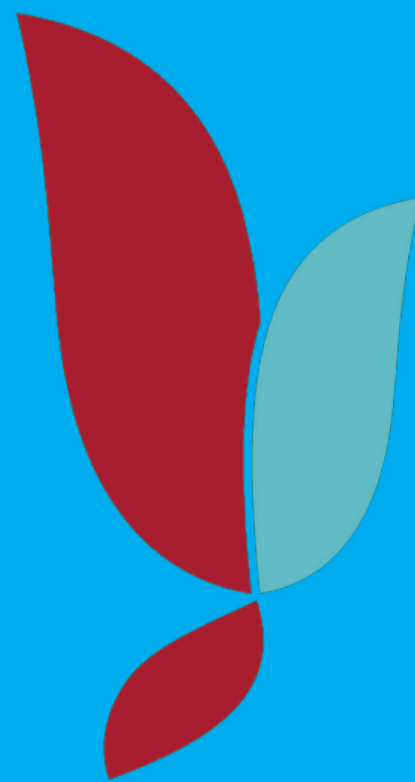

YALOVA SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 14 Sayı: 1

YALOVA ÜNİVERSİTESİ
university of yalova

ISSN 2146-1333 | e-ISSN 2146-1406

**YALOVA SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ**

YALOVA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi

CİLT: 14

SAYI: 1

NİSAN 2024

e-ISSN: 2146-1406

DERGİNİN SAHİBİ / OWNER

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

BAŞ EDİTÖR / EDITOR-IN-CHIEF

Doç. Dr. Uğur Bekir DİLEK

EDİTÖRLER / EDITORS

Doç. Dr. Ali ÖZCAN

Prof. Dr. Ramazan TİYEK

Doç. Dr. Muhammet BEYLER

EDİTÖR YARDIMCILARI / ASSISTANT EDITORS

Doç. Dr. Muhsin ÖNAL

Doç. Dr. Sami KALAYCI

Dr. Öğr. Üyesi İlyas Fırat CENGİZ

Dr. Öğr. Üyesi Kemal DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ARSLAN

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

YABANCI DİL EDİTÖRLERİ / FOREIGN LANGUAGE EDITORS

Doç. Dr. Muhsin ÖNAL (İngilizce)

Doç. Dr. Muhammet BEYLER (Arapça)

YAYIN EDİTÖRÜ / PUBLICATIONS EDITOR

Doç. Dr. Muhammet BEYLER

MİZANPAJ EDİTÖRÜ / LAYOUT EDITOR

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

SEKRETER / SECRETARY

Arş. Gör. Rümeyşa ÇETİNKAYA

Doktorant Onur KAYA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**
Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Habip TÜRKER, **Gaziantep Üniversitesi**
Prof. Dr. Recep YILDIZ, **Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi**
Prof. Dr. Yakup Akif AFYON, **Uşak Üniversitesi**
Doç. Dr. Hafsa KESGİN, **Sakarya Üniversitesi**
Doç. Dr. Kurtuluş KIYMET, **Kocaeli Üniversitesi**
Doç. Dr. Mehmet APAN, **Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi**
Doç. Dr. Muhammed CEYHAN, **Yalova Üniversitesi**
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Çınar, **Türk-Alman Üniversitesi**

HAKEM KURULU / REFEREE BOARD

Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, en az iki hakemin makaleleri değerlendirdiği çift taraflı kör hakemlik sistemi ile çalışmalarını değerlendirmektedir. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Yalova Journal of Social Sciences evaluates studies through a double-blind peer review system, with at least two referees assessing the articles. The names of the referees are kept confidential and not disclosed.

ALAN EDITÖRLERİ / SECTION EDITORS

Prof. Dr. Habip TÜRKER, Gaziantep Üniversitesi, **Felsefe**
Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR, Yalova Üniversitesi, **İktisat Tarihi**
Prof. Dr. Ramazan TİYEK, Kırklareli Üniversitesi **Çalışma Ekonomisi**
Prof. Dr. Yakup Akif AFYON, Uşak Üniversitesi, **Spor Bilimleri**
Doç. Dr. Filiz SAYAR, Yalova Üniversitesi, **Psikoloji**
Doç. Dr. Muhammet BEYLER, Yalova Üniversitesi, **Temel İslam Bilimleri**
Doç. Dr. Recep YÜCEDOĞRU, Bursa Uludağ Üniversitesi, **Maliye**
Doç. Dr. Sami KALAYCI, Aksaray Üniversitesi, **Sosyal Hizmet**
Doç. Dr. Vesile ALBAYRAK SAK, Necmettin Erbakan Üniversitesi, **Filoloji**
Dr. Öğr. Üyesi Hasan ALPAGO, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, **İktisat**
Dr. Öğr. Üyesi İhsan HÜSEYİN, Yalova Üniversitesi, **Özel Hukuk**
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ÇINAR, Türk-Alman Üniversitesi, **Kamu Hukuku**
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Fırat CENGİZ, Yalova Üniversitesi, **Kamu Yönetimi**
Dr. Öğr. Üyesi Kemal DEMİR, Yalova Üniversitesi, **Yönetim ve Organizasyon**

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdullah YILMAZ, **Anadolu Üniversitesi**
Prof. Dr. Ali Rıza ABAY, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Bülent DİLMAÇ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Cahit KÜLEKÇİ, **İzmir Katip Çelebi Üniversitesi**
Prof. Dr. Candan DEDELİOĞLU, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Elif YÜKSEL OKTAY, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Fatih ŞAHİN, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi**
Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Hamit ER, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. İsmail HİRA, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Kadir CANATAN, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet ADAK, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet Selami YILDIZ, **Düzce Üniversitesi**
Prof. Dr. Metin ÇANCI, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa Cahit UNGAN, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa Kemal ŞAN, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK, **Kastamonu Üniversitesi**
Prof. Dr. Ömer ÇINAR, **İbn Haldun Üniversitesi**
Prof. Dr. Rahmi KARAKUŞ, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Selami ÖZCAN, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Senay YÜRÜR KARSLIOĞLU, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Serdar GERİ, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Süleyman Serdar KARACA, **Malatya Turgut Özal Üniversitesi**
Prof. Dr. Taner TATAR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Turgut YİĞİT, **Ankara Üniversitesi**
Prof. Dr. Yusuf BALCI, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Zekeriya ARI, **Bursa Uludağ Üniversitesi**

DİZİNLER VE VERİTABANLARI / INDEXING AND ABSTRACTING

SÖBİAD

*acar
index*
academic researches index

 idealonline

DRJI Directory
of Research
Journals
Indexing

 CiteFactor
Academic Scientific Journals

JOURNALS DIRECTORY

 İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Kaya BAYRAKTAR

Osmanlı Bankası'nda Bir Yolsuzluk Vakası: Mıgırdıç Simonoviç Davası 1-29
A Question of Corruption in the Imperial Ottoman Bank: The Case of Mıgırdıç Simonoviç

Güçeldi BASHİMOV

Özbekistan'ın Yaş Üzüm Dış Ticaretinde Karşılaştırmalı Üstünlüğü 30-43
Uzbekistan's Comparative Advantage in Fresh Grapes Foreign Trade

Ekrem GÜRDAL

Serhadd-i İslâmiyyede Bir Kalenin İhyası: Bağdat Kalesi'nin Tamiri (H. 1134-1135/ M. 1722-1723) 44-60
Reviving a Castle in the Islamic Border: Repair of Baghdad Castle (H. 1134-1135/ M. 1722-1723)

Şule Zehra GÜLMEZ – Ahmet DEMİRDEN – Mustafa DURAK

Çocukluk Çağı Travmaları ve Adil Dünya İnancı ile Çocuklarda Mükerrer Suça Sürüklenme 61-74
Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Erzurum İli Örneği
Investigation of The Relationship Childhood Traumas and Belief in a Just World with Repeated Juvenile Delinquency

DERLEME MAKALELER / REVIEW ARTICLES

Doğa Başar SARIİPEK - Ebru BÜYÜKERKAN

Dünya Bankası: Uluslararası Finansal Sistemdeki Evrimi, Misyonu ve Küresel Etkisi 75-86
The World Bank: Evolution, Mission And Global Impact In The International Financial System

KARAR İNCELEME MAKALELERİ / DECISION REVIEW ARTICLES

Recep MAKAS

Sigortalının Kesintisiz (Blok) Çalışması Hâlinde Bildirilmeyen Dönem Bakımından Hak Düşürücü 87-105
Sürenin Başlangıcı (Karar İncelemesi)
In Case of Uninterrupted (Block) Work of The Insured, The Beginning of The Filing Period in Terms of Not Notified Period (Decision Review)

Nisan/April 2024, Cilt/Volume: 14, Sayı/Issue: 1, 1-29.

Başvuru/Submitted: 31.01.2024

Kabul/Accepted: 16.03.2024

Yayın/Published: 24.04.2024

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1428940

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Osmanlı Bankası'nda Bir Yolsuzluk Vakası: Mıgırdıç Simonoviç Davası

Kaya Bayraktar*

Öz

Osmanlı topraklarında 1863 yılı ortalarında faaliyete geçen Osmanlı Bankası'nda Mıgırdıç Simonoviç adlı bir vezne çalışanının karıştığı ve kurumu maddi zarar ve itibar kaybına maruz bırakan yolsuzluk, elinizdeki çalışmanın konusudur. Osmanlı Bankası'nın kuruluşunun ilk on yılı içinde bir çalışanının suç ortaklarıyla beraber karıştığı zimmete para geçirme olayı Osmanlı mahkemelerinde görülmüş, ulusal ve yabancı basında dikkatle takip edilmiştir. Bu zimmet olayını daha ilginç kılan Kasım 1873'te bizzat banka yönetimi tarafından ifşa edilen olayın üzerinden iki yıl geçtikten sonra mahkemede görülmeye başlaması ve tam da Osmanlı Devleti'nin dış borç faizlerinin yarısını ödeyeceğini ilan etmesinden bir gün önce (5 Ekim) mahkemenin duruşmaları sonlandırmış olmasıdır. Şimdiye kadar bu olayı işleyen hiçbir çalışmanın olmaması, elinizdeki makalenin özgün boyutunu oluşturmaktadır. Nihayet amacımız, Osmanlı topraklarında "devlet bankası" olarak tesis edilmiş bir bankanın alt düzey memurlarından birinin başrolü oynadığı el değmemiş bir finansal yolsuzluk olayını, eldeki birincil el bilgiler ışığında ortaya koymaktır. Çalışma, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ile, dönemin yerli ve yabancı gazeteleri, taramak suretiyle titiz ve ayrıntılı bir araştırma sonucunda tamamlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İktisat Tarihi, Osmanlı Bankası, Zimmet, Simonoviç, Hava Oyunu.

A Question of Corruption in the Imperial Ottoman Bank: The Case of Mıgırdıç Simonoviç

Abstract

This paper discuss a fraud and theft that committed by a teller, named Mıgırdıç Simonoviç, of Ottoman Bank which began operating in mid 1863 in the Ottoman territory. This event caused the bank both financial lost and reduced its credibility. This robbery, that happened in the first decade of Ottoman Bank's foundation, was prosecuted before Ottoman courts and kept watch over by national and foreign journals. What makes this embezzlement case more interesting is that the case, which was disclosed by the bank management in November 1873, started to be heard in court two years later and the court

* Prof. Dr., Yalova Üniversitesi İİBF, İktisat bölümü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, kaya.bayraktar@yalova.edu.tr, 0000-0002-9414-5280

concluded the hearings one day before 6 October 1875, the day the Ottoman Empire announced that it would pay half of the interest on its foreign debt, known as the moratorium in our economic history. This paper will have a unique contribution since this event has not yet been fully researched. Our purpose is to treat a financial robbery, that a sub employee was leading part and that occurred in the Ottoman Bank known as the state bank of Ottoman State. The study is the result of a meticulous and detailed research through the State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye as well as local and foreign newspapers of the period.

Keywords: Economic History, Imperial Ottoman Bank, Embezzlement, Simonoviç, Stock Exchange Speculation.

Giriş

Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şâhâne [Osmanlı İmparatorluk Bankası]), kurulu sözleşmesinin birinci maddesi gereğince Osmanlı hukukuna tabi bir devlet bankası (BOA, A.DVN.MKL 4/8) olarak tanınsa da asıl yönetimin Londra ve Paris merkezlerine münhasır olduğu bir mali kuruluştur.

1 Haziran 1863 tarihinde resmen faaliyete geçen bu banka iktisat tarihimizde ciddi tartışmalara konu olmuştur. Kuruluş sözleşmesinde bir devlet bankası olduğu belirtilen Osmanlı Bankası, her ne kadar devletin iç ve dış borçlanmalarında hazinedar görevini üstlenmiş ve borç ödemelerinde alacaklılara yerli ve yabancı piyasalarda güven vermiş olsa da iç kamuoyunda eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Bunun en temel sebebi bankanın, İngiliz ve Fransız sermayesi ile tesis edilmiş olması, kuruluş sözleşmesinin 7'nci maddesi dışında, kendi iç tüzüğünün (statü) 16'ncı maddesinde asıl yönetim merkezinin Londra ve Paris olduğuna işaret eden maddelerin varlığıdır. Diğer taraftan, bankanın kuruluş metninde yer alan kâğıt para basma imtiyazını çok sınırlı düzeyde kullanması ve ihtiyaç duyulduğunda (örneğin, 1293/1877-78 Osmanlı Rus Harbi sırasında) bu misyonuyla ilgili ayak diretmesi, bankanın bir devlet bankası kimliğini tartışmalı kılmaktadır. Nitekim hem adı geçen savaş sırasında II. Abdülhamit (1876-1909) yönetimi hem de I. Dünya Savaşı sırasında İttihat Terakki idaresi tarafından savaşın finansmanı amacıyla, bankanın tekelci hakkına rağmen kâğıt para/kâime basılmıştır. Yine, bankanın yılsonu kârlarının banka sahipleri ve hissedarlar arasında pay edilmesi ve Osmanlı hazinesinin hakkının olmaması, kurumun bir devlet bankası olması özelliğini hayli yaralamaktadır.

Diğer taraftan, her şeye rağmen bankanın, Osmanlı üst yönetimi tarafından içselleştirildiğine yönelik işaretler de bulunmaktadır. Örneğin, 1905 yılı ortalarında İtalyan sermayesi Trablusgarp'ta *Banco di Roma*'nın şubesini açmak istediğinde, Osmanlı bürokrasisinin verdiği tepki buna işaret kabul edilebilir. Bu minvalde, İtalyanların Trablusgarp'a yönelik kolonizasyon amacını akamete uğratmak için, Osmanlı idaresinin acilen Trablusgarp'ta Osmanlı Bankası'nın bir şubesinin açılması kararı alınmıştır. Nitekim, 1905 yılı temmuz ayı ilk günlerinde İtalyanların Trablusgarp'ta banka kurma girişimine yerel idarecilerin kesinlikle izin vermemesi tembihlenmiş (BOA, İ.HUS 130/85)¹, Eylül ayından itibaren yapılan yazışmalarda Trablusgarp'ta acilen Osmanlı Bankası'nın bir şubesinin açılması (BOA, BEO, 2670/200245; 2672/200389; 2765/207328; BOA, İ.TNF, 14/26; BOA, HR.TH 324/73) ısrarıyla beraber 1906 yılı ilk yarısında söz konusu şube hizmete girmiştir.

Osmanlı Bankası'nda vezne işlerinde çalışan Mıgırdıç Simonoviç'in başaktör olduğu "ihtilas" yani modern hukuk tabiriyle "nitelikli zimmet" yolsuzluğu bankayı maddi ve manevi ciddi zarara uğratan ve söz konusu kurumun tarihine damgasını vurmuş fakat literatürde dile getirilmemiş oldukça yankı uyandıran bir mesele olmuştur. Kasım 1873'te tesadüfen fark edilen hayli profesyonelce icra edilen bu hırsızlık olayında, Mıgırdıç Simonoviç ile beraber çok sayıda kişi işbirlikçi suçlamasıyla yargılanmıştır.

Alt düzey bir memurun üstlerine ve iş arkadaşlarına fark ettirmeden gerçekleştirdiği yaklaşık 95 bin Osmanlı lirası tutarındaki zimmeti bankacılık tarihinde görülmemiş bir hırsızlık olarak değerlendirilirken (Stamboul, 20.9.1875), ulusal ve İstanbul'daki yabancı basın muhabirleri aracılığıyla dış basın, duruşmalarda yaşanan tartışmalar ve davanın seyri hakkında günlük haberler yayınlayarak kamuoyunu bilgilendirmişlerdir. Bu yolsuzluk olayını mali tarihimiz açısından daha da ilginç kılan zimmetin fark edilmesi ile mahkeme sürecinin başlaması ve sonuçlanması arasında yaklaşık

¹ Mert, 1987: 829-847.

iki yıl geçmesi ve bu süre zarfında Osmanlı yönetiminin yeni bir ‘milli banka’ tesis etme çabası içerisine girmiş olmasıdır. Aşağıda ayrıntılarıyla değineceğimiz üzere, İstanbul idaresinin bu olayı Osmanlı Bankası üzerinde bir koz olarak kullandığına işaret etmektedir.

Aşağıdaki satırlarda, Osmanlı Bankası çalışanı Mıgırdıç Simonoviç’in başfail olduğu ve 1876 yılı ortalarına kadar mahkemelerde görülen yolsuzluk davasının izini sürmeye çalışacağız. Bankanın, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde faaliyette bulunduğu zaman diliminde başına gelen ve emsali olmayan² bu yolsuzluğa ışık tutulacaktır.

1. Banka İdaresinin Hırsızlığı Fark Etmesi

Osmanlı Bankası’nda gerçekleşen yolsuzlukla ilgili ilk elden bilgi banka idaresinin Zaptiye (Polis) Nezareti üzerinden Babiali’ye ulaştırdığı 2 Aralık 1873 tarihli ve gerekli tahkikatın yapılmasını talep eden yazıdır (BOA, HR.TO, 457/46). Bu çerçevede, hırsızlığı fark eden banka yönetimi derhal konuyu üst makamlara iletmıştır. Yolsuzluk ilk defa 24 Kasım 1873 Pazartesi günü bankanın başveznedarı F.W. Smythe’in dikkati neticesinde fark edilebilmiştir. Yapılan günlük akşam denetiminde kasada bulunması gereken 23 bin liralık kâğıt para³ (banka tahvilatı) yerine 2 bin liralık banknotun mevcut olduğu tespit edilmiştir. Başveznedar Smythe, vezne çalışanlarından (*teslimatçı*) Mıgırdıç Simonoviç’e kasadaki açığı sorduğunda, banknotları İngiliz lirasına çevirmek için İstanbul’a gönderdiği cevabını vermiştir. Görevi olmadığı halde bu işi yapan Mıgırdıç Simonoviç’in⁴ itirafı üzerine, başveznedar yolsuzluk yapıldığı hükmüne vararak durumu bankanın muhasebecisi Gaston Auboyneau’ya (Gaston Oboyno) bildirmiştir. Auboyneau, Mıgırdıç’ı sorguladığında, uzun zamandır kontroller sırasında kasanın zarar ettiğini, açığı kapatmak için kasadan para aldığını itiraf etmiş ama iş birliği yaptığı kişileri itiraf etmesi istendiğinde, Psalty (Pisalti), Photiadis (Fotyadi) ve *Pasqua* (*Paskua*) adlı valutacıları⁵ saymış başka isim bilmediğini söylemiştir. Mıgırdıç açığın yaklaşık 50 bin

² Osmanlı Bankası’nda, Simonoviç olayı haricinde banka ile ilgili tek tük vakalarla karşılaşılıyordu. Bunlardan biri, Ocak 1867 tarihinde Afyonkarahisar şubesinden çalınan 25 bin kuruş (yaklaşık 250 lira) hırsızlık olayıdır. Bu vaka, Simonoviç olayından farklı olarak, Banka çalışanlarının karıştığı bir yolsuzluk olmayıp, paranın taşınması sırasında Posta İdaresi sorumluluğundaki kişilerin suçlandığı ve para taşıyan atlardan birinin kaybolmasıyla açıklanan hırsızlık olayıdır. BOA, HR.TO 378/41 ve 56, 60, 63. Ayrıca, Osmanlı Bankası’nın Londra merkezi çalışanlarından Henry John Strong adlı memurun Mısır ve diğer borç tahvili kuponlarını çalmakla suçlandığı 450 sterlinlik (yaklaşık 500 Osmanlı lirası) hırsızlık olayı gazetelere yansıyan başka bir haberdır. Stamboul, 16.8.1875.

³ Osmanlı Bankası’nın imtiyaznamesinin 9’uncu maddesine göre devlet bankası statüsü gereği banknot/kâğıt para basma tekeline sahipti. İşte çalışan banka tahvilatından kasıt bu kâğıt paralar/banknotlardır. Bayraktar, 2002.

⁴ Mıgırdıç Simonoviç Ermeni kökenli bir Osmanlı vatandaşı olup, özel hayatıyla ilgili malumat yoktur. Sadece, Simonoviç’in Ortaköy’de faaliyet gösteren Ermeni milletinden Osmanlı vatandaşlarının öğrenim gördüğü *Tarkmançats* adlı okulu maddi olarak desteklediği ancak Simonoviç’in girdiği mali krizden sonra okula destek çıkamadığını ve bu nedenle söz konusu okulun kapandığı bilgisi bulunmaktadır. [Erişim Adresi: http://www.oktavaras.com/osmanli-meclisinde-bir-ermeni-mebus-oykuler/tr/44466](http://www.oktavaras.com/osmanli-meclisinde-bir-ermeni-mebus-oykuler/tr/44466)

⁵ Simonoviç yolsuzluğuna ilişkin ulusal ve yabancı gazetelerde borsada (emtia ve ‘esham ve tahvilat’ borsaları) faaliyet gösteren aktörler için *valutacı*, *tellal*, *simsar*, *stockbroker*, *jobber*, *agent de change*, (*ajan dö şanj*), *courtier* (*kurtiye*) terimleri, sıklıkla kullanılmıştır. Borsayla ilgili ilk nizamname olan Dersaadet Tahvilat Borsası Nizamnamesi 11 Şevval 1290/2 Aralık 1873 tarihli olup ikinci maddesinde üç sınıf borsa azasından bahsedilmektedir: (1) *Mubâyaacılar*, (2) *simsarlar* ve (3) ‘*çakon* veyahud *cobarlar*’ [Nizamnamede bu şekilde belirtilmiştir. KB]. Düstur, Tertip 1, Cilt 3: 484-497; Takvîm-i Vekâyi, no. 1628 ve 1630. Nizamnamenin Fransızca metninde *mubâyaacı-agent de change*; *simsar-remisier* (remisiye) ve *cobar-revendeur* (rövandör/alıp satan) terimleriyle karşılanmaktadır. La Turquie, 23.12.1873.

Diğer taraftan *Dersaadet Tahvilat Borsası* kurulduğunda ilk defa “borsa komiserliği” görevine getirilen Abidin Paşa “*Hava Oyunları*” adıyla basılan bir risalesinde borsada bulunmalarına izin verilen üç sınıftan bahsetmektedir. Bunlar sırasıyla *Mubâyaacı*, *Oyuncu* ve *Tellâl*’dır. Abidin Paşa’ya göre *Mubâyaacı* başkası adına borsada işlem yapan (borsa komisyoncusu); *Oyuncu* kendi adına borsada alım satım yapan; *Tellâl* ise bir *mubâyaacının* emriyle borsada alım satım gerçekleştiren kişilerdir. Hava Oyunları, 2011: 53-56. Fark edileceği gibi ikinci ve üçüncü sınıf aktörler Nizamnamede ve Abidin Paşa’nın eserinde farklılaşmaktadır. Sıralamaya uyduğuna düşünürsek Abidin Paşa *Simsar* yerine *Oyuncu*; ‘*çakon* veyahud *cobarlar*’ yerine *Tellâl* terimlerini kullanmaktadır. Ancak günlük hayatta ve Eski Türkçe sözlüklerde *tellal* ve *simsar* terimlerinin birbirlerinin yerlerine kullanıldığını göz önünde bulundurursak tahminimize göre Abidin Paşa, Nizamnamedeki sıralamaya uymamıştır. Dolayısıyla bu durumda Nizamnamedeki ‘*çakon* veyahud *Cobarlar*’, Abidin Paşa’da *Oyuncuya* karşılık gelmektedir. İbrahim Fazıl Pelin *Borsalar* başlıklı makalesinde ‘esham ve tahvilat’ borsasındaki aracıları sırasıyla ‘*Acente/Agent de Change*’; *Simsar* ve ‘*Cober* (*Jobber*)’ terimleriyle karşılamıştır. Pelin’e göre, ‘*Acente/Agent de Change*’ genelde kendi namına işlem yapması yasak olan, müşterileri namına muamele yapan aracıdır. *Simsar*, *Acenteler* arasında aracılık yapan yine kendi hesabına işlem yapamayan aktörlerdir. *Cober*ler, kendi adına işlem yapan şahıslardır. Pelin ayrıca, *Broker* adında ve yabancılar (ecnebler) adına aracılık yapan sınıfı zikreder. Pelin, 1924: 276-277. Yine muhtelif Eski Türkçe sözlüklerde de *valutacı* terimiyle karşılaşmadık. Simonoviç yolsuzluğuna ilişkin haberlerden anlayabildiğimiz kadarıyla *valutacılık* piyasada itibar görmemektedir. Yukarıda bahsettiğimiz borsa nizamnamesinde resmi olarak üç sınıf borsa azası arasında geçmemeleri *valutacıların* piyasada hava oyunları oynayarak spekülasyon yapan resmi otoritenin tanıdığı oyuncular dışında olduklarını düşündürmektedir. Bu manada borsa ile ilgili kaynaklarda, resmi piyasa haricinde kıymetli evrak alım

lira olduğunu ve bunun da 29 bin lirasının adlarını bilmediği valutacıları tarafından batırıldığını ifade etmiştir.

Diğer tarafta Banka idarecileri olayın vahametinin farkındalığıyla insanları dikkatini celbetmemek için sessiz kalmışlar, aceleyle karar almaksızın Mıgırdıç'ı, dürüstlüğünden emin oldukları ve olaydan dolayı kardeşine kızgınlığını alenen gösteren on yedi yıldır bankada çalışmakta olan abisi birinci başveznedar yardımcısı Simon'a emanet ederek kardeşini evine götürmesini ve ondan yeni bilgiler öğrenmeye çalışmasını ertesi gün sabah başveznedar Smythe'in evine gelmelerini tembihlemişlerdi. Mıgırdıç'ın derhal polise teslim edilmemesinin bir sebebi de Bankanın Paris ve Londra komitelerinin bilgilendirilmesi gereği idi (Cerîde-i Havâdis, 24.9.1875; İstikbâl, 3.10.1875; The Levant Herald, 13.10.1875).

Osmanlı Bankası'nın Londra Komitesi Başkanı Thomas Bruce'un da İstanbul'a geldiği (The Levant Herald, 7.1.1874) hırsızlıkla ilgili banka idaresi tarafından yapılan ilk tetkiklerde banknotlardan kayıp olan 21 bin lira; idare sandığındaki 51.892 lira açık; bu sandığın açığını telafi için kullanılan ihtiyat sandığındaki 3102 lira ve nihayet Osmanlı hazinesinin 1869 tarihli Pinard Borçlanması'na⁶ ait olup Osmanlı Bankası esham ve tahvilat sandığında tutulurken Mıgırdıç tarafından vezneye nakit sağlamak üzere valutacılar satılan Pinard tahvilleri (2004 adet), yolsuzluğun anlaşılmasından sonra geri satın almak için bankanın ödediği 18.927 lira toplandığında Osmanlı Bankası'nın yolsuzluktan uğradığı zarar yaklaşık 95.000 liraya (94.921 lira 51 kuruş/ 2.183.200 frank) ulaşmıştır.

Tablo 1: Simonoviç'in Çaldığı Banknot, Madeni Para ve Kıymetli Evrakların Osmanlı Bankası'na Maliyeti

Kalemler	Lira
Osmanlı Bankası'na ait kayıp banknotlar	21.000
Günlük aktif kasada her biri 1.000 altın liralık 33 torbada toplamda 33.000 lira olması gerekirken 31 torbada toplamda 540 lira gümüş mecdiye tespit edilmiştir. Açık: (31*1.000) - (540) = 30.460 lira.	30.460
Günlük işlemlerinde aktif olarak kullanılan kasanın ihtiyacı için başvuru olan 30 rezerv torbasında, her biri 1.000 altın liralık 30 torbada toplamda 30.000 lira olması gerekirken 11 torbanın her birinde 700 altın lira+18 gümüş mecdiye tespit edilmiştir. Dolayısıyla açık (11* 300)- (11*18) = 3.102 lira	3.102
Her birinde 1.000 altın lira olması gereken kalan 170 rezerv torbanın (toplamda 200 torba) 94'ü tam olup geri kalan 76 rezerv torbanın her birinde 700 altın lira+18 gümüş mecdiye tespit edilmiştir. Dolayısıyla açık: (76*300) – (76*18) = 21.432 lira	21.432
Pinard tahvillerini geri almak için banka kasasından ödenen tutar. 14.565 lira 89 kuruş +1.531 lira 62,5 kuruş+ 5.400 lira= 21.497 lira 51 kuruş	21.497,51
Brüt Toplam	97.491, 51
-Banka kasasına geri konan Osmanlı İtibari Umumi ve Genel Şirket hisselerinin cari değeri	-2.570
Toplam Maliyet	94. 921,51

Kaynak: BOA, HR.TO 457/46; La Turquie, 19-20.9.1875; Stamboul, 20.9.1875; Cerîde-i Havâdis, 25.9.1875; İstikbâl, 3.10.1875.

satımı yapılan *coulisse* (kulis)" tabir edilen mekanlardan ve buralarda faaliyet gösteren *coulissier* (kulusiye) sınıfından bahsedilmektedir. Bu noktadan *valutacı*ların gayri resmi piyasada alım satım işleri yapan şahıslar oldukları çıkarılabilir. Diğer taraftan, Fransızca-Osmanlıca bir sözlükte yukarıda adı geçen aracı sınıflardan *revendeur* teriminin karşılığına baktığımızda, *madrabaz*, *perakende satan*, *borsada çakon* denilen kimse açıklamaları verilmiştir (<https://fransizca.cagdassozluk.com/osmanlica/osmanlica-fransizca-turkce-sozluk-madde-39773.html>). Buradan *valutacının*, *çakon/cobar* terimine karşılık geldiği de düşünülebilir.

⁶ Kasım 1869'da Osmanlı idaresinin Paris'teki Comptoir d'Escompte (Kontuar Deskont/İskonto Sandığı) Bankası ile yaptığı borç anlaşması sonucu çıkarılan tahvilleri ifade etmektedir. Bunlara "Pinard tahvilleri" denmesi, Fransa'da Maliye Bakanlığı görevini de yürütmüş olan Alphonse Pinard'ın (1815-1871) o sırada Comptoir d'Escompte bankasının yönetim kurulu başkanı olmasından mülhemdir. Clay, 2000: 597.

Banka idaresinin Mıgırdıç Simonoviç'i sorgulaması sırasında adı geçen memur, para (kâime) torbalarındaki açıkların sorumlusunun ve Pinard tahvillerini ilgili sandıktan çalanın, kendisi olduğunu itiraf etmiştir. Yukarıda bahsedilen, Osmanlı Bankası idaresinin Zaptiye Nezareti'ne gönderdiği bilgilendirme ve yerel mahkemede zanlıların yargılanmaları talebi dışında, Simonoviç yolsuzluğu hakkındaki Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'ndeki belgeler sınırlı sayıdadır. Mevcut arşiv belgelerinden birinde Mıgırdıç Simonoviç'in çaldığı paralardan 5 bin lirayı Ortaköy'de sakin Karabet Sakayan'a verdiğini itiraf ettiğine dikkat çekilmiştir. Aynı belgede Sakayan'ın Paris ve Marsilya'ya gittiği bilgisi alınmış ve İstanbul idaresi bu şehirlerdeki elçilik ve şebhenderlik görevlilerinden tahkikat istemiştir. Yapılan araştırma ve Fransız zaptiyesinden alınan yardım neticesinde şahsın o sırada (Ocak 1874) Londra'da olduğu, Paris'te herhangi bir teşebbüste bulunmadığı tespit edilmiş ve yakında Paris'e geri döneceği belirtilmiştir (BOA, HR.MKT 821/44). Başka bir belgede Karabet Sakayan'ın Yafa-Kudüs arası demiryolu inşası ihalesini aldığı ve bu amaçla bir demiryolu şirketi tesisi için *Samuel Montagu ve Ortakları*⁷ adlı banka ile müzakere için Londra'ya gittiği belirtilmiştir. Alınan istihbaratta şahsın Londra'da görülemediği ve Osmanlı Bankası yetkililerine müracaat edilerek şahıs hakkında malumat edinilmesinin daha isabetli olacağına karar verilmiştir (BOA, HR.MKT 823/18).

Başka bir belgede Dışişlerinden Paris elçisi Ali⁸ ve Londra elçisi Musurus Paşalara yazılan bir bilgilendirme ve talep notunda, daha önce Osmanlı Bankası'nda çalışan Karabet Sakayan'ın Simonoviç'ten 4.500 lira aldığı, Yafa Demiryolu inşası için malzeme almak üzere *Farin* adlı bir kişiyle beraber Paris veya Marsilya'ya gittiği bilgisi verildikten sonra, şahsın elindeki para miktarı, satın alacağı malzemelerin tutarı ve mahiyeti hakkında bilgi edinilmesi ve herhangi bir yatırım anlaşması yapıp yapmadığının araştırılması istenmiştir. Aynı belge içinde Ali Paşa, Dışişleri Nazırı Raşid Paşa'ya yazdığı 4 Şubat 1874 tarihli telgrafta, Sakayan'ın Yafa Demiryolu imtiyazını Londra'daki kapitalistlere devretmek için Paris'te bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Londra elçisi Musurus Paşa, Ali Paşa'ya 4 Mart'ta gönderdiği yazıda Sakayan'ın *Samuel Montagu ve Ortakları* adlı banka ile Kudüs'teki *Yafa Demiryolu Şirketi*'ni kurmak için görüşmeler yaptığını, adı geçen şahsın bir yolsuzluğa karıştıysa tahkikatı bizzat Osmanlı Bankası'nın yapması gerektiğini bildirmiştir (BOA, HR.MKT 821/44).

2. Tahkikat ve Yolsuzluğun Ayrıntılarının Gün Yüzüne Çıkarılması

Osmanlı Bankası'ndaki yolsuzluk olayı, ulusal ve yabancı gazetelerde de titizlikle takip edilmiştir. Simonoviç yolsuzluğuna ilişkin haberler 24 Kasım'da hırsızlığın banka başveznecarı tarafından fark edilmesi akabinde Aralık 1873'ün ilk günlerinden itibaren yerli ve yabancı basında yerini almıştır. Banka idaresi yolsuzluğu fark ettikten sonra Banka yönetiminin Simonoviç'i konuşturması ve suçunu itiraf ettirmesinden sonra olay önce Zaptiye Nezareti'ne intikal ettirilmiş, ilk sorgulardan sonra Pera Ceza Mahkemesi'nde (Beyoğlu Galatasaray) zimmete para geçirme kapsamında dava konusu olmuştur. Zaptiye'nin tetkiki ve ceza mahkemesinin görevlendirdiği uzman bilirkişilerce yapılan ayrıntılı tahkikat, sonucunda zimmetle ilgili ayrıntılara ulaşılmıştır. Başfail Simonoviç'in suç ortakları ve şüpheli oldukları tahmin edilen kişiler de tahkikatlar sonucunda tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda mahkeme sürecinde adları geçen suç ortakları ve şahitlerin adları ve haklarında tespit edilebilen bilgiler verilmiştir.

⁷ Samule Montagu (I. Baron Swaythling, 21.12.1832-12.01.1911), Avustralya'daki altın hücum sırasında külçe altın simsarlığı yapmak amacıyla 1853 yılında İngiliz Ticaret Bankası olarak, şirketi kurmuştur. Erişim adresi (3 Mayıs 2023): https://en.m.wikipedia.org/wiki/Samuel_Montagu_&_Co

Şirket ilk başta madeni para değişim ve yabancı tahvil kuponlarını toplama daha sonra da yabancı poliçe ticareti ile uğraşmıştır. Birleşik Krallık Avam Kamarası'nda liberal kanattan 1885-1890 yılları arası milletvekilliği de yapan Montagu, aynı zamanda "Siyonist Sevenler Federasyonu" üyesi olarak Birleşik Krallık Dışişleri Bakanı'na, Filistin'de Yahudilere bir yurt verilmesi için II. Abdülhamit'e iletilmek üzere bir dilekçe sunmuştu. 1907'de kendisine asilzadelik (Baron) ünvanı verilmiştir. Erişim adresi (3 Mayıs 2023): https://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Montagu,_1st_Baron_Swaythling.

⁸ Zülüflü/Kokana/Şarapçı Ali Paşa (1829-1889), Temmuz 1873-Ekim 1875 arasında Paris elçiliği yapmıştır. Erişim Adresi (30 Aralık 2023): https://tr.wikipedia.org/wiki/Z%C3%BCl%C3%BCfl%C3%BCl%C3%BC_Ali_Pa%C5%9Fa.

Tablo 2: Davada Adları Geçenler

Davada Adı Geçen Şahıslar	Açıklama
<i>Stepan Papazyan</i>	Osmanlı Bankası kıymetli evrak emanet memuru ve Simonoviç'in suç ortağı
<i>Şirin Şirinyan</i>	M. Ş. Aleksanyan ve Ortakları Şirketi'nin müdürü
Mıgırdıç Aleksanyan	M. Ş. Aleksanyan Şirketi ortağı ve valutacı
<i>Movses Papazyan</i>	Önce borsada bir valutacının çalışanı, sonra mübayaacı, sonra M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nin yazıcı ve muhasebecisi
<i>Simon Simonoviç</i>	Mıgırdıç Simonoviç'in ağabeyi ve Osmanlı Bankası başyardımcı veznedarı
<i>Thomas Beryantz</i>	Dokuz yıl Osmanlı Bankası'nda tahsildarlığın akabinde Maliye Nezareti'ne bağlı Genel Borçlar kaleminde görev almış, emekliliğini takiben M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nde çalışmış, en son Altıncı Belediye Dairesi'nde veznedar olarak çalışıp yaklaşık bir yıl önce emekli olmuş
<i>Karabet Sakayan</i>	Osmanlı Bankası kıymetli evrak birimi sorumlusu ve aynı zamanda valutacı
<i>Ohannes Mirakyan</i>	
<i>Levi</i>	Osmanlı Bankası adına spekülasyon (dönemin borsa tabiriyle <i>hava oyunu</i>) yapan valutacı
<i>Margosyan</i>	Rus vatandaşı, mübaayacı (agent de change)
<i>Kuyumcu Mihal</i>	Kalpazanlıktan hapseden hükümlü
<i>Küçegül/Goncagül</i>	Osmanlı Bankası eski kasa çalışanı
<i>Menteş</i>	Yahudi milletinden ve valutacı

Şubat 1874 tarihli gazetelerde tahkikat komisyonunun raporundan bahsedilmektedir. Rapora, Mıgırdıç Simonoviç'in beş yıldır bu yolsuzluğu devam ettirdiği ifade edilmiştir. Komisyonun borsa oyuncularının defterlerinden yola çıkarak yaptığı tetkike göre Simonoviç bankanın parasıyla gizlice Galata'daki borsa mekanları olan Komisyon Han ve Havyar Han'da borsa spekülasyonu gerçekleştirmiş, yaklaşık 11 milyon 374 bin adet *fondü/konsolit*⁹; 3.170 adet İtibar-ı Umumi (Crédit Général) şirketine ve 1.200 adet Şirket-i Umumiye'ye (Société Générale) ait senet; 7300 demiryolu hissesi; 1.600 banka ve 100 adet ticari şirket senetleri üzerinden oyun oynamış ve yaklaşık 67 bin lira zarar etmiştir. Ayrıca aldığı borçların faizine yaklaşık 3500 kuruş, sarraflara 8.320 lira ve 3.000 lira Simonoviç'in kendi kişisel harcamalarına sarfettiği ve yaklaşık 5.900 lira da mahiyeti tespit edilemeyen kayıpla beraber toplamda 95 bin liraya yakın bir kaçak yani hırsızlık tespit edilmiştir.

Ayrıca, Simonoviç'in en büyük suç ortalarından Stepan Papazyan, banka kasasındaki yaklaşık 2004 adet Pinard tahvilatını Simonoviç'e teslim etmiş, o da söz konusu tahvilleri Austro-Ottoman (Ostro-Ottoman) Bankası'na faiz karşılığı kullanmış böylece zararı kapatmaya çalışmıştır (Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis 20.2.1874; Basîret, 20.2.1874; Şark 20.2.1874; Takvim-i Vekayi, 21.2.1874; The Levant Herald 25.2.1874). Banka yönetimi tarafından yapılan araştırmada kuruma ait

⁹ Konsolit/Fondü, 1 Ağustos 1865 tarihinde gerçekleştirilen Osmanlı hazinesinin iç borç konsolidasyonu çerçevesinde çıkarılan %5 faizli Esham-ı Umumiye'lere verilen addır. Londra, Paris gibi borsalarda da alınıp satılan bu senetlerin fiyat istikrarı, Osmanlı hazinesinin yurtdışı kredibilitesi açısından hayati olduğundan, İstanbul yönetimi piyasalara müdahale etmiştir. Al ve Akar, 2013: 118-125.

1554 adet Pinard tahvilinin, zanlıların kurdukları *M. Ş. Aleksanyan ve Ortakları Şirketi* tarafından 14.500 lira avans karşılığında Avusturya-Osmanlı Bankası'na yatırıldığı tespit edilmiştir. Osmanlı Bankası 14.565 lira 89 kuruş karşılığında bu tahvilleri geri almıştır. Şirketin kurucularından Mıgırdıç Aleksanyan ayrıca, Hacıyan Kardeşler ortaklığına 150 adet ve Eliasco Şirketi'ne 300 adet Pinard tahvili teslim ettiğini açıklamıştır. Bu itiraf üzerine banka idaresinin verdiği 1500 lira avans karşılığında Hacıyan Kardeşler kendilerine teslim edilen 150 adet tahvili 1.531 lira 62,5 kuruş karşılığında iade etmişlerdir. Diğer taraftan, Eliasco'ya teslim edilen 300 adet tahvil geri alınmak istenirken bir açmazla karşılaşmıştı. Çünkü Aleksanyan, Osmanlı Bankası'na ait 300 adet Pinard tahvili yanında 130 adet Crédit Général Ottoman (Osmanlı İtibari Umumi) ve yine 130 adet Société Générale (Genel Şirket) şirketlerine ait hisse (action) karşılığında 5.400 lira avans almıştı. Eliasco şirketi Pinard tahvillerini söz konusu hisselerden ayırmak istememiştir. Nihayet Banka durumu kabullenmek zorunda kalmış ve 5.400 lira ödeme yapmıştı. Osmanlı İtibari Umumi ve Genel Şirket hisselerinin cari değeri olan 2.570 lira çıkarılınca bankanın Pinard tahvillerinin geri almak için yaptığı ödeme sonucunda zararı 18.927 lira 51 kuruş olmuştur (Stamboul, 20.9.1875; Cerîde-i Havâdis, 25.9.1875, İstikbâl, 3.10.1875). Simonoviç hırsızlığın fark edilmemesi amacıyla paraların koyulduğu torbalardan aldığı 5 liralıkların (500 kuruş) yerine tam gümüş mecdiyeyi (20 kuruş) ve 1 liralıkların (100 kuruş) yerine çeyrek gümüş mecdiyeleri (5 kuruşluk), 5 liralık banknotların yerine 2 liralık banknotları koymuş, zararı iyice artınca bu kez başveznedarın olmadığı 22 Kasım Cumartesi günü hayli miktar banknot ve nakit para çaldığını itiraf etmiştir. (Hakâyık-ül Vekâyi, 3.12.1873, Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis, 3.12.1873; The Levant Herald, 3.12.1873, La Turquie, 3.12.1873, L'Évenement, 14.10.1875).

Öte yandan, denetimden kaçmak saikiyle; eğer müfettiş kıymetli evrak sandığını teftiş edecekse Simonoviç, Şirin Şirinyanı uyarmış o da kıymetli evrak sandığından sorumlu suç ortağı Stepan Papazyan'a kıymetli kâğıtları geri teslim etmiştir. Eğer Simonoviç'in kendi kasası denetlenecekse bu fonlar Şirinyan'a verilmiş o da bunları nakit paraya çevirmiş ve Simonoviç'e teslim etmiştir. Ayrıca bunların yanında, altın liraları gümüş mecdiyelerle ve 5 liralık kâğıt paraları 2 liralık banknotlarla ikame etmişlerdi. Hırsızlık bu şekilde dört yıl boyunca devam etmiş ve banka yönetimine fark ettirilmemişti. (La Turquie, 17.9.1875; Stamboul, 20.9.1875; Le Levant Herald, 22.9.1875; Le Français 8.10.1875; Le Soir, 11.10.1875; L'Évenement, 14.10.1875; Le Temps 29.10.1875).

Yapılan tahkikatlar sonucunda, Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan iki asıl suçlu; yine Şirin Şirinyan, Mıgırdıç Aleksanyan ve Movses Papazyan bu ikisi ismin işbirlikçileri ve Simon Simonoviç, Thomas Beryantz ve Ohannes Mirakyan daha alt düzeyde suç ortakları sıfatıyla tespit edilmişlerdir. Bunların yanında çok sayıda banka çalışanı ve valutacının mahkemede şahitliklerine başvurulmuştur. Mahkeme süresince oturumlarda aşağıdaki başlıklar gündeme gelmiştir;

- 1- Simonoviç, Şirinyan ve Aleksanyan'ın piyasadaki faaliyetlerine itibar kazandırmak için "M. Ş. Aleksanyan ve Ortakları Şirketi"ni paravan olarak kurdukları,
- 2- Söz konusu şirket adına Osmanlı Bankası'nda cari hesap açarak bankadan yüklü miktarda para çektikleri,
- 3- Simonoviç'in borsa spekülasyonu ve "M. Ş. Aleksanyan Şirketi" üzerinden yaptığı işlerde para kaybettiği,
- 4- Sanıkların bankanın nakit ve menkul kıymetlerini kullanarak yaptıkları operasyonlar sonucunda Osmanlı Bankası'nın yaklaşık 94 bin lira zarar ettiği,
- 5- Kurdukları şirketlerin incelenen muhasebe defterlerinde; kayıp defterlerin, kayıtlarda karalamaların, düzeltmelerin yapılması, yırtık sayfaların bulunması, Simonoviç'in adının silinerek başkalarının isminin yazılması,
- 5- Simonoviç kardeşlerin, bankadan çalınan paralarla Ortaköy'de ev aldıkları, Mıgırdıç Simonoviç'in Ortaköy'deki bir Ermeni okuluna ve tiyatrosuna para aktardığı,
- 6- Çaldıkları paralarla, demiryolu, maden vb. girişimlerde buldukları.

3. Yolsuzluğun Beyoğlu/Pera Ceza Mahkemesi'nde Görülmesi

Osmanlı Bankası yolsuzluğunun dava süreci ilginç anekdotları karşımıza çıkarmaktadır. 24 Kasım 1873 tarihinde fark edilen yolsuzluğun mahkemeye intikali yaklaşık iki yıl boyunca sürüncemede bırakılmıştır. 6 Eylül 1875'te ilk celse gerçekleşikten on iki oturum sonra 5 Ekim 1875'de davayla ilgili (bir ay süren) oturumların sona erdiği, kararın ileride verileceği mahkeme başkanı tarafından ilan edilmiştir. Bir gün sonra (6 Ekim), dünya finansal krizi (1873) nedeniyle

Osmanlı yönetiminin fon bulmakta sıkıntı yaşıyor olduğu sıralarda mali tarihimizde moratoryum/mali iflas ilanı olarak anlatıla gelen dış borç faizlerinin beş yıl yarısının ödenmesi kararı alınmıştır. Bu şüphemizi doğrulayan şey o güne kadar duruşmalar pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri haftada üç kez yapılırken rutine göre 6 Ekim Çarşamba günü yapılması gereken oturum 5 Ekim Salı günü gerçekleşmiş ve davaya ilişkin oturumların tamamlandığı ilan edilmiştir. Dolayısıyla dava celselerinin kapandığı gün moratoryum ilanının bir gün öncesine rastlamaktadır.

İkinci anekdot;1873 Aralık ayının son günlerinde basında ilk defa, Osmanlı Bankası yerine geçecek bir milli bankadan bahsedilmeye başlanmasıdır (Al vd., 2014: 185). Mayıs 1873'te başlayıp tüm dünyaya yayılan finansal kriz Osmanlı topraklarına da sirayet etmiş maliyeye fon akışını sağlayan İstanbul'daki bankaları derinden etkilemiştir. Babialı krize karşı bir önlem olarak diğer devletlerin pratiklerini örnek alarak itibarlı ve güçlü sermayedarlardan oluşan ve hazinenin ihtiyaç duyduğunda elini taşın altına koyacak bir *memleket bankasının* veya benzeri bir *heyet-i sarrafiye* kurulması girişiminde bulunmuştur. Bu amaçla 13-14 Ocak 1874 tarihli bir kararla Rüşumat Emini Sadık Paşa (1825-1901) bu misyonla görevlendirilmiştir (Bayraktar, 2002: 110). Ancak Sadık Paşa, Haziran 1874'te bir sonuç elde edemeden geri dönmüştür (Al, vd., 2014: 191). Diğer taraftan Sadık Paşa, 18 Mayıs 1874 tarihinde Osmanlı Bankası yetkilileriyle 1863 tarihli ilk sözleşmenin imtiyazlarını genişleten taslak bir metin imzalamış ve bu mutabakatı takip eden günlerde birtakım tadilatlar 17 Şubat 1875'te nihai şeklini almıştır. Ancak Osmanlı Bankası ile yenilenen genişletilmiş imtiyaz zoraki bir çözüm olmuş, nitekim bu tarihten sonra daha güçlü ve itibarlı bir bankanın kurulması çalışmalarına devam edilmiştir (Bayraktar, 2002: 127). İşte Babialı'nın bu süre zarfındaki yolsuzluğa ilişkin kayıtsızlığı ile devlet bankası olarak tesis edilen Osmanlı Bankası yerine daha geniş imtiyazlara sahip bir banka kurmak için maliye bakanı Sadık Paşa'nın Avrupa seyahatine çıkışı senkronize gelişmiştir. Nitekim bir Amerikan gazetesinde, Şubat 1875'te varılan anlaşmadan önce İstanbul idaresinin yolsuzluk meselesini sürüncemede bıraktığı iddia edilmiştir (American Register, 8.5.1875).

Üçüncü husus, yolsuzluk davasının başladığı tarihten yaklaşık on gün evvel (26 Ağustos), Rusofil/Rus yanlısı olarak (abartılı bir şekilde) anılan ve *Nedimov* lakabıyla şöhret bulan Mahmud Nedim Paşa'nın (1818-1883) ikinci defa sadrazamlığa¹⁰ getirilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Osmanlı Bankası İngiliz ve Fransız sermayesi ortaklığıyla tesis edilmiş bir banka olduğundan, iki yıl geçtikten sonra Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında yolsuzluğun ceza mahkemesi önüne getirilmesi bankaya karşı koz olarak kullanılması ihtimalini akla getirmektedir. Yukarıda saydığımız bu gelişmelerin senkronize gelişmesi tesadüf olmasa gerektir.

Toplam 12 celsede bir ay süren dava oldukça ses getirmiş, suçlanan sanıklar ile Osmanlı Bankası temsilcileri arasındaki sözlü tartışmalar hayli renkli bir yargılama sürecini beraberinde getirmiştir. Duruşmalar pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri gerçekleştirilmiş yalnızca 5 Ekim tarihli on ikinci oturum salı günü toplanmıştır. Pera Ceza Mahkemesi'nde (Beyoğlu Galatasaray'da), iki asıl suçlu Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan tutuklu; yine bu ikisi ile iş birliği yaptıkları iddiasıyla Şirin Şirinyan, Mıgırdıç Aleksanyan ve Movses Papazyan (tutuklu; daha alt düzeyde iş birliği ile suçlanan Simon Simonoviç, Thomas Beryantz ve Ohannes Mirakyan tutuksuz yargılanmışlardır. Davada mahkeme başkanı Pertev Efendi, hakimler Semih Bey, Nikolaki Efendi ve Saib Bey, mümeyyiz/zabıt kâtabi Sadeddin Efendi görev yapmışlardır. Ayrıca Osmanlı Bankası'nı başveznedar Smythe temsil ederken kendisinin baştercümanlığını Agop Kazazyan¹¹ Efendi yapmış, ayrıca Beyoğlu mutasarrıfı, bazı diplomatlar ile gazete temsilcileri duruşmaya katılmışlardır. (Stamboul, 7.9.1875; Cerîde-i Havâdis, 9.9.1875; The Levant Herald, 8.9.1875; Le Levant Herald 8.9.1875; Journal des Débats, 22.10.1875).

İlk üç duruşma sanıkların sorgu tutanakları ve şahitlerin zaptiyedeki ifadelerinin okunmasıyla geçmiştir. İlk duruşma pazartesi günü 6 Eylül 1875'te gerçekleşmiş, sanıkların sorgularının okunması müdahalelerle kesintiye uğramıştır (La Turquie, 7.9.1875; Stamboul, 7.9.1875).

8 Eylül Çarşamba günü ikinci celsede davaya devam edilmiştir. Duruşmaya Osmanlı Bankası İstanbul Genel Müdürü Morgan H. Foster, Yabancı Tahvil Sahipleri Konseyi'ni (Council of Foreign Bondholders) temsilen Yüzbaşı Stab ve çok sayıda elçiliklerin tercümanları katılmışlardır. Bu ikinci oturumda valutacı Margosyan'a hakkındaki iddia sorulmuştur. Ayrıca, ikinci duruşmada fezlekedede

¹⁰ Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı 26 Ağustos 1875-12 Mayıs 1876 tarihleri arasındadır. İnal, İ.M.K, 2013.

¹¹ Agop Kazazyan 1 Ocak 1875 tarihinde Osmanlı Bankası'nda çalışmaya başlamıştır. Bayraktar, 2009: 60.

tanıklığı yer alan diğer bir şahıs 15 yıl kürek cezasına çarptırılan ve Simonoviç aleyhine Pera Emniyeti'nde ifade veren kalpazanlıktan ceza almış Kuyumcu Mihal adındaki mahkumdur. Mihal zaptiyedeki sorgusunda, Simonoviç ile sekiz aydır hapis yatan Şirin Şirinyan arasında hapiste aracılık yaptığını; Simonoviç'in çaldığını itiraf ettiği paralar haricinde bir miktar parayı kendisine emanet ettiğini ve Simonoviç'in kendisine en sadık ortağının Şirinyan olduğunu söylediğini belirtmiştir. Mihal ayrıca Şirinyan'ın Simonoviç'e ihtiyaçlarını karşılaması için gizlice 300 lira gönderdiğini, bunun 50 lirasının siyasî nedenlerle tutuklu ve aracılık görevi yapan 'Altıncı Kostaki' adlı birisine verildiğini ifade etmiştir. Mahkemede okunan bu iddiaya karşılık Simonoviç, Mihal'in emniyetteki bu ifadelerinden sonra kendisine (Simonoviç'e) bir mektup yazdığını ve kendisi (Simonoviç) ve Stepan Papazyan aleyhine ifade vermesinin (Mihal) istendiğini itiraf ettiğini belirtmiştir.

Duruşmada ayrıca Karabet Sakayan'ın sorgusundaki ifadeler okunmuştur. Simonoviç'den neden para aldığı sorulduğunda Sakayan sorgusunda parayı borç olarak almadığını, kendisinin tahviller üzerinden spekülasyon yapmak üzere bürosunun olduğunu, Simonoviç'ten aldığı paranın, bu şahıs hesabına tahvil alım satımı yoluyla hava oyunu oynamak amaçlı, emanet kabilinden olduğunu belirtmiş ve Simonoviç kendi adının kayıtlarda olmasını istemediğinden deftere kendi adını yazmıştı. Bu sırada Simonoviç ayağa kalkarak Sakayan'a kıymetli evrak karşılığında para verdiğini belirtmiştir. Ayrıca hakimlere, Osmanlı Bankası kıymetli evrak birimi çalışanı birinin (Sakayan), finans aleminde çok da itibarı olmayan valutacı sıfatıyla spekülasyon yapmak üzere Havyar Han'da bir büro açıp açamayacağını sormuştur. Mıgırdıç Simonoviç'in başışbirlikçisi, iki senedir hapis yatan ve Simonoviç'e kıymetli evrak emanet eden Stepan Papazyan'a ilişkin iddia da okunmuştur. Papazyan bu işi amiri Sakayan'ın emri ile yaptığını, kendisine çok fazla miktarda kıymetli kâğıt emanet ettiğinden yakındığında Sakayan'ın, emirlere uymasını söylediğini belirtmiştir. Simonoviç ayrıca mahkemeye, neden Sakayan'ın kendisinin spekülasyon yaptığını bankadaki amirlerine söylemediğini sormuştur. Diğer bir gündem Simonoviç'in, Şirinyan'a Ermenice olarak yazdığı ve yakalandıktan sonra soruşturma savcısına verdiği ilk ifadelerini anlattığı mektup olmuştur (Stamboul, 09.9.1875; Cerîde-i Havâdis, 10.9.1875; Le Publicateur, 15.9.1875; Le Soir, 14.10.1875; Journal des Débats, 22.10.1875; Le Temps 29.10.1875).

Üçüncü celse 11 Eylül Cumartesi günü gerçekleşirken duruşmaya Osmanlı Bankası İstanbul şubesi Genel Müdür Yardımcısı Emile Deveaux (Emil Dövo), Yüzbaşı Stab ve çok sayıda gazete temsilcisi iştirak etmişlerdir. Ardından Mıgırdıç Simonoviç, ikinci celsede de gündeme gelen Mihal'in kendisine (Simonoviç'e) yazdığını iddia ettiği bir mektubu cebinden çıkararak okumuştur. Mektupta Mihal, Simonoviç'e, kendisi ve Papazyan aleyhine ifade vermesini *Smythe, Allen ve Jules* isimli şahısların istediğini belirtmiştir. Ayrıca duruşmada Thomas Beryantz'ın ifadeleri okunmuştur. Beryantz'ın, Mıgırdıç Simonoviç'le mektuplaşmalarından Simonoviç'in, M. Ş. Aleksanyan Şirketi'ne ortak olduğu anlaşılmıştır. Yine mektuplarda Beryantz'ın M. Ş. Aleksanyan Şirketi adına kömür madeninin kiralanması için sözleşme yaptığı ortaya çıkmıştır. Bu celsede gündeme gelen başka bir konu Vitali ve Ortakları Şirketi'nin taşeronu olarak M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nin bir bölümünü üstlendiği İzmit Demiryolu projesiydi. Yine, "M. Ş. Aleksanyan Şirketi" hizmetlilerinden Hacı Manuk'ın sorgusunda aylık 300 kuruş maaş aldığını, Simonoviç'in ortak olup olmadığını bilmediğini ancak Simonoviç ile Aleksanyan'ın düzenli görüştiklerini, Simonoviç'in bağlantılı olduğu valutacılarla arasındaki para trafiğinde aracılık yaptığını ve sanıkların beraber toplantı yaptıklarını belirttiği, salonda okundu. Mıgırdıç'ın abisi Simon Simonoviç kardeşinin borsada spekülasyon yapıp yapmadığına ilişkin soruya, başkaları adına bunu yaptığını zamanla da Osmanlı Bankası *kapıçuhadarı* (banka ile hazine arasında haberleşmeyi sağlayan görevli) Antoine Foltz'un nakit için kıymetli evrak teslim ettiğini belirttiği, okunmuştur. Yine, Simon Simonoviç'in Ortaköy'de aldığı ev gündeme gelmiştir. Simon ifadesinde metrekaresinin kendisine 5 liraya mal olduğunu, tapuda karısının adının yazdığını, inşa sırasında banka kasasından kardeşinin küçük meblağlar aldığını ancak geri ödediğini belirtmiştir. Mühendis Bel de Coste ifadesinde, iki kardeşle beraber sözleşme yaptıklarını, her ikisinden de para aldığını belirtmiştir. Simon'un karısı ise ifadesinde evin arsasının alımı ve inşaat masrafları için ziynet eşyalarına kadar sattığını belirtmiştir. Simon'un kayınpederi Ohannes Efendi ise ifadesinde kızına çeyizi için sadece 1.400 lira verdiğini ifade etmiştir. Yine Osmanlı Bankası çalışanlarından Küçegül'ün sorgu tutanağından, Simonoviç'in Galata valutacılarından Pasqua'lar üzerinden Küçegül adına spekülasyon yaptığı, okunmuştur.

Duruşmada bir başka başlık Zaptiye Nezareti tarafından Osmanlı Bankası çalışanlarından oluşturulan komisyonun on dört valutacının defterleri üzerinde yaptıkları çalışma olmuştur. Söz

konusu komisyonun raporunun sağlıklı olmaması gerekçesiyle (çünkü 94 bin liranın kayıp olduğunu iddia etmiştir), Pera Ceza Mahkemesi'nin talebiyle Galata Borsası tarafından görevlendirilen Serkis Sıvacıyan, Serapyan Hekimyan ve Artin Şerbetçiyan adlı borsa görevlilerinden ve Zaptiye Nezareti'nin görevlendirdiği Ohannes Efendi'den oluşturulan ikinci araştırma komisyonunun hazırladığı daha ayrıntılı ve titiz rapor okunmuştur. Rapora göre Mıgırdıç Simonoviç borsa oyunlarından ve diğer faaliyetlerden yaklaşık 30 bin lira zarar ettiği geriye 64 bin lira kaldığı iddia edilmiştir. Ayrıca Şirinyan'ın defterlerinin incelenmesi sonucunda Simonoviç'in isminin silinerek yerine Aleksyan'ın, M. Ş. Aleksyan Şirketi'nin defterlerinde Simonoviç'in isminin yerine Thomas Beryantz'ın adının yazıldığına altı çizilmiştir. Şirinyan, tutanakların, yazılan raporların eksik, yanlış ve tutarsız olduğunu çünkü tetkik için oluşturulan komisyonun günlük ücretle çalışan üyelerinin borsa spekülâtorleri arasından seçildiğini ve defter tutma prensiplerini bilmediklerini iddia etmiştir.

Diğer taraftan raporda, M. Ş Aleksyan Şirketi'nin Margosyan aracılığıyla yaptığı 200 bin liralık borçlanma gündeme gelmiş ve aslında bu borçlanmanın Mıgırdıç Simonoviç hesabına yapıldığı not edilmiştir. Yine sorgulamalarda Mıgırdıç'ın abisi Simon Simonoviç'e, neden kasa anahtarlarını kendisine verecek kadar üstlerinin güvendikleri sorulduğunda Simon, kendisinin veznedar yardımcısı olduğunu ve Smythe'in başveznedar olarak kasanın anahtarını kendisine vermekte bir beis görmediğini sorgusunda belirtmişti. Her zaman öğleden sonra bankada olmayan Smythe'in anahtarları kendisine emanet ettiğini, öğleden sonra yapılan tahsilatları kasaya koyduğunu, Smythe'in anahtarları başdenetçiye veya Saint-Balmont'a veyahut genel sekretere vermesini emrettiğini, ancak zamanla, bu şahısların Smythe'in emirlerini beklemek istemediklerinden anahtarları kendi özel çekmecesine koyduğunu ve kendisine olan güvenin bu olduğunu ifadesinde belirtmişti. Yine Simon ifadesinde kardeşine olan güvenin kendisine olandan çok daha fazla olduğunu, hasta veya taşraya gittiğinde anahtarların kardeşi Mıgırdıç'a emanet edildiğini sorgusunda ifade etmişti. Ayrıca Simon'un, Zaptiyedeki ifadesinde kasanın denetimini Smythe tek başına yapamadığından kardeşi Mıgırdıç'ın ona yardım ettiğini ama Smythe'in anahtarları Millengen, Spadaro, Mavrokordato ve Saint-Balmont adlı çalışanlara da emanet ettiğini belirttiği tutanaklardan okunmuştur. Diğer taraftan, Simon'un ifadelerinde Karadeniz sahilindeki bir kömür madeniyle ilgili maden şirketinin mühendisi Leybourn/Leyburg ile kardeşi Mıgırdıç'ın arasındaki mektuplar gündeme gelmiştir. Üçüncü duruşma kapanmadan önce son olarak Şirinyan'ın Ticaret Nezareti tarafından incelenen defterlerinden her biri 500-600 sayfalık defterlerden dördünün kayıp ve yerlerine sahte defterler konduğunun tespit edildiği bir rapor okundu. Sorgusunda Şirinyan'a bu durumu açıklamaları istendiğinde bir çalışanının üzerlerine mürekkep döktüğünü ve kurumaları için eve götürdüğünü ancak eşi ve hizmetçilerin defterlerin önemini bilmediklerinden reçel kaplarını kaplamak ve evin eşyalarını ambalajlamak için yırttıkları şeklinde uydurma bir savunma yapmıştır (La Turquie, 12-13 Eylül 1875; The Levant Herald 15.9.1875; Le Levant Herald 15.9.1875; Stamboul, 13.9.1875; Le Publicateur 15.9.1875).

Dördüncü oturum 13 Eylül Pazartesi günü gerçekleşmiştir. Oturumda yukarıda bahsedilen ikinci komisyonun hazırladığı rapor okunmuştur. Bu raporlardaki bilgiler üzerinden sanıklara sorular sorulmuştur. Komisyonun altı raporundan birincisi, İzmit demiryolu için 12 bin metre küp hafriyat kaldırma işini üstlenen Mıgırdıç Aleksyan ve ortağı Şirin Şirinyan'ın bu amaçla 17 Haziran 1871 tarihinde kurdukları şirketin kuruluş sermayesiyle ilgiliydi. Sermayesinin, 200 lirası Mıgırdıç Simonoviç, 2953 lirası da diğer borç verenlerden toplanmıştı. Rapora göre Şirinyan ile Simonoviç arasında ortaklık vardı. Rapora göre Mirakyan'ın kayıtlarından Mirakyan'ın yazıldığı hissenin parası aslında Mıgırdıç Simonoviç tarafından karşılanmıştır. Yine diğer tüm hisse yazılımlarında da Simonoviç'in ödeme yaptığı anlaşılmaktaydı. Ayrıca şirketin dört muhasebe defterinden ikisinin (günlük defter ve kasa defteri) kasten kaybedildiği aşikardır. Kalan ikisinin de Mıgırdıç Simonoviç'in isminin yerine Mıgırdıç Aleksyan'ın yazıldığı çizikler, karalamalarla dolu olduğu ve defterlerden birinden dört sayfanın yırtıldığı raporlanmıştır. Dikkat çekici olan defterlerin Haziran 1872'ye kadar düzenli tutulmuş olması ancak bu tarihten sonra karalamalar, düzeltmeler ve Mıgırdıç Simonoviç'in adının yerine Mıgırdıç Aleksyan'ın adı yazılmaya başlanmıştı. Raporda her ne kadar şirket Simonoviç'in tutuklanmasından üç yıl önceye gidiyorsa da tevkifinden sonra da defterlerde düzeltmeler yapıldığı ve kayıtlar tutulduğu tespit edilmişti. Yine şirketin kârı 11 bin 500 liraydı ve bu parayla 5 bin lira sermayeli M. Ş. ve Ortakları Şirketi kurulmuştu.

Dördüncü celse tam sona erecekti ki kalpazan Kuyumcu Mihal mahkemeye giriş yapmıştır. Mıgırdıç Simonoviç'in üçüncü duruşmada okuduğu mektubu kendisinin mi yazdığı sorulduğunda Mihal kötü bir Türkçeyle yalanlamış Mıgırdıç Simonoviç'in temsilcisi Toros isimli birini yazdığını,

ancak üzerindeki imzanın kendisine ait olduğunu onaylamıştır. Ermenice karakterlerle belagatli bir dille Türkçe yazılmış mektubun, içeriğini bildiğini ancak Simonoviç'in kendisini Ermeni asıllı tutuklulara boğdurmasından korktuğu için imzaladığını mahkemede iddia etmiştir. Başveznedar Smythe'le görüşmediğini; mektubun kendisine zorla yazdırıldığını, Simonoviç aleyhine İncil üzerine yemin ederek verdiği ifadelerin doğru olduğunu ve hakimlerden kendisini Zaptiye Nezareti'ne göndermeyip Pera Emniyeti'nde bir hücrede tutmalarını talep etmesine rağmen aksinin yapıldığını ifade etmiştir. Simonoviç, İncil üzerine yemin eden Mihal'in Yahudi olduğunu ve yemininin geçerli olmadığını iddia etmiştir. Mihal de Yahudi olduğunu inkâr etmemiştir. Anlaşılan, Yahudi kökenli birisi Ermenice karakterlerle mektup yazamayacağından Mihal'e atfedilen itiraf mektubu uydurmadı. Diğer taraftan ikinci oturumda Simonoviç ve Şirinyan'ın Mihal aleyhine ve onun 15 yıldır hapiste yatan bir kalpazan olarak şahitliğinin kabul edilemeyeceğini iddia ettikten sonra Mihal'in kaleminden yazılmış ve kendilerine iftira attığını içeren bir itiraf mektubunu üç gün sonraki celsede Simonoviç'in okuması, çelişkilerini ortaya koymaktadır (Stamboul, 14.9.1875; La Turquie, 14.9.1875; The Levant Herald, 22.9.1875; Le Levant Herald, 15.9.1875; Le Soir, 14.10.1875; Le Temps, 29.10.1875).

Beşinci oturum 15 Eylül Çarşamba günü yapılmıştır. Mahkeme Başkanı Pertev Efendi, Smythe'e bankanın şikayetini anlatmasını isteyince Agop Efendi elindeki bir metin üzerinden olayın gelişimini anlatmış ve kayıp paranın Mıgırdıç Simonoviç ve Stepan Papazyan'nın malvarlıklarından tahsil edilmesini talep etmiştir. Pertev Efendi, Mıgırdıç Simonoviç'e ne ifade etmek istiyorsa konuşmasını söyleyince, iki yıldır yargılanmayı beklediğini, hiç dinlenmediğini bu nedenle konuşmayacağını ve avukat istediğini belirtmiş, Pertev Efendi de yasalar izin verdiği halde neden baştan talep etmediğini sormuştur. Simonoviç savunmasını yapmak için kendisine süre verilmediğini ve başkanın tüm ısrarına rağmen ancak ileride cevap vereceğini ifade etmiştir.

Diğer taraftan Pertev Efendi, Simonoviç'e Zaptiye'de ve tutuklandığı sırada yolsuzluğun 94 bin liraya balığ olduğunu kabul ettiğini, bu tutarın 80 bin lirasını kaybettiğini, geri kalanı borsa işlemleri dışında borç vererek ve kişisel harcamalarda tükettiğini beyan ettiğini ancak uzman bilirkişilerden oluşan komisyonun uzun ve yorucu araştırmaları sonucunda 30 bin lirayı borsada kaybettiğini tespit ettiklerini, geri kalan 64 bin lira kimde diye sorduğunda Simonoviç avukatı olduğunda söyleyeceğini ve çaldığını iddia ettikleri parayı geri vermeye hazır olduğunu ifade etmiştir (La Turquie, 16.9.1875; Le Temps, 29.10.1875).

Bu kez Başkan, Simonoviç'in başışbirlikçisi Stepan Papazyan'a dönerek konuşmak isteyip istemediğini sorunca, ileride kimin spekülasyon yapması için kendisine nakit ve kıymetli evrak verdiğini açıklayacağını belirtmiştir. Pertev Efendi Şirinyan'a söyleyeceği bir şey olup olmadığını sorması üzerine, banka memurlarının Simonoviç ile beraber oyun oynadıklarını ve banka müdürleri ile memurlarının yargılanmaları gerektiğini, Simonoviç'in Smythe'in en güvendiği adam olduğunu, Simonoviç ile ortak olmadıklarını ama Simonoviç'e nakit bulduğunu ama bankanın İstanbul müdürü Foster, yardımcısı Deveaux ve başveznedar Smythe kadar oyun oynamadığı için eşeklik ettiğini belirtmiştir. Diğer taraftan Pertev Efendi, Mihal'in ifadelerinin bir kısmının doğruluğunun başka tanıklar özellikle Yahudi kökenli Mentuş tarafından, Simonoviç'le hesaplaşmak için hapisaneye geldiğini söylemesiyle teyit edildiğini, duruşmada hatırlatmıştır. Simonoviç Mihal'in sözlerine itibar edilmesinin inanılır gibi olmadığını, Ortaköy'deki evinde (Simonoviç) para sakladığına dair Mihal'in iddiası sonrası abisi ve ailesinin ikamet ettiği eve baskın yapılmasını protesto etmiştir. Dört asırdır tanınmış bir aile olduklarını saygın ve onurlu bir adam olduğunu belirtti. Bundan sonra mahkeme başkanının sorduğu sorulara Simonoviç özetle;

- 1- Şirinyan ile iş ilişkisi olduğunu ve çok defa kendisine borç verdiğini,
- 2- Şirinyan'a altınla değiştirmesi için bankadan meci diye gönderdiğini,
- 3- Şirinyan ile ortak olmadığını, sadece tavsiyede bulunduğunu (Mahkeme başkanı ortak değilsen nasıl oluyor da Şirinyan'a 4 bin lira avans veriyor ve üzerine 100 lira faiz alabiliyordun, diye sormuştur)

4- Çekmece'de bir kömür madeninin işletilmesine iştirak ettiğini, Şirinyan ile Çekmece'ye madeni teftiş için gittiğini ve kaliteli kömür yerine linyit olduğu anlaşıldıktan sonra madeni bıraktıklarını, eğer aksi olsaydı işletmek için Ortaköy'deki tanınmış girişimcilerinden müteşekkil bir konsorsiyum karmayı planladığını ve bankanın simsarı Levi'nin bu konsorsiyuma kendisini de katması için rica ettiğini,

5- Şirinyan ile demiryolu inşası için çok sayıda girişimde bulunduğunu ama ortak olmadığını, kendisine 3-4 bin liraya kadar kısa vadeli avans verdiğini, bu paranın kendisine ait olduğunu ama kimden aldığını söylemeyeceğini,

6- Verdiği avanslar karşılığında Şirinyan'dan bazen 100 lira faiz aldığını bazen de hiç almadığını, bu avanslar için senet vermediğini sadece bir kâğıda kendisinden aldığı miktarları yazdığını ve bu notu sakladığını belirtmiştir.

Akabinde Şirinyan kendisine yöneltilen sorulara cevaben, hizmetli ve hamallar vasıtasıyla Simonoviç'in gönderdiği kıymetli evrak rehni karşılığında çok kez borç verdiğini, bu işi de Margosyan ve diğer valutacılar aracılığıyla gerçekleştirdiğini, Osmanlı Bankası kasasından alınan Pinard tahvillerini paravan M. Ş. Aleksanyan Şirketi vasıtasıyla Avusturya-Osmanlı Bankası'dan alınan avans karşılığında bu bankaya yatırdığını, demiryolu inşası için bir şirket var mı sorusuna bilmediğini ifade etmiştir. Bu son cevap üzerine Pertev Efendi başkatip Sadettin Efendi'ye, Şirinyan'ın Simonoviç'e hitaben yazdığı ve inşaatın finansmanı için imzalanan borç anlaşmalarından bahseden mektupları okutmuştur. Söz konusu mektuplarda Şirinyan Simonoviç'ten, demiryolu inşaatı işlerinde işçiler için 100, 150, 200 lira gibi paralar talep etmiş, işçilerin ücretleri için kâğıt para göndermeyip altın olarak havale etmesini istemiştir. Ancak Şirinyan ısrarla aralarında bir ortaklığın varlığını inkâr etmiştir (Stamboul, 16.9.1875; La Turquie, 16.9.1875; The Levant Herald, 22.9.1875; Le Levant Herald, 22.9.1875; Le Publicateur, 22.9.1875; Le Temps, 29.10.1875).

Yolsuzluk soruşturmasında altıncı duruşma 20 Eylül Pazartesi günü gerçekleşmiştir. Öncekilere göre hayli izleyici toplanmış, halk salona sığmamıştır. Duruşmada Rum asıllı Rotta adında bir avukat Mıgırdıç Simonviç'in vekilliğini yapmak istemiş ancak Pertev Efendi, Rotta'nın Osmanlı vatandaşı olmayıp yabancı uyruklu olması nedeniyle kanun gereği avukatlık yapamayacağını ifade etmiştir. Simonoviç, Papazyan ve Şirinyan ile bunların avukatları Cebrail Kırkor (Gabriel Gargour [Arap kökenli, Kudüslü]) Efendi ve Toros Efendi ısrarla iddianamede yanlışlar olduğunu, müvekkillerinin söylemedikleri şeylerin yer aldığını ve bir kopyasını duruşma boyunca talep etmişlerdir. Mahkeme başkanı isterlerse konuyu istinafa gittiklerinde tartışmaya açabileceklerini belirtmiştir. Daha sonra Simonoviç'in ilk tutuklandığında karakolda verdiği ifade zabıt başkatibi Sadettin Efendi tarafından okunmaya devam edilmiştir. Tutanaklarda Simonoviç olay tazeyken ilk sorgusundaki itiraflarında (La Turquie, 21.9.1875; Le Levant Herald, 22.9.1875; Stamboul, 21.9.1875; The Levant Herald 22.9.1875);

1- Osmanlı Bankası'nda göreve 9 lira maaşla başladığını, daha sonra on iki liraya çıkarıldığını,

2- Ortaköy'de abisiyle (Simon Simonoviç) yaşadığını, dört hizmetçilerinin olduğunu, yılda yaklaşık 600 lira harcadıklarını,

3- Borsada Fotiadis, Civelek, Mirakyan, Pisalti, Aleksanyan, Rosetto ve diğer valutacılar aracılığıyla oynadığını,

4- Gerçekleştirdiği operasyonlar için defter tutmadığını,

5- Altı yıldır Şirinyan ve Aleksanyan'ı tanıdığını ama onlarla beraber operasyon yapmadığını, bazen bu şahıslara banka hesabına gümüş parayı altın paraya tebdil ettirdiğini,

6- Aleksanyan'a, Margosyan aracılığıyla Pinard tahvilleri ve hazine iç borç senetleri gönderdiğini,

7- Demiryolu girişimi için Şirinyan'a senet karşılığı olmadan avans verdiğini, kayıt altına almadığını ama bankanın yevmiye defterinin kenarına borsa oyunu oynarken uğradığı zararın miktarını not ettiğini,

8- Aleksanyan aracılığıyla aldığı borçların bu şahsın defterlerinde kayıtlı olduğunu,

9- Bankanın kıymetli kâğıt sandığından gizlice hazine bonusu, konsolit ve diğer kıymetleri teminat göstermek üzere aldığını, sonra geri aldığı da tekrar yerine koyması için Papazyan'a verdiğini; iki adet torbadan konsolit aldığını, bunları teminat olarak vermeden önce 8-10 gün evinde sakladığını, ayrıca Pinard tahvilleri için Papazyan'a müracaat ettiğini, Sakayan'ın kendisinin borsadaki kayıplarından haberi olduğunu ve eğer Papazyan kendisine hazine tahvillerini vermese yolsuzluğun derhal anlaşılacağını,

10- Bankanın birçok çalışanın kendilerinin ve banka paralarıyla borsada oynadıklarını,

11- Yakalanınca, abisi Simon'a teslim edildiğini ve kendisini Ortaköy'e götürdüğünü, ertesi gün bankaya getirilip bir odaya kapatıldığını, Antoine Foltz'un gelip, hırsızlığı tek başına gerçekleştiremeyeceğinden işbirliği yaptığı isimleri söylemesini istediğini,

12- Zimmetin beş yıldır başta küçük meblağlar halinde olduğunu, sonra 90 bin lira kaybettiğini, valutacıların kayıtlarına göre sadece borsada 70 bin lira kaybettiğini,

13- Ortaköy'deki Ermeni okuluna, 26 bin kuruş, bundan daha fazla bir miktarı da Ermeni tiyatrosunun inşasına verdiğini, Levi'ye, Sakayan'a para emanet ettiğini,

14- Banka çalışanlarının Rosetto, Levi aracılığıyla borsada oynadıklarını ve kendisine bazen kıymetli kâğıtların/fonların fiyatlarını sorduklarını,

15- Tek suçlunun kendisi olduğunu, sadece suç ortağı Stepan Papazyan'ın yaptığı işlerden haberdar olduğunu başka hiçbir banka çalışanın bilgisinin olmadığını beyan etmişti.

Yedinci celse 22 Eylül Çarşamba günü önceki oturumların iki katı dinleyici kitlesinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Duruşmada Simonoviç'in Zaptiye Nezareti'ndeki sorgusundaki ifadeleri okunmaya devam edilmiştir. Sorguda kendisine M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nden aldığı 500 lira sorulmuş, cevaben şirketten bir şey almadığını sadece tutuklandıktan sonra söz konusu şirket aracılığıyla Avusturya-Osmanlı Bankası'ndan bu parayı aldığını belirtmiştir. Osmanlı Bankası tercümanı Agop Efendi ise itiraz ederek bu paranın sanığın tutuklanmasından iki gün sonra 26 Kasım 1873'de alındığını kanıtlamıştır. Sorguda yine, zararı kapatmak amacıyla Avusturya Osmanlı Bankası'ndan tahvil rehni karşılığında aldığını itiraf ettiği 22 bin lira gündeme gelmiştir. Bu manada on bir defa ifadesi alınan Simonoviç sekizinci sorgusundan itibaren suçu başkalarının üzerine atmaya, bankanın diğer çalışanlarının da borsada spekülasyon yaptıklarını ve amirlerinin bunlardan haberi olduğu iddiasını ortaya attığı fark edilmektedir. Simonoviç ifşaatlarında; yaptığı borsa spekülasyonlarından bankanın haberdar olduğunu, bunun İstanbul Genel Müdür Yardımcısı Emile Deveaux'nun oluru dahilinde gerçekleştiğini, hatta Deveaux'nun dahi yaptığı spekülasyonlar sonucu 4 bin lira kaybettiğini, banka çalışanlarının da açıkça bu işi birlikte yaptıklarını, Osmanlı Bankası müfettişi James Lafontaine ve Antoine Foltz'un, Deveaux'nun emriyle kendisine 4 bin lira verdiklerini, Saint-Balmont ve Sakayan'ın banka tarafından karşılanan açık yaptıklarını, Deveaux'nun kendisine kârdan pay vermeleri karşılığında personelin bahis oynamasına ses çıkarmadığını iddia etmişti. Yine Falconnet¹² zamanında oyun oynanmadığını, görevinden ayrıldıktan sonra tüm personelin E. Deveaux, Baron Hübsch, James Lafontaine, Smythe, Antoine Foltz vs. oyun oynamaya başladıklarını ve Deveaux'nun Paris'e gittiğinde şahsi borsa işlerinde Baron Hübsch ve Smythe'i görevlendirdiği ve adı geçen isimlerin kendisinin (Simonoviç) borsada oynadığını bildiklerini ve verdiği hesap açığından da haberdar olduklarına dair Smonoviç'in sorgusundaki iddialar okunmuştur. Diğer taraftan Deveaux'un, hiçbir açıklamada bulunmaması aksi takdirde kendisine zarar verecekleri şeklinde Simonoviç'i tehdit ettiği sorgu tutanaklarından okunmuştur.

Zaptiyedeki son sorgusunda Simonoviç uzun araştırmaları sonucunda 700 lira (altın) ve 1800 mecdiye (gümüş) ihtiva eden torbanın, 1.000 lira ihtiva eden torbayla aynı ağırlıkta olduğunu tespit ettiğini ve böylece altın paraların yerine gümüş mecdiyeleri ikame ettiğini, itiraf etmiştir. Küçegül ile Sakayan'ın olmadığı sıralarda torbalardaki altın paralarla mecdiyeleri değiştirdiğini ve ağırlıklarını ayarladığını ve kimse tarafından görünmediğini ifade etmiş. Son sorgusundaki ifadeleri sekizinci sorgusundan itibaren banka idarecilerine yönelik iddialarını çürütmüştür. Yedinci oturumun devamında, Simonoviç'in Pera Ceza Mahkemesi'ndeki ifadelerinin okunmasına geçilmiştir. Mahkemede Simonoviç para torbalarının içeriğini değiştirmede bir süre sona mahirleştiğini ve günde 3-5 torbada bu işlemi yapabildiğini itiraf etmiştir. Yine akşamları Şirinyan'ın bankadaki görev yerinde veya evinde görüştüklerini, kasaya nakit veya kıymetli evrak koyduğu her seferde bankaya sabah erkenden herkesten önce geldiğini böylece altın ve banknot torbalarını kimseye fark ettirmeden kontrol edebildiğini itiraf etmişti. Duruşmada ayrıca, Simonoviç'in Mahmud adlı bir gardiyan aracılığıyla Şirinyan'a ulaştırmayı planladığı ancak ele geçirilen mektup gündeme gelmiştir. Mektupta

¹² Francis de Palezieux Falconnet, 1863'te İngiliz ve Fransız sermayesinin birleşmesiyle kurulan Osmanlı Bankası'nın ilk nüvesi, İngiliz sermayeli ve ticari kimlikli Ottoman Bank'ın (1856-1863) İstanbul şubesi müdürü (1856-61) olarak görev yapmıştır.

Simonoviç, sorgusunda söyledikleri hakkında Şirinyan'ı bilgilendirerek mahkemede kendisini zor durumda bırakacak ifadelerde bulunmamasını tembihlemiştir. Bu durum ayrıca hapiste yatarken iddia ettikleri gibi tecritte olmadıklarını rahatlıkla mektuplaştıklarını gösteriyordu. Ayrıca duruşma sonunda Simonoviç için hapisaneye yemek getiren evdeki hizmetçisi Serkis'in ifadeleri okunmuş ve Şirinyan'la ilişkileri şüpheye yer kalmayacak şekilde ortaya çıkmıştır (La Turquie, 23.9.1875; Stamboul, 23.9.1875; Le Levant Herald, 29.9.1875; The Levant Herald, 29.9.1875; Le Publicateur, 29.9.1875; İstikbâl, 3.10.1875).

Davanın sekizinci oturumu 25 Eylül Cumartesi günü kaldığı yerden devam etmiştir. İlk önce Stepan Papazyan'ın Zaptiye Nezareti'ndeki sorgusundaki ifadeleri okunmuştur. Papazyan'ın ifadesinde Simonoviç'i uzun zamandır tanıdığını ama ailevi yakınlığı olmadığını belirtmiştir. Simonoviç'in tutuklanmasından yaklaşık bir ay evvel yanına gelerek kasasında açığı olduğunu, yedi sekiz günlüğüne 15 bin adet konsolit veya diğer fonlardan vermesini talep ettiğini, bunun üzerine 1000 adet Pinard tahvili ödünç verdiğini itiraf etmişti. Ancak, tahvilleri emanet verdikten iki üç gün sonra amiri Saint Balmont'un kendisini çağırarak sahiplerine geri vermek için konsolitleri getirmesini istediğini, üç torba konsolit getirmek için harekete geçtiğinde Simonoviç'in kendisine 30 bin konsolidi nakit karşılığı acil bir iş için rehin verdiğini söylediğini dolayısıyla o sırada sahiplerine geri verilemediğini, kendisine yardımcı olmak için Karabet Sakayan'a danıştığını onun da olur vermesiyle Simonoviç'e 1004 adet Pinard tahvili daha verdiğini ve sorunun çözüldüğünü belirttiği katip tarafından tutanaklardan okunmuştur. Yine Papazyan Simonoviç'e yardım etmek konusunda Sakayan'a her danıştığında olumlu cevap aldığı tutanaklarda ifade etmiştir. Mahkeme başkanı kendisine duruşma sırasında neden banka çalışanı olarak borsa işlerine girdiniz diye sorduğunda, daha önce itiraf ettiği operasyonlarla ilgili olarak "avukatım yok cevap veremem" demiştir. Yine duruşma sırasında Papazyan'ın, borsa oyunları için Deveaux ve Antoine Foltz'un emanet (kıymetli evrak) sandığından faydalanarak borsa spekülasyonu yaptıklarını ve yine bankanın her yıl maliyeden kupon ödemeleri için para aldıklarını ama söz konusu paranın tümünü kullanmadığını, her yıl maliyenin iskonto işlemlerinden 500 bin lira üzerinden 3-4 bin lira zarar ettiğini, borç tahvillerinin zamanından önce %1-1,5 iskonto oranıyla kupon ödemelerinin yapılarak kazanç sağlandığını, Deveaux, Auboyneau ve A. Foltz'un kasadan düşük faizli senetler karşılığında nakit aldıklarını, yüksek faizlerle bu paraları halka sattıklarını, Simonoviç'in kendisini ara sıra demiryolu yatırımı için çıkarılan hisse senetlerinin fiyatını öğrenmesi için görevlendirdiğini anlattığı sorgusu okunmuştur. Ayrıca mahkeme başkanı önceki oturumlarda da dile getirdiği Simonoviç'in borsada 30 bin lira kaybettiğinin tespit edildiği ama 64 bin liranın akıbetinin bilinmediği gerekçesiyle Simonoviç'e söz konusu meblağın nerede olduğunu tekrar sormuş fakat yolsuzluğun başşüphelisi "avukatım olmadan cevap vermem" diyerek yanıtızsız bırakmıştır. Diğer taraftan mahkeme ve davacı taraf Osmanlı Bankası, paranın mahkumlar tarafından harcanmadığını ve yerini bildiklerini iddia etmiştir (The Levant Herald, 6.10.1875; Le Temps 29.10.1875). Bunun üzerine bankayı temsilen Agop Efendi suçluların davanın uzaması için çabaladıklarını ve baştan sona yalan konuştuklarını banka yönetimine kara çaldıklarını, bahsedilen iskonto işleminin konvansiyonel banka işlemlerinden olduğunu, mahkemenin buna müsaade etmemesi gerektiğini belirterek sert bir tepki göstermiştir.

Oturumda Thomas Beryantz'ın Simonoviç'e yazdığı çok sayıda mektup gündeme gelmişti. Simonoviç'in faaliyetlerinden haberi olmadığını sorgusunda söylese de yapılan incelemelerde hazine kâğıtları üzerinden oyun oynamamış ama Simonoviç'in talimatıyla Şirinyan'a sık sık nakit sağlamıştı. Yine, mektuplardan birinde M. Ş. Aleksanyan Şirketi için "bizim" şirketimiz ifadesini kullandığını, Tophane'de bir kömür madeni işletmesini söz konusu şirket adına kiraladığını ve daha birçok para ilişkisini kanıtlayan mektuplar yüzüne okunmuştur. (La Turquie, 26-27 Eylül 1875; Stamboul, 27.9.1875; Le Levant Herald, 29.9.1875; The Levant Herald 29.9.1875; Le Publicateur, 29.9.1875).

Dokuzuncu oturum 27 Eylül Pazartesi günü gerçekleşmiştir. İlk olarak Şirinyan'ın sorgudaki ifadeleri okunmuştur: İzmirli Osmanlı vatandaşı olan Şirinyan'ın sorgusunda; para değişimi/kambiyo, kömür ve travers¹³ işleri yaptığını, başta Margosyan olmak üzere valutacılar aracılığıyla kıymetli evrak rehni karşılığı Simonoviç'e borç verdiğini söylemiştir. Yine sorgu tutanaklarından "M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nin 5 bin lira sermaye ile kurulduğunu, Galata piyasasında prestij edinmek için Osmanlı Bankası'nda şirket adına cari hesap açtırdığı, Simonoviç'in çok önemli bir kişi hesabına borç aldığını, Simonoviç'in kaybettiğini görünce borsada oynamamasını tavsiye ettiğini ancak kendi hesabına

¹³ Travers demiryolu raylarının altına dik olarak sabitlenen dikdörtgen şeklinde destektir.

oynamadığını, diğer banka personeli adına oynadığını belirttiği, okunmuştur. Zaptiye Nezareti'ndeki sorgu tutanaklarının okunmasından sonra Şirinyan'ın Pera Ceza Mahkemesi'ndeki itiraflarına geçilmiştir. Şirinyan'ın ifadeleri okunurken Agop Efendi söz alıp, borçlanma furçasının 14 Haziran 1873'de başlayıp, Simonoviç'in tutuklanmasından birkaç gün önce 18 Kasım 1873'de hafiflediğini ve toplamda 230 bin liraya ulaştığını ve bu borçları kendisine Eliasco, Corpi ve Avusturya Osmanlı Bankası'nın verdiklerini ifade etmiştir. Bu parantezden sonra Şirinyan'ın Pera Ceza Mahkemesi'ndeki ifadeleri okunmaya devam edilmiştir. Şirinyan 3-4 bin liralık küçük meblağdan ibaret borçlanmaları kendisinin organize ettiğini, ancak 10 bin lira gibi büyük borçlanmalarda valutacıları Bankaya Simonoviç ile anlaşmaları için gönderdiğini, yine banka kıymetli evrak rehin karşılığı borç vermeye yanaşmadığında Simonoviç'in komisyon almak için müşteriye para bulduğunu belirtmiştir. Daha sonra Şirinyan, borsa spekülasyonları için Mirakyan'la özel ortaklık kurduğunu, Simonoviç'in şirketin hisselerinden satın aldığını açıkladı. Şirinyan'a göre şirketin Aleksanyan şirketi ile hiçbir ortaklığı olmayıp birbirlerinden bağımsız spekülasyon yapmışlardır. Şirinyan hem Simonoviç'in aldığı borçlarda aracılık komisyonu almadığını hem de komisyon hesabını yıl sonunda aralarında hallettiklerini iddia ederek kendisiyle çelişmiştir. Diğer taraftan işlemleri defterine kaydetmediğini de iddia etmiştir. Kayıt altına almadığı komisyon bedelini Simonoviç'in, neye göre hesapladığını açıklayamamış, "Simonoviç'e sorun" demiştir. Simonoviç'in tüm borçlanmalarında Şirinyan'ın imzası olduğu halde kıymetli evrak rehini karşılığında nakit bulma dışında Simonoviç'le irtibatının olmadığını iddia etmiş ancak, Simonoviç'in kendisine rehin karşılığı olmadan 200 lira vermesini, yine Simonoviç'in banka kasasından çaldığı konsolitler belli olmasın diye Stepan Papazyan'ın çaldığı Pinard tahvillerini Simonoviç'e kendisinin teslim etmesini açıklayamamış, Simonoviç'e sorun, demiştir. Şirinyan'ın son sorgusu demiryolu şirketinin kayıtlarıyla ilgiliydi. Şirkete ait dört kayıt defterinden ikisi kayıptı. Şirinyan'ın uydurduğu gerekçe, demiryolu işi bitince gerek kalmamış ve nedense iki defter yok edilmişti (La Turquie, 28.9.1875; Le Levant Herald, 29.9.1875; Le Publicateur, 29.9.1875).

Onuncu oturum 29 Eylül Çarşamba günü gerçekleşti. Oturuma Mıgırdıç Aleksanyan'ın Zaptiyedeki sorgu tutanaklarının okunmasıyla açılmıştır. Şirinyan'la beraber M. Ş. Aleksanyan Şirketi'ni bir buçuk yıl önce yani demiryolu güzergahının düzleştirilmesinden sonra kurduklarını, elde edilen kârla, M. Ş. Aleksanyan Şirketi'ni kurduklarını iddia etmiştir. Aleksanyan üstü kapalı olarak şirketin çalıntı paralarla kurulmadığını ima etmiştir. Aleksanyan, Zaptiye Nezareti'ndeki sorgusunda Simonoviç'in valutacı Mirakyan'ın bürosunda 2 milyon konsolit üzerinden işlem yaparken bazen kazandığını ama son zamanlarda kaybettiğini iddia etmiştir. Büyük miktarlarla oynadığını fark edince kendisini uyardığını, bunun üzerine banka çalışanları adına oynadığı şeklinde cevap verdiğini, ifade etmiştir.

Diğer taraftan sorgu metninden, M. Ş. Aleksanyan Şirketi tesis edilirken Şirinyan ile mutabık kaldıkları şirket sözleşmesinde belirtilenin dışında başka operasyonlara girilmeyeceği şartının, Şirin Şirinyan'ın bir İran seyrüsefer işletmesi kurmasıyla ihlal edildiğini ve Şirinyan'ın 1200 lira zarar ettiği görülmüştür. Üstelik söz konusu zarar M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nin kayıtlarına yazılmıştı. Buradan İran'daki girişimin aslında Şirketin bir operasyonu olduğu açığa çıkmıştır. Yine oturumda savcı, sırf Simonoviç hava oyunu oynasın diye Aleksanyan'ın teşvikiyle Mirakyan'ın valutacı bürosu açtığını kanıtlarıyla ispatlamış, Aleksanyan mahkemede buna cevap verememiştir. Aleksanyan'ın Zaptiye komisyonundaki ifadelerinden sonra Pera Ceza Mahkemesi'ndeki konuşmalarına geçildi. Mahkemede kendisine sorulan, Simonoviç'in borçlanmalarında ortağı Şirinyan kendisine başvurmadan neden başka valutacılar müracaat etmişti sorusuna, "ben İstanbul'dan uzaktaydım, geldiğimde de borsaya gidiyordum, bilmiyorum Şirinyan'a sorun" karşılığını vermişti. Yine, Selanik ve Yanya'ya seyahati sorulduğunda, Yuvan isimli bir Bulgar'ın var olduğunu iddia ettiği hazineyi bulmak amacıyla gittiğini ancak bir şey çıkmadığını, Selanik'e yolculuğuna gelince cıva madeni aramak için gittiğini ancak bulamadığını belirtmişti. Daha sonra Aleksanyan imzalı Simonoviç'e gönderilen mektuplar okunmuştur. Bazen demiryolu çalışmalarının yapıldığı yerlerden bazen de Selanik'ten yazılan mektuplar Aleksanyan'ın gerçekleri gizlediğini ortaya koymuştur. Mektuplardan birinde demiryolu işletmesinin iyi işler yaptığını belirtmiş ve fırsat olduğunda yeni işlerin yapılmasını önermiştir. Selanik'ten yazılan diğer bir mektup maden araştırmaları işi için imza attığını emri gereğince (Simonoviç) ayrıntılı çalışmalar yapmadan Selanik'ten ayrılmayacağını belirtmiştir. Aleksanyan'a göre mektuplar Simonoviç ile aralarında (Aleksanyan ve Şirinyan) bir ortaklığa işaret etmemekteydi. Mahkeme başkanı önceki oturumlarda olduğu gibi Simonoviç'e 65 bin liranın nerede olduğunu

sormuş ama yine cevap alamamıştır. Daha önce, yolsuzluğu kabul eden ancak hırsız olmadığını söyleyen Simonoviç, bu kez, “baskıyla söylediler, sözü avukatıma bırakıyorum”, şeklinde cevap vermiştir.

Simonoviç ve Papazyan’ın avukatları Kirkor Efendi, savunmasının hükümete ve bankaya hizmet ve müvekkillerinin beraati amaçlı olacağını belirttikten sonra müvekkillerinin bankanın diğer çalışanlarının yardımı olmadan yapacak kapasitelerinin olmadığını, altın liralara gümüş mecdiyelerle ikame edilmesini idarecilerin bilgileri dahilinde ve borsa operasyonlarını borsada kaybeden idarecilerin emriyle gerçekleştirdiklerini, iddia etmiştir. Yine, Galata’da valutacıların bürolarıyla Osmanlı Bankası binasının çok yakın olmasına rağmen Simonoviç’in binlerce konsolit ve diğer menkul değerler üzerinden oyun oynamasının banka yönetimi tarafından fark edilememesinin imkânsız olduğunu, Simonoviç’in itiraflarının zorla alındığını kanunlara göre ceza davalarında baskıyla alınan ifadelerin dikkate alınamayacağını, Simonoviç’in hapse çok zor şartlarda moral ve fizik olarak çöktüğünü, bu nedenle ilk başta itiraf etse de banka üst düzey idarecileri tarafından kendisine verilen sözler tutulmayıp suçun tek başına ona yüklenildiğini fark edince son sorgularında tüm gerçeği ortaya koyduğunu, vurgulamıştır. Müvekkillerine isnat edilen suçların yasanın¹⁴ 236’ncı maddesine göre güveni kötüye kullanmaya girdiğini ve bu maddenin azami bir yıl ceza öngördüğünü halbuki Simonoviç’in yaklaşık iki yıldır cezaevinde yattığını iddia etmiştir. Avukat Kirkor’un ifadelerinin tersine Simonoviç hapse soruşturma günleri dışında kendisini görmeye gelenlerle görüşebilmiş, parası karşılığında dışarıdan yiyecek getirebilmiştir.

Pertev Efendi bu kez sözü Agop Efendi’ye vermiştir. Osmanlı Bankası tercümanı, Simonoviç ve Papazyan’ın ilk itiraflarında doğruyu söyleyeceklerine (Allah için) yemin ettiklerini, başkalarının yardımını olmadan bu işi yaptıklarını banka çalışanlarını suçlamadan itiraf ettiklerini hatırlatmıştır. Sanıkların idarecilerin basit bir çek karşılık göstererek borsada spekülasyon için para aldıklarına dair iddialarına karşı, on yıldır bankada veznedar olarak çalışmalarına rağmen sanıkların ‘çek’ nedir bilmediklerini, Simonoviç haricinde herkesin bunun yasal ve olağan bir operasyon olduğunu bildiğini ve suç teşkil etmediğini iddia etmiştir. Memurlar ciro amacıyla gizlice çek veremezler çünkü çek karşılığı verilecek para için önce banka ödemeye izin vermeli ve banka kayıtlarına geçmelidir. Banka çalışanlarının banka haricinden diğer insanlar gibi bankada cari hesapları olabilir ve formaliteleri yerine getirdikten sonra kasadan para çekebilirler. Banka kurallarına aykırı olan hırsızlık ve yolsuzluktur. Sanıklar, genel borç kuponlarının iskonto işleminden yıllık 3-4 bin lira bankanın kâr elde ettiğini açıkladılar. Daha önce ifade ettiğim üzere bu iskonto işlemi yasal ve banka vadesi gelmeden iskonto ederek hissedarlarının parasını üretken kılarak işlerini kolaylaştırmaktadır. Yine, üstlerinin özellikle İstanbul Genel Müdür yardımcısı Émile Deveaux’nun teşvikiyle Simonoviç’in borsada oynadığından haberdar oldukları, Deveaux’nun kendisinin (Simonoviç) büyük para kaybettiğini bildiği, dolayısıyla zararın sorumlusunun kendisi olduğunu bildiği için Deveaux’nun, Simonoviç’e karşı yumuşak davrandığı iddiası yalandır. Soruşturma sırasında Simonoviç’e sorulduğunda 1-2 çalışan dışında -ki bunlar borsada spekülasyon yaptığını tahmin ediyorlardı- kimsenin bilmediğini, hiç ortağı olmadığını ve paraları tek kendisinin çaldığını söylemişti. Banka çalışanlarına özellikle de Deveaux’ya iftira attığının diğer bir kanıtı 1873 yılına kadar kayıplar önemsiz iken, Haziran-Kasım 1873 arasında büyük kayıplar olduğu süre zarfında Deveaux ve başveznedar Smythe Avrupa’da izinde olmalarıydı. Smythe izindeyken yerine abisi Simon Simonoviç bakmıştı. Simon’un gözünün önünde olanlardan habersiz olduğunu söylemek imkânsız, bu nedenle kardeşine anahtarları emanet etmesinin ve defterlerini kontrol etmemesinin sorumluluğundan kurtulamaz. Deveaux’nun valutacılar Levi ve Rosetto ile sık sık görüşmesine gelince bu ilişkiden yola çıkarak banka müdürü borsada spekülasyon yapmıştır demek saçma olacaktır. Tanınmış bir mali kuruluşun idarecisi sıfatıyla pek tabii bankanın mali hizmetleri için valutacılarla sıkı ilişkilerinin olması zorunludur”. Diğer taraftan Agop Efendi konuşurken, Mıgırdıç’ın abisi Simon araya girerek, hırsızlığın tespit edildiği akşam kardeşinin kendisine teslim edilmesi sebebinin, Banka idarecilerinin Mıgırdıç’ın kaçmasına fırsat vermek istemeleri olduğunu iddia etti. Şirin Şirinyan ve Mıgırdıç Aleksanyan’ın avukatı Toros Efendi’ye söz verildiğinde, banka dahi çok geç fark etmişken müvekkillerinin Simonoviç’in hırsız olmasından şüphelenmelerine imkân olmadığını iddia ederek beraat talep etmiştir.

Pertev Efendi bu kez M. Ş. Aleksanyan Şirketi defterlerinin tetkikine sözü getirmiştir. Toros Efendi müvekkillerinin müflis olmadıklarını defterlerini incelemeye gerek olmadığını ileri sürmüştür.

¹⁴ 9 Ağustos 1874 tarihli Ceza Kanunnamesi’ne atıf yapmaktadır. Düstur, Tertip 1, Cilt 1: 589.

Başkan muhasebe bilgisi olanları çağırarak defterleri mahkeme salonundaki masaya koydurtup defterlerdeki silme, yırtılma karalamaları incelemelerini istemişti. Çok sayıda kişi gelip incelemişler ve örneğin 17 bin liralık bir kaydın yanında bulunan Simonoviç isminin karalanarak Mıgırdıç Aleksanyan'ın adının yazıldığını tespit etmişlerdi. Başkan sanıkları afallatmak üzere önceki oturumlarda bir kısmını okuttuğu Şirinyan'ın Simonoviç'e yazdığı ve Simonoviç'le M. Ş. Aleksanyan Şirketi ortaklığını gün yüzüne çıkararak toplam otuz iki mektuptan geri kalanları bizzat kendisi okudu (Le Temps, 29.10.1875; Stamboul, 30.9.1875; La Turquie, 1.10.1875; Stamboul, 1.10.1875; Le Levant Herald, 6.10.1875; Le Publicatuer, 6.10.1875, İstikbâl, 6.11.1875 ve 8.11.1875).

2 Ekim Cumartesi günü on birinci oturumda, Agop Efendi söz alarak bir önceki oturumda (10'uncu) Simon Simonoviç'in hırsızlığın tespit edildiği akşam kardeşinin kendisine emanet edilmesini, Banka üst yönetiminin kardeşinin kaçmasına zemin hazırlamak amaçlı olduğu iddiasına tartışmaların sıcaklığında dikkat etmediğini, Simon'un amacının Genel Müdür Foster, müdür Deveaux, Von Haas, Auboyneaux, Smythe ve diğer üst düzey personelin hırsızlığa ortak olduklarını ima amaçlı olduğunu belirtmiştir. Agop Efendi'nin iddiasına göre, Simon'un ısrarlı yalvarmaları neticesinde yukarıda adı geçen idareciler Mıgırdıç'ı emanet etmişlerdi.

Mahkeme başkanı, M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nin defterlerinin incelenmesi sonucunda, Osmanlı Bankası'nda şirkete cari hesap açıldıktan on gün içinde bankaya 10.800 lira yatırıldığının tespit edildiğini belirttiikten sonra bu paranın kaynağını Şirinyan'a sormuş ama cevap alamamıştır. Pertev Efendi yine Şirinyan'a, "sorgunuzda demiryolu işi için Simonoviç'den 3-4 bin lira avans aldığınızı ifade etmişsiniz halbuki araştırma komisyonu defterlerinizde başkası adına kayıtlı, yüksek ihtimal Simonoviç'e ait (çünkü üzeri karalanmış) 17 bin lira tutarında kayıt tespit etti, ne diyorsunuz?" sorusuna yine cevap verememiştir. Mahkeme başkanının diğer bir aradığı cevap M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nin adındaki M'nin Mıgırdıç Simonoviç'i, Ş'nin Şirinyan'ı ve Aleksanyan'nın da zaten aşikâr olarak Mıgırdıç Aleksanyan'a işaret edip etmediğiydi. Bir kez daha Şirinyan cevap vermemiş ve nasıl inanıyorsanız öyle olsun karşılığını vermiştir (La Turquie, 4.10.1875; Stamboul, 4.10.1875, Le Levant Herald, 6.10.1875; The Levant Herald, 13.10.1875).

5 Ekim Salı günü gerçekleşen 12'nci oturumda M. Ş. Aleksanyan Şirketi'nin ortaklarının baş harflerinden ve Şirinyan'ın Simonoviç'e yazdığı mektuplardan yola çıkarak ikisi arasında ortaklık olduğuna ilişkin mahkemenin sorusuna Şirinyan aralarında ortaklık olmadığını, şirketin Ticaret Kanunu'nun 30'uncu maddesinde¹⁵ zikredilen kolektif bir şirket olduğunu, adının önündeki isimlerin önem arz etmediği şeklinde kendisini savunmuştur. Ayrıca, mahkeme önceki oturumlarda cevabını aradığı Şirin Şirinyan ve Mıgırdıç Aleksanyan ile Mıgırdıç Simonoviç arasındaki ortaklığı birbirleriyle mektuplaşmalarını referans alarak –örneğin Şirinyan bir mektupta Simonoviç'e çalıştıkları bir iş için ikisinin güç yetiremeyeceklerini üçüncü bir şahsın gerekliliğini yazmıştı- ikrar etmeleri için çabalamış ancak inkâr etmekte diretmişlerdir. Mıgırdıç Simonoviç her zamanki gibi banka idarecilerinin yapılan işlemlerden haberdar olduklarını yeniden tekrarlamış, avukatı ise yaptığı itirafların ceza hukuku minvalinden "soyut ikrar/ikrar-ı mücerred" mahiyetinde olduğunu dolayısıyla suçluluğa bir kanıt olarak kabul edilemeyeceğini iddia etmiştir.

Osmanlı Bankası adına söz alan Agop Efendi, hırsızlık ilk tespit edildiğinde Simonoviç ve Papazyan'ın eylemlerini ikrar ettiklerini sonra Simonoviç'in beşinci sorgusunda Bankayı suçlamaya başladığını ve takip eden sekiz ve dokuzuncu sorgularında iftiralarını arttırdığını sonra mahkemede tekrar ilk ifadelerini tekrarlayıp suçu işlediğini itiraf ettiğini ne zaman ki çaldığı paralardan zararın yaklaşık 30 bin lira olduğu geri kalan 60 bin liranın akıbetinin belli olmadığı –aslında söz konusu miktarı saklıyorlardı- raporlanınca bu kez mahkemenin sorularına cevap vermeyi reddettiklerini ısrarla belirtmiştir.

On ikinci duruşmada Movses Papazyan'la ilgili ilginç bir gerçeklik ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Movses'e mahkemede M. Ş. Aleksanyan Şirketi defterleri gösterildiğinde defterleri kendisinin tuttuğunu ve hiçbir hatalı kayıt olmadığına ısrarcı olmuştur. Soruşturma sonucunda Movses'e Ticaret Bakanlığı'ndan mühürlü ve pullu defterler yerine, boş defterler verildiği ve bunların

¹⁵ Kânunnâme-i Ticâriye, Düstur Tertip 1, Cilt 1, madde 30: 381. "Kollektif yani umumi tesmiye birle veyahud komandit yani sipariş tarihiyle münakid olan şirketlerin ticarethane marifetiyle veyahud şirketler beyninde yalnızca kendü imzalarıyle akd olunan senedatı muteberdir...".

üzerine kayıt tuttuğu, Şirinyan'ın yukarıda bahsettiğimiz ve defterlerin üzerine mürekkep döküldü vb. uydurma hikâyeden de haberdar olmadığı anlaşılmıştı. Mahkemede kendisine gösterilen defterlerin gerçek olduğunu zannetmesine karşı mahkeme başkanı önündeki defterlerin fabrikasyon olduğunu kendisine ifade etmiştir. Movses ise ısrarla “ben kayıtları düzgün tuttum, mahkeme ne iddia ediyorsa etsin” şeklinde karşılık vermiştir. Nihayet Pertev Efendi duruşmaların tamamlandığını ifade ettikten sonra üç dört gün içinde kararın açıklanacağını ilan etti (La Turquie, 6.10.1875; Stamboul, 6.10.1875; Le Levant Herald, 6.10.1875; The Levant Herald 6.10.1875; Stamboul, 7.10.1875; Le Levant Herald, 13.10.1875; The Levant Herald, 13.10.1875; Journal des Débats, 22.10.1875).

5 Ekim'deki son oturumun hemen birkaç gün sonrasında Mıgırdıç Simonoviç, Stepan Papazyan, Mıgırdıç Aleksanyan ve Şirin Şirinyan'ın avukatları Kirkor ve Toros Efendiler Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye (Yargıtay- Cour de Cassation), Pera Ceza Mahkemesi'nin davayı yürütme tarzını protesto eden bir dilekçe sunmuşlardır. Avukatlar mahkemenin iddianamesiyle suçluların sorgularında beyan ettiklerinin aynı olmadığını, tüm suçun Simonoviç'in üzerine atılmaya çalışıldığını, mahkemenin Osmanlı Bankası lehine, müvekkileri aleyhine tavır aldığını belirttiler. Bu meyanda avukatlar, Yargıtay'ın davayı Ceza Dairesi'ne havale ederek Pera Ceza Mahkemesi'nin dava görme usulünü incelemesini ve Ahkâm-ı Adliye'nin 4'üncü maddesine ve aynı kanununun 16'ncı maddesine dayanılarak davanın yeniden görülmesi ve başka bir mahkemeye havale edilmesi emrinin verilmesini rica etmişlerdir (Stamboul, 8.10.1875; Ceride-i Havâdis, 9.10.1875).

Davanın hükmünü açıklaması beklenirken bazı gazeteler sanıkların, üç aydan fazla hapis cezası alırlarsa Türkiye'de ceza usul kanunu (Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâiye Kanunu) olmadığı için teamül gereği davanın İstanbul Darülfünundaki Divan-ı Cinâyat'ta (Ağır Ceza) yeniden incelenmesi gerektiğine dair bir haber yapmıştır. Yine habere göre Divan-ı Cinâyat azami üç yıl hapse mahkûm etmekte olup ancak söz konusu süre daha uzun olursa, hüküm İstanbul'daki Adliye Nezareti bünyesindeki Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye (Divân-ı Temyiz) götürülmesi gerekmektedir (Le Levant Herald, 20.10.1875; Journal des Débats, 28.10.1875).

Nihayet Pera Ceza Mahkemesi 26 Ekim günü kararını açıklamıştır. Buna göre;

1- Başfail Mıgırdıç Simonoviç ve baş işbirlikçisi Stepan Papazyan Ceza Kanunu'nun 222. maddesi 3. fıkrasının “eğer hırsız, hizmet ettiği kişinin aleyhine bir yolsuzluk yaparsa üç yıla cezalandırılır” hükmü gereği üçer yıl,

2- Mahkemenin yolsuzluk suçuna yataklık yaptıklarına karar verdiği Şirin Şirinyan ve Mıgırdıç Aleksanyan yine Ceza Kanunu'nun 230. maddesi hükmü gereği “her kim ki bilerek hapisle sonuçlanacak bir hırsızlığa yataklık ederse aynı şekilde 3 yıl ceza alır” hükmü gereğince üçer yıl,

3- “M. Ch. Aleksanyan ve Ort. Şirketi” muhasebecisi Movses Papazyan, Simonoviç'in çaldığı paraları borsa spekülasyonunda kullandığı ve defterlerde tahrifat yaptığı gerekçesiyle dört ay,

4- Osmanlı Bankası eski çalışanı olup Simonoviç'ten ne rehin ne de bir senet karşılığı olmaksızın yüklü miktar para almakla suçlanan Karabet Sakayan, bir ay,

Hapse mahkûm edildiler.

5- Suç ortaklığı şüphesiyle yargılanan Küçegül, Ohannes Mirakyan, Menteş, Simon Simonoviç ve Margosyan ise suçsuz bulunarak serbest bırakıldılar ve ödemekle yükümlü oldukları kefalet akçesi iptal edildi. Ancak mahkeme başkanı tüm bu isimlerin üzerinde büyük şüphe olduğunu ifade etmiştir.

6- Ayrıca Pertev Efendi, bankanın talebi üzerine yediemine verilen Simon Simonoviç'in Ortaköy'deki evine konan haczin -evin Osmanlı Bankası'ndan çalınan paralarla inşa edildiği mahkeme tarafından tespit edilemediğinden- kaldırılması kararını açıkladı.

7- Ceza Kanunu'nun 46 ve 230'uncu maddeleri gereği kayıp yaklaşık 95 bin liranın, 75 bin lirasının Mıgırdıç Simonoviç'den tahsil edilmesine, eğer ödeyemezse Ş. Şirinyan ve M. Aleksanyan'dan tahsil edilmesine,

8- 2004 adet Pinard tahviline karşılık gelen 19 bin 400 liranın ise Stepan Papazyan tarafından ödenmesi; eğer Papazyan ödeyemezse Ş. Şirinyan ve M. Aleksanyan'ın ödemesi hükme bağlanmıştır. Ayrıca, Sakayan'ın Simonoviç'ten aldığı 5 bin lirayı bankaya geri ödemesi kararlaştırılmıştır. (Stamboul, 27.10.1875; La Turquie, 27.10.1875; The Levant Herald, 27.10.1875; Journal des Débats,

28.10.1875; Cerîde-i Havâdis, 28.10.1875; Vakit, 28.10.1875; Basîret, 29.10.1875; Le Publicateur 3.11.1875; Le Levant Herald, 03.11.1875). Bu arada Simonoviç karara itiraz ederek istinafa/üst mahkemeye gideceğini belirtti. Levant Herald gazetesinin İngilizce ve Fransızca nüshalarında üç yıllık hapis Ceza Kanunu'nun hırsızlık suçu için kabul ettiği en yüksek ceza olduğunu ancak mahkemede genel kanaatin suçun önemine karşılık verilen cezanın hafif kaldığı iddia edilmiştir. Diğer taraftan mahkumların içeride yattıkları süre dikkate alınacaktı (The Levant Herald, 27.10.1875; Le Levant Herald 03.11.1875).

Kasım 1875'in ilk günlerinde gazetelerde 11 Kasım'da davanın İstanbul'daki istinaf mahkemesinde (Appeal Court/ Cour d'Appel) görüleceği haberi geçilmiş (Stamboul, 8.11.1875) ancak Ocak 1876'nın son günlerinde hala dava istinafa gitmemişti. 26 Ekim'de Pera Ceza Mahkemesi'nin açıkladığı hükmün sanıklara aradan iki ayı aşkın süre geçtikten sonra ocak ayının ilk günlerinde resmi olarak kopyasının gönderilmesi gecikmenin sebebi olarak yorumlanmıştır. Bu davada özellikle İstanbul Galata'da basılan Stamboul Gazetesi, mahkemenin sanıklara ve avukatlarına arzu ettikleri gibi savunma hakkını tanımayarak engellediği şeklinde haberler yapmıştır (Stamboul, 29.01.1876). Nihayet, mayıs ayının ilk günlerinde aradan beş ay geçtikten sonra gazetelerde davanın 15 Mayıs'ta istinafta görülmeye başlanacağı haber verilmiştir (Stamboul, 9.5.1876; The Levant Herald, 10.5.1876).

İlk duruşma gazetelerde yazıldığı gibi İstanbul'daki istinaf mahkemesinde 15 Mayıs'ta Subhi Paşa'nın başkanlığında gerçekleşmiştir. Pera Ceza Mahkemesi'nin kararı bir buçuk saat okunduktan sonra davalıların, Pera Ceza Mahkemesi'nin olumsuz yanıt verdiği Osmanlı Bankası personelinin mahkemeye çağrılıp dinlenmeleri talepleri, istinaf mahkemesi tarafından kabul edilmiş ve ikinci oturumun tarihi 22 Mayıs olarak tespit edilmiştir (Stamboul, 16.5.1876, Le Publicateur, 24.5.1876). İstinaf mahkemesine gelip ifade verecek olan banka personeli; banka başveznedarı Smythe, bankanın iş adamı kimlikli personeli A. Foltz, idareci S. Balmont ve İstanbul müdürü E. Deveaux idi (Stamboul, 17.5.1876). 22 Mayıs'ta istinafta ikinci oturumda, Osmanlı Bankası avukatı Hasan Fehmi Efendi'nin iddiaları okunmuş, Mıgırdıç Simonoviç'in avukatı Kirkor Efendi ise müvekkilinin suçsuz olduğunu ispatlamaya çalıştığı bir savunma yapmıştır. Bu manada Kirkor Efendi daha önce Pera Ceza Mahkemesi'ndeki savunmasını tekrar etmiş; banka idaresinin konsolidin piyasa fiyatını istikrarlı kılmak için alıp sattıklarını ancak başarısız olduklarından bankanın hayli zarar ettiğini, Simonoviç'in onların izniyle zararı telafi amacıyla borsada oynadığını ama zarar ettiğini, nihayet banka idaresinin Simonoviç ile görüşerek bu zarardan kendisinin sorumlu olduğuna dair açıklama yapmasını (Simonoviç'ten) talep ettiklerini iddia etmiştir. Yine Simonoviç'in ilk anda Zaptiye Nezareti'ne teslim edilmeyip abisine teslim edilmesini Simonoviç'in kaçması için fırsat verildiğinin ve yolsuzluğun üst yönetimle ittifak halinde olduklarının ispatı olduğunu bir kez daha iddia etmiştir. Ayrıca, zimmet fiilinin ortaya çıkmasından on beş gün evvel başveznedar Smythe'in M. Smonoviç'in tuttuğu yevmiye defterini değiştirerek sanığa yeni bir usulle kayıt tutmasını talep ettiğini sanığın tutuklandığı sırada Smythe'in eski defteri alıp bu zamana kadar sakladığını dile getirmiş, Bankanın avukatı bu iddiayı yalanlamıştı. Zaptiye Nezareti'nde oluşturulan komisyon diğer banka memurlarının da sorgulanmasını talep ettiğinde bankanın Mıgırdıç Simonoviç'in kardeşi Simon'un dışındakileri reddettiğini, banka idaresinin müvekkili Simonoviç'e konuşmaması için para teklif ettiklerini, kısa sürede kendisini kurtaracakları sözü verdiklerini, eğer dediklerini yapmaz ise kendisine her gün zulmedeceklerini ellerinden kimsenin kendisini kurtaramayacağı tehdidinde bulduklarını iddia etmiştir. Yine Kirkor Efendi, Osmanlı Bankası'nın hissedarları toplantısında zararın geçen senenin gelirinden kapatılacağına ilişkin karar alınmasına rağmen Simonoviç'in hırsız ilan edilerek verilen sözlerin yerine getirilmediğini, beyan etmiştir (Basîret, 24.6.1876).

Kirkor'un ardından Osmanlı Bankası'nın avukatı Fehmi Efendi'nin itiraz niteliğinde cevabı savunma dilekçesinden sonra Kirkor Efendi'nin cevap verme talebine karşı Mahkeme Başkanı Suphi Efendi oturumu sonlandırmış ve gelecek celsenin tarihinin gazetelerde ilan edileceğini ifade etmiştir (Stamboul, 23.5.1876). Stamboul gazetesinin 6 Haziran tarihli haberinde üçüncü celsenin, mahkemenin bir gün evvel (5 Haziran) toplanması gerekirken Osmanlı Bankası'nın Hamsin Yortusu (Pantekot) dini bayramı nedeniyle mahkemeye katılamayacağını belirtmesi nedeniyle ertelendiğini, 12 Haziran'da üçüncü oturumun gerçekleşmesine karar verildiğini okurlarına duyurmuştur. Ancak aynı gazetenin 8 Haziran tarihli nüshasında Simonoviç'in 6 Haziran'da resmi bir bilgilendirme olmadan salıverildiği, 9 Haziran tarihli haberinde ise Stepan Papazyan'ın Simonoviç ile aynı günde tahliye edildiği haberini geçmiştir. Aynı gazete 13 Haziran tarihinde adı geçen iki mahkûmun, Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı (30 Mayıs 1876) şerefine cezalarının üçte biri affedilerek yüz elli mahkumla

beraber salıverildikten sonra sebebi açıklamaksızın tekrar hapse girdiklerini bildirmiştir. Haziran ayı başlarında yapılması gereken üçüncü celseyle ilgili yerli ve yabancı gazetelerde hiç haber yapılmamıştır. Ancak, 2 Temmuz tarihinde Basiret gazetesinde davayla ilgili bir haberde sanık avukatlarının iddialarına karşı Fehmi Efendi'nin itirazî savunmasına karşılık Kirkor Efendi'nin hazırladığı reddiyeye yer verilmiştir. Aradan dört ay geçtikten sonra 10 Ekim 1876 tarihli La Turquie gazetesinde istinaf mahkemesinin 11 Ekim'de (1 gün sonra) davayla ilgili kararını, kamuya açık gerçekleşecek bir duruşma sonrasında, vereceğini ilan etmiştir. Ancak Simonoviç yolsuzluğu ile ilgili en son, Stamboul gazetesinin 25 Ocak 1877 tarihli nüshasında tüm sanıkların hapisten çıktıklarına dair haberler yer almıştır. Bu tarihten sonra konuyla ilgili hiçbir bilgi yerli ve yabancı basında görülmektedir. Davanın Pera Ceza Mahkemesi'nde tamamlandığı 5 Ekim 1875'ten istinafta görülmeye başladığı 15 Mayıs 1876 tarihi ve sonrasında suçluların salıverildikleri 25 Ocak 1877 tarihleri arasında Osmanlı başkentinde arka arkaya yaşanan olaylar, istinaf sürecinde davayla ilgili basında yaşanan bilgi kesintilerini açıklamaktadır. Şöyle ki, 6 Ekim 1875'de moratoryum ilan edilmiş; tarihimizde Suhte Ayaklanmaları olarak bilinen medrese öğrencilerinin 10 Mayıs 1876'da başlattıkları kalkışma 30 Mayıs'ta bir darbeye Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine meydan vermiş; ardından 4 Haziran'da tutuklu haldeyken Sultan Abdülaziz öldürülmüş; Çerkez Hasan Paşa öldürülen (eniştesi) padişahın intikamını almak için 15 Haziran'da yaptığı baskında iki bakanı öldürmüş; 17 Haziran'da idam edilmiş; 31 Ağustos 1876'da Sultan V. Murad tahttan indirilmiş ve yerine II. Abdülhamit tahta oturtulmuş; ve nihayet 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edilmiştir. Dikkatli bir gözle bakıldığında 5 Ekim 1876 tarihinde Pera Ceza Mahkemesi'nde duruşmaların tamamlandığı kararının açıklanmasından Simonoviç ve suç ortakların salıverildiği Ocak 1877 arasında on altı ayda başkent İstanbul'da ona yakın, ülkenin kaderini değiştirecek vaka yaşanmıştır. Böyle bir ortamda basın ve Babiali'nin Simonoviç davasıyla ilgilenmesini beklemek yersiz olacaktır.

4. Pera Ceza Mahkemesi ve Osmanlı Bankası'na Yönelik Basın Eleştirileri

Simonoviç ve işbirlikçilerinin yaptıkları yolsuzluk vesilesiyle gazetelerde Osmanlı Bankası'na yönelik eleştirel yazılar da neşredilmiştir. Bu manada özellikle *Stamboul* ve genelde onu referans alan *Le Publicateur* gazeteleri öne çıkmaktadır. Hatta bu olayı bahane eden çıkar grupları bankayı köşeye sıkıştırmaya çalışmışlardır, denebilir.

Banka yolsuzluğunda tarafsız kalan *The Levant Herald* gazetesi bu olayı Bankanın denetim zaafına ve aylık on iki lira maaş alan bir memura büyük meblağları emanet etmesine bağlamıştır (*The Levant Herald*, 3.12.873). *La Turquie* gazetesi iki gün sonraki sayısında *The Levant Herald* gazetesinin yukarıdaki görüşlerini okurlarıyla paylaşarak aynı görüşte olduklarını haber yapmışlardır (*La Turquie*, 5.12.1873). Aynı gazete birkaç gün sonra banka yönetiminin zaaflarından dem vurmüş olayla ilgili hiçbir karanlık noktanın kalmaması gerektiğini yazmıştır. Ancak bu şekilde yurt dışındaki hissedarların çıkarları korunmuş, bankaya olan güven temin edilmiş olacaktır (*La Turquie*, 8.12.1873). Gazetenin banka yönetimin töhmet altında bırakan ve üzerinde soru işaretleri yaratan bu iddiasına karşı *The Levant Herald* 10 Aralık tarihli haberinde *La Turquie* gazetesini suçlayarak daha gerekli tahkikatlar yapılmadan ve dava görülmeye başlamadan, taraflardan birine karşı olumsuz kamuoyu yaratacak basın ilkelerine sığmayan yayın yapmasını eleştirmiştir. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu gazete birkaç gün önce benzer ama soğukkanlı bir haber yapmış hatta *La Turquie* gazetesi bu yazıyı referans almıştı.

Yayın politikası sürmekte olan hukuk davalarını yansıtmak olan *Le Publicateur* gazetesi sanıkların iddialarını referans alarak yolsuzluğun üç yıl geriye gittiğini ve Osmanlı Bankası'nın iyi yönetilmediğini iddia etmiştir. Halbuki banka idaresi yukarıda geçtiği gibi önceden yapılan hırsızlığın küçük miktarlar olduğunu, asıl zimmetin Haziran-Kasım 1873 zaman diliminde banka müdür yardımcısı ve başveznedarın izinde oldukları sırada gerçekleştiğini iddia ettiği halde gazete banka idaresinin bu iddiasını dikkate almamıştır. Bu gazete konuyla ilgili haberlerini genelde Stamboul gazetesine referansla yapmıştır (*Le Publicateur*, 1.9.1875). Yine aynı gazete başka bir sayısında Pera Ceza Mahkemesi'nin sanıklara kendilerini ifade etmeleri olanağı vermediğini, Osmanlı Bankası'nı temsil edenlerin yüksek sesle sanıkları bastırdıklarını ve mahkemenin buna çanak tuttuğunu, Simonoviç suçluysa, bankanın da olayı görmezlikten gelmesi nedeniyle bir o kadar suçlu olduğunu iddia etmiştir (29.9.1875). Gazete, Simonoviç yolsuzluğunun duruşmaları bittikten bir gün sonra bu kez Banka idarecilerinin yargılanmaları gerektiğini çünkü mubayaacı ve valutacıların oyun yeri haline gelen bankanın sadece yöneticilerinin bu durumdan haberleri olmadığını iddia etmiştir (6.10.1875). *Le*

Publicateur gazetesi duruşmalar sonlandıktan sonra neşrettiği bir makalede önceki eleştirilerini tekrar ederken, acilen bir savcılık makamı ihdas edilmesini ve bir ceza usul kanunu çıkarılmasını da salık vermiştir (13.10.1875).

Stamboul gazetesi davanın görülmeye başladığı eylül ayına gelindiğinde bankaya olan husumetini en üst seviyeye çıkarmıştır. Gazete hırsızlık olayını bankacılık tarihinde görülmemiş bir vaka olarak tanımlamış, yıllarca fark edilmemesini, bankanın düşük ücret politikasını öne çıkarmıştır (20.9.1875).

Gazetenin başka bir haberinde, bankanın devletin ticari gücünü şubeler tesis ederek arttırması gerekirken yapmadığını, ticari potansiyeli zaten yüksek yerlerde şubeler açtığını, yine pahalı hizmet vererek hazineyi zarara soktuğunu, faaliyet gösterdiği piyasalarda da yerel ticarete destek olacağına büyük sermayesiyle ezdiğini ve saf dışı bıraktığını iddia etmiştir. Fark edileceği gibi bu tür eleştiriler yolsuzlukla alakalı olmayıp yeri gelmişken bankayla başka hesapları görmek amaçlı olduğunu düşündürmektedir. Aynı yazıda, banka idarecilerinin çalışanları borsa oyunlarına teşvik ettiklerine dair Simonoviç'in iddialarını mahkemenin dikkate almadığını iddia etmiştir (25.9.1875). Gazete yine bir haberinde bankanın bağımsız bir iç kontrolü, kendi personeli dışında iki üç dile vakıf seçkin murakıpları olsaydı hırsızlığın erken fark edilebileceğini iddia etmiştir. Ayrıca Osmanlı Bankası'nın ticareti teşvik için asla risk almadığını, parasını kendi rutin operasyonlarına hasrettiğini öne sürmüştür (28.9.1875). Gazete bir başka yayınında yukarıdaki benzer iddialarla beraber Pera Ceza Mahkemesi Başkanı Pertev Efendi'yi suçlamış, Osmanlı topraklarında gerçek bir savcılık makamı mevcut olmadığından başkanın kendisini savcı yerine koyduğunu, bankanın argümanlarını hiç sorgulamadan kabul ettiğini iddia etmiştir. Aynı yayında, isim vermeden bir avukatın gazeteye gönderdiği bir mektup alıntılanmıştır. Avukat mektupta Pertev Efendi'nin gazetelerin dava celselerine ilişkin yanlış, çarpıtılmış haberler verdiklerini ve taraf tutuklarından yakındığını öne sürmüştür (4.10.1875).

Yolsuzluk davasıyla ilgili bankanın yanında yer alan *Le Levant Herald*, *Le Courrier d'Orient* (*Doğu Postası*) gazetesinden alıntı bir haberle, bir banka müdürünün yolsuzluk yapmak için veznedar yardımcısı ile işbirliği yaptığına ihtimal vermenin saçma olduğunu, konumu gereği yolsuzluk yapmak istese daha farklı ve daha büyük miktarları zimmetine geçirecek yolları deneyebileceğini, zaten Simonoviç'in ilk sorgusunda zimmetine para geçirdiğini tüm açıklığıyla itiraf ettiğini, iddia etmiştir (Le Levant Herald, 29.9.1875).

Diğer taraftan Osmanlı Bankası'na yönelik bir tepki de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya aittir. Simonoviç yolsuzluğunu gerekçe göstererek Osmanlı Bankası'na güven duymadığını itiraf etmişti. Bu bağlamda, Mahmud Nedim Paşa 6 Ekim 1875'te dış borçlarla ilgili moratoryum ilan ederken -Simonoviç davası vesilesiyle banka çalışanlarının bir kısmının borsada spekülasyon yaptıklarının açığa çıkması nedeniyle- Osmanlı Bankası'nı önceden bu karardan haberdar etmemiştir. Sadrazam bu güvensizliğini Osmanlı Bankası İstanbul İdare Meclisi üyesi ve İstanbul Genel Müdürü Morgan H. Foster'in (1871-1889) yardımcılığını yapan Richard Edwards'a ifade etmiştir (Clay, 2000: 305).

Sonuç

Osmanlı Bankası'nın mağdur olduğu başrolde Mıgırdıç Simonoviç ve işbirlikçisi simsarların karıştığı yaklaşık 95 bin lira tutarındaki zimmet vakası bankacılık tarihinin yüksek meblağlı dolandırıcılıklarından biridir. Yolsuzluk vezne birimi çalışanlarından Mıgırdıç Simonoviç'in, Bankanın nakit veya kıymetli evraklarını kullanarak borsa spekülasyonu, muhtelif inşaat, ihale vb. eylemlerinin bir süre sonra banka yetkililerinin farkına varmalarıyla açığa çıkmıştır. Kasım 1873 tarihinde açığa çıkarılması ve Babıali'nin haberdar edilip soruşturma başlatılmasından sonra yargılama süreci aradan yaklaşık iki yıl geçtikten sonra Eylül 1875'te başlamıştır. Banka, Zaptiye ve daha sonra oluşturulan komisyonların çalışmalarıyla hırsızlığın yöntem ve incelikleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Zanlılar, *M. Ş. Aleksanyan ve Ortakları* adıyla bir paravan şirket kurmuşlar, akabinde söz konusu şirket adına Osmanlı Bankası'nda cari hesap açıp bu hesaptan şirkete fon aktarmışlardır. Zanlıların çaldıkları fonlarla borsada spekülasyon yaptıkları, bir takım maden, demiryolu ihaleleri aldıkları görülmektedir. Zanlılar çaldıkları paraları muhtelif girişimlerde batırdıkları izlenimi vermek isteseler de aslında üstlendikleri demiryolu, maden vs. işlerden para kazandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Mıgırdıç Simonoviç'in abisi Simon'la beraber Ortaköy'de bir ev yaptırmasından, Ermenilere ait bir tiyatro ve okul için para harcamasından anlaşılıyor ki bu şahıs soruşturmalarda gündeme gelen

tutarlardan daha büyük meblağları kazanmıştı. Bu minvalde okul aile birliğinde bulunduğu *Tarkmançats* adlı Ermeni okuluna tutuklandıktan sonra mali destek sağlayamayınca okul kapanmıştır. Aylık on iki lira ücret alan sıradan bir çalışanın bu işleri yapabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle banka, memurlarına yeterli adil ücreti vermediği dolayısıyla hırsızlığa yolsuzluğa teşvik ettiği, gerekli denetimleri etkin işletemediği vb. eleştirilere maruz kalmıştır.

Osmanlı Bankası idaresinin iddiasına göre hırsızlık 1870 yılına kadar geriye götürülebilirdi ancak küçük miktarlarda seyretmişti. Banka yönetim, Müdür Yardımcısı É. Deveaux ve başveznedar Smythe'in izinde oldukları bir aylık bir zaman diliminde Simonoviç ve suç ortaklarının zimmetin çapını büyüttüklerini öne sürmüşlerdir. Hırsızlık açığa çıktıktan sonra Mıgırdıç Simonoviç sorgularında eylemi nasıl gerçekleştirdiğini ikrar etmiştir. Diğer taraftan çaldığı paraları batırdığını söylemiştir. Ancak yapılan bilirkişi analizlerinde borsada yalnızca 30 bin lira kaybedildiği geri kalan paranın zanlılarda olduğu kanaati hâsıl olmuş kalan yaklaşık 65 bin liranın nerede olduğu mahkemede zanlılara sorulunca Simonoviç ve ortakları saldırganlaşmış, hapiste eziyet gördükleri, kendilerine avukat ve mahkemede savunma hakkı verilmediği vb. iddialarla mağdur rolünü oynamaya, banka üst yönetimini, borsada oynadıklarından haberdar oldukları hatta kendilerini bizzat onların teşvik ettikleri iddiasıyla, suçlamışlar, mahkeme tarafından belgeler önlerine koyulduğunda avukatımız cevap versin, ya da mahkemeyi reddediyorum, araştırma komisyonları yanlış, iş bilmez şahıslardan müteşekkildir vb. bahanelerin arkasına sığınmışlardır.

Diğer taraftan yargılama sürecinde bir gerçek de ortaya çıkmıştır. Banka bizzat istihdam ettiği mali araçlar vasıtasıyla Galata Borsası'nda hava oyunlarından para kazanmıştır. Ancak bu sanıkların iddialarının doğruluğunu kanıtlamamaktadır. Banka üst yönetimi bu işi kurum adına yaparlarken, zanlılar banka parasıyla kendilerini paravan şirketleri üzerinden fonlayarak zimmet suçu işlemişlerdir.

Bir diğer husus, Simonoviç yolsuzluğuyla ilgili tarihi tevafuklarla karşılaşmaktayız. Suçun tespit edildiği Kasım 1873'ten davanın mahkemeye intikal ettiği 6 Eylül 1875 tarihleri arasında Babıali yeni bir banka tesisi arayışına girmiş; Pera Ceza Mahkemesi 5 Ekim 1875'te davanın oturumlarının tamamlandığını ilan ettikten bir gün sonra Babıali moratoryum ilan etmiş; 6 Eylül'de davanın ilk duruşması başlamadan 10 gün önce Rusofil olarak bilinen M. Nedim Paşa sadrazamlığa getirilmiş, yine dava istinafta 15 Mayıs 1876'da yeniden görülmeye başlamasından üç gün önce Sadrazam azledilmiştir. Tüm bu kesişmelerin tesadüfen olmadığı kanaati oluşmaktadır.

Ayrıca, yolsuzluk olayıyla ilgili her bir dava celsesini sırasına göre en geniş şekilde okurlarına aktaran *La Turquie* ve *Stamboul* gazetelerinden ilki Osmanlı Bankası'nın yanında durarak sanıkları suçlamış, ikincisi daha nesnel görünüp ancak satır aralarında Osmanlı Bankası üzerinde okuyucuda soru işareti uyandıracak bilgiler vererek Bankaya yönelik önyargıları kaşımıştır. Nitekim on ikinci oturumda sanık avukatlarından Kirkor Efendi, Banka idarecilerinin yolsuzluktan haberdar oldukları iddialarını destekleyen *Stamboul* gazetesinin adını zikretmiştir. Yine, olayı haber yapan basında buna bağlı olarak eksik, yanlış veya çelişkili bilgi aktarma gibi nahoş tavırlar hissedilmektedir. Örneğin *Stamboul* gazetesine mektup gönderen bir avukatın serzenişleri bu minvaldedir. *Le Publicateur* (13 Ekim 1875) gazetesi de aynı şekilde mahkemenin tavırlarını ve bankayı suçlayarak davayı etkilemeye çalışmışlardır.

Diğer taraftan devletin olayı en ince ayrıntısına kadar takip ettiği, zimmet olayında çok geri planda olan birinin büyük devletlerin başkentlerinde takip edilmesinden ve dışişleri yazışmalarından gözlemlenebiliyor. Duruşmaların tam da Osmanlı Bankası yerine daha fazla hazineye yardımcı olacak bir banka kurma çalışmalarına rast gelmesi, Babıali'nin Simonoviç yolsuzluğunu Bankaya karşı bir koz olarak kullanma arzusunun işareti olmalıdır. Osmanlı Bankası tercüme odası şefi olan ve dava sürecinde mahkemede banka adına savunma ve konuşma yapan Agop Kazazyan Efendi'nin yolsuzluk olayı kapandıktan sonra, Sultan II. Abdülhamit'n saltanatı döneminde kurulan Mehmet Said Paşa (1884) ve Kamil Paşa kabinelerinde (1888) maliye nazırlığı, yine 1890 yılında Kamil Paşa kabinesinde hazine-i hassa nazırlığı (Padişahın şahsi gelir ve giderinin takip edildiği nazırlık) görevine getirilmiş olması, oldukça dikkat çekicidir. Bunun nedeninin, Osmanlı Bankası'nın tercüme odası şefi olarak yazışmaları ve iç işleyişi bildiği düşünülen Agop Efendi'nin tecrübesinden faydalanmak ve hazine-banka ilişkilerinde bir devlet bankası olarak Osmanlı Bankası'nın adımlarını yakından takip etmek, hazine aleyhine bankadan kaynaklanacak suistimallerin önünü almak olduğunu düşünüyoruz.

Davanın istinafta görüldüğü dönemde sadece iki gazetede davanın seyriyle ilgili çok az bilgi verilmiş, nihayet Stamboul gazetesinin Ocak 1877 tarihli nüshasında sanıklarının tümünün salıverildikleri haberi geçilmiştir. Bunun nedenin yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı toplumsal ve siyasal hayatında derin yaralar açan siyasî ve ekonomik gelişmeler olmalıdır.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Divan Mukavelenameler (A.DVN.MKL), 4/8

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO), 2670/200245; 2672/200389; 2765/207328

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), 115/9

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT), 818/27; 821/44; 821/55; 823/18

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Evrakı (HR.SFR.3), 205/ 6; 205/39; 207/22

Hariciye Nezareti Tahrirat Evrakı (HR.TH), 324/73

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 378/41,56, 60, 63; 457/46

İrade Hususi (İ.HUS), 130/85

İrade Ticaret ve Nafia Evrakı (İ.TNF), 14/26

Sadaret Mukavelenameler (A.DVN.MKL), 4/8

Gazeteler

Eski Harflerle Basılı Gazeteler

Basîret, yıl 4, sayı no. 1094, 1 Aralık 1873

-----, yıl 4, sayı no. 1100, 8 Aralık 1873

-----, yıl 5, sayı no. 1145, 2 Şubat 1874

-----, sayı no. 1160, 20 Şubat 1874

-----, sayı no. 1647, 29 Ekim 1875

-----, sayı no. 1847, 24 Haziran 1876

-----, sayı no. 1854, 2 Temmuz 1876

Cerîde-i Havâdis, sayı no. 2489, 10 Haziran 1874

-----, sayı no. 2621, 14 Kasım 1874

-----, sayı no. 2872, 7 Eylül 1875

-----, sayı no. 2874, 9 Eylül 1875

-----, sayı no. 2875, 10 Eylül 1875

-----, sayı no. 2879, 16 Eylül 1875

-----, sayı no. 2886, 24 Eylül 1875

-----, sayı no. 2887, 25 Eylül 1875

-----, sayı no. 2900, 9 Ekim 1875

-----, sayı no. 2913, 25 Ekim 1875

-----, sayı no. 2916, 28 Ekim 1875

Hakâyık-ül Vekâyi, sayı no. 1037, 3 Aralık 1873

İstikbâl, sayı no. 24, 16 Eylül 1875

-----, sayı no. 38, 3 Ekim 1875

-----, sayı no. 64, 6 Kasım 1875

-----, sayı no. 67, 8 Kasım 1875

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis, sayı no. 2333, 3 Aralık 1873

-----, sayı no. 2368, 13 Ocak 1874

-----, sayı no. 2382, 2 Şubat 1874

-----, sayı no. 2387, 7 Şubat 1874

-----, sayı no. 2397, 20 Şubat 1874

Şark, sayı no. 72, 20 Şubat 1874

-----, sayı no. 91, 16 Mart 1874

-----, sayı no. 168, 30 Haziran 1874

Takvîm-i Vekâyi, sayı no. 1628, 24 Aralık 1873

-----, sayı no. 1630, 1 Ocak 1874

-----, sayı no. 1641, 21 Şubat 1874

Vakit, sayı no. 94, 7 Eylül 1875

-----, sayı no. 95, 8 Eylül 1875

-----, sayı no. 138, 28 Ekim 1875

Latin Harfleriyle Basılı Gazeteler

American Register, sayı no. 370, 8 Mayıs 1875

Journal des Débats, 22 Ekim 1875

-----, 28 Ekim 1875

-----, 29 Ekim 1875

La Turquie, yıl 7, sayı no. 267, 3 Aralık 1873

-----, yıl 7, sayı no. 269, 5 Aralık 1873

-----, yıl 7, sayı no. 271, 8 Aralık 1873

-----, yıl 7, sayı no. 284, 23 Aralık 1873

-----, yıl 9, sayı no. 204, 7 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 206, 9 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 209, 12-13 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 210, 14 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 212, 16 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 213, 17 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 215, 19-20 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 216, 21 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 218, 23 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 221, 26-27 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 222, 28 Eylül 1875

-----, yıl 9, sayı no. 225, 1 Ekim 1875

-----, yıl 9, sayı no. 227, 4 Ekim 1875

-----, yıl 9, sayı no. 229, 6 Ekim 1875

-----, yıl 9, sayı no. 247, 27 Ekim 1875

- , yıl 9, sayı no. 2, 29 Ekim 1875
- , yıl 10, sayı no. 234, 10 Ekim 1876
- Le Français, no. 276, 8 Ekim 1875
- Le Levant Herald (Fransızca); cilt III, sayı no. 36, sayfa 321, 8 Eylül 1875
- , cilt III, sayı no. 37, sayfa 329-330, 15 Eylül 1875
- , cilt III, sayı no. 38, sayfa 337-338, 22 Eylül 1875
- , cilt III, sayı no. 39, sayfa 345-346, 29 Eylül 1875
- , cilt III, sayı no. 40, sayfa 354, 6 Ekim 1875
- , cilt III, sayı no. 41, sayfa 361-362, 13 Ekim 1875
- , cilt III, sayı no. 42, sayfa 368-369, 20 Ekim 1875
- , cilt III, sayı no. 44, sayfa 386, 3 Kasım 1875
- Le Publicateur, yıl 1, sayı no. 1, 1 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 3, 15 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 4, 22 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 5, 29 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 6, 6 Ekim 1875
- , yıl 1, sayı no. 7, 13 Ekim 1875
- , yıl 1, sayı no. 10, 3 Kasım 1875
- , yıl 1, sayı no. 24, 16 Şubat 1876
- , yıl 1, sayı no. 36, 24 Mayıs 1876
- Le Soir, sayı no. 2342, 11 Ekim 1875
- , sayı no. 2345, 14 Ekim 1875
- Le Soleil, 29.10.1875
- Le Temps, 29 Ekim 1875
- L'Événement, yıl 4, sayı no. 1286, 14 Ekim 1875
- Stamboul, yıl 1, sayı no. 1, 16 Ağustos 1875
- , yıl 1, sayı no. 19, 7 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 21, 9 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 24, 13 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 25, 14 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 27, 16 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 30, 20 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 31, 21 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 33, 23 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 35, 25 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 36, 27 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 37, 28 Eylül 1875
- , yıl 1, sayı no. 39, 30 Eylül 1875

-----, yıl 1, sayı no. 40, 1 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 42, 4 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 44, 6 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 45, 7 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 46, 8 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 48, 11 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 50, 13 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 59, 23 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 61, 26 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 62, 27 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 65, 30 Ekim 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 71, 8 Kasım 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 95, 6 Aralık 1875
 -----, yıl 1, sayı no. 137, 29 Ocak 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 169, 7 Mart 1876.
 -----, yıl 1, sayı no. 221, 9 Mayıs 1876.
 -----, yıl 1, sayı no. 222, 16 Mayıs 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 223, 17 Mayıs 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 233, 23 Mayıs 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 235, 25 Mayıs 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 244, 5 Haziran 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 245, 6 Haziran 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 247, 8 Haziran 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 248, 9 Haziran 1876
 -----, yıl 1, sayı no. 251, 13 Haziran 1876
 -----, 25 Ocak 1877.

The Levant Herald (İngilizce), cilt II, sayı no. 45, sayfa no. 357-358, 3 Aralık 1873

-----, cilt II, sayı no. 46, sayfa no. 367, 10 Aralık 1873
 -----, cilt III, sayı no. 1, sayfa no. 6, 7 Ocak 1874
 -----, cilt III, sayı no. 8, sayfa no. 62, 25 Şubat 1874
 -----, cilt IV, sayı no. 36, sayfa 321, 8 Eylül 1875
 -----, cilt IV, sayı no. 37, sayfa 330, 15 Eylül 1875
 -----, cilt IV, sayı no. 38, sayfa 338, 22 Eylül 1875
 -----, cilt IV, sayı no. 39, sayfa 346, 29 Eylül 1875
 -----, cilt IV, sayı no. 40, sayfa 350, 6 Ekim 1875
 -----, cilt IV, sayı no. 41, sayfa 360, 13 Ekim 1875
 -----, cilt IV, sayı no. 43, sayfa 374, 27 Ekim 1875
 -----, cilt IV, sayı no. 44, sayfa 386, 3 Kasım 1875

-----, cilt V, sayı no. 19, sayfa 150, 10 Mayıs 1876

The Levant Times and Shipping Gazette, 5 Şubat 1874

Kitap ve Makale

Eski Harflerle Basılı Eserler

Düstur, Tertip 1, Cilt 1

Düstur, Tertip 1, Cilt 3.

Düstur, Tertip 1, Cilt 6.

Latin Harfleriyle Basılı Eserler

Abidin Paşa (2011). Hava oyunları. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Al, H. ve Akar, Ş. K. (2013). Galata borsası 1830-1873. İstanbul: Borsa İstanbul.

Al, H., Akar, Ş. K., Bayraktar, K. (2014). Devlet-i Aliye-i Osmaniye’de Merkez Bankası arayışları, Cilt 1, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Alemdar, K. (1980). Türkiye’de yayınlanan Fransızca bir gazetenin tarihi-İstanbul- (1875-1964). Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (AİTİA) Yayınları, No. 140, 2. basım, Ankara 1980.

Bayraktar, K. (2002). Osmanlı Bankası’nın kuruluşu, faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin moratoryum ilanındaki yeri (1863-1865). (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi.

Bayraktar, K. (2009). Osmanlı Devleti’nde Ermeni kökenli bir bürokrat: Agop Kazazyan. Sosyal Siyaset Konferansları, 58. Kitap, 58-87.

Clay, C. (2000). Gold for the Sultan. London.

Eldem, E. (1999). Osmanlı Bankası tarihi. (Çev. Ayşe Berktaş) İstanbul: Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal (2013). Osmanlı Devrinde son sadrazamlar I-IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Masselin, O. (1888). Dictionnaires juridique des banquiers: Agents de change, Coulistiers et Sociétés Financieres, Paris.

Mert, Ö. (1987). Osmanlı Belgelerine göre Banco Di Roma’nın Trablusgarp’taki faaliyetleri. Belleten LI (200), 829-847.

Pelin, İ. F. (1924). Borsalar. Dârülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası, yıl 2, 276-301.

İnternet Erişimi:

<http://www.oktayar.com/osmanli-meclisinde-bir-ermeni-mebus-oykuler/tr/44466> Erişim Tarihi: 04.08.2021

https://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Montagu,_1st_Baron_Swaythling (Erişim Tarihi 03.05.2022)

<https://fransizca.cagdasozluk.com/osmanlica/osmanlica-fransizca-turkce-sozluk-madde-39773.html>

https://tr.wikipedia.org/wiki/Z%C3%BCl%C3%BCfl%C3%BC_Ali_Pa%C5%9Fa Erişim Tarihi: 30 Aralık 2023

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Kaya Bayraktar). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir; veri toplama/işleme; analiz; yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Kaya Bayraktar (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Nisan/April 2024, Cilt/Volume: 14, Sayı/Issue: 1, 30-43.

Başvuru/Submitted: 12.12.2022

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1218129

Kabul/Accepted: 05.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article

Yayın/Published: 24.04.2024

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Özbekistan'ın Yaş Üzüm Dış Ticaretinde Karşılaştırmalı Üstünlüğü

Güçgeldi Bashimov*

Öz

Ekonomik küreselleşme ile birlikte dünya tarım ürünleri pazarında rekabet her geçen gün artmaktadır. Bu nedenle ülkelerin dünya tarım ürünleri ticaretinde rekabet edebilirlik düzeyini konu alan çalışmaların sayısında da bir hayli artış görülmektedir. Günümüzde üzüm, dünya ticaretinde önemli yer tutan tarımsal ürünlerden biridir. Özbekistan 1,6 milyon ton ile dünya yaş üzüm üretiminde hatırı sayılır ülkelerden biridir. Bu çalışmada Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğü seçilmiş ülkeler ile mukayese edilerek analiz edilmiştir. Çalışma 2001-2020 yıllarını kapsamakta olup, veriler Uluslararası Ticaret Merkezi'nin veri tabanından derlenmiştir. Bu çalışmada yöntem olarak Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) endeksi kullanılmıştır. Söz konusu endeks araştırmacılar tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre Özbekistan yaş üzüm ihracatında yüksek karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Yıllara göre AKÜ endeks değerleri incelendiğinde Özbekistan'ın rekabet avantajının istikrarlı bir eğilim sergilemediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, ülke ihracatında pazar çeşitlendirmesinin zayıf olduğu gözlemlenmiştir. Dünya yaş üzüm pazarında karşılaştırmalı üstünlüğün artırılması için üretimde verimlilik ve kalitenin iyileştirilmesi için politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Uluslararası Ticaret, Dış Ticaret, Rekabet, Özbekistan, Üzüm.

Uzbekistan's Comparative Advantage in Fresh Grapes Foreign Trade

Abstract

With economic globalization, competition in the world agricultural products market is increasing day by day. For this reason, the number of studies devoted to the study of the level of competitiveness of countries in the world agricultural trade has increased significantly. Today, grapes are one of the agricultural products that have an important place in world trade. Uzbekistan is one of the important countries in the world's fresh grape production, with a production of 1.6 million tons per year. In this study, Uzbekistan's comparative advantage in fresh grape exports was analyzed comparatively with selected countries. The study covers the years from 2001 to 2020 and the data was obtained from the database of the International Trade Centre. In this study, the Revealed Comparative Advantage (RCA)

* Dr, guyc55@gmail.com, 0000-0003-3944-5499

index was used. This index is widely used by researchers. According to the results, Uzbekistan has a high comparative advantage in fresh grape exports. When RCA index values are examined by year, it is understood that Uzbekistan's competitive advantage does not exhibit a stable trend. In addition, it has been observed that market diversification of the country's exports is weak. In order to increase comparative advantages in the world fresh grape market, it is necessary to develop policies to increase the productivity and quality in fresh grapes production.

Keywords: International Trade, Foreign Trade, Competition, Uzbekistan, Grapes.

Giriş

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin temel kaygısı, yüksek ekonomik büyüme ve kalkınmayı elde etmek ve sürdürmektir. Bu süreçte ihracat genellikle ekonomik büyümenin motoru olarak kabul edilmektedir (Jalata, 2021: 43). İhracatın ekonomik büyüme için gerekli olduğu ve yoksulluğun azaltılmasında kritik bir rol oynadığına dair yaygın bir kanı bulunmaktadır. İhracat, özellikle dış ilişkilerin kurulmasına yardımcı olması ve önemli bir döviz girdisi sağlaması bakımından tüm ülkeler için her zaman önem arz eden bir konu olmuştur (Nazır ve Saeed, 2016: 47). Son yıllarda uluslararası ticaretin boyutu artarken, küresel pazarlarda rekabet edebilirlik kavramı da uluslararası ticaret sisteminde önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle pek çok devlet, kendi ekonomik kalkınma politikalarını geliştirirken küresel pazarlarda rekabet edebilirliğin hayati önemine vurgu yapmaktadırlar (Safeer vd., 2019: 131). Dolayısıyla önceleri endüstriler arasında yerel düzeyde kullanılan rekabet kavramı, günümüzde uluslararası düzeye yayılmış durumdadır (Munir ve Sultan, 2019: 96-97).

1980'li yıllardan itibaren başlayan dünya ticaretindeki serbestleşme süreci tarım sektörünü doğrudan etkilemektedir (Arisoy, 2020: 286). Tarım ürünlerine olan talebin hızla artması, tarımsal ihracat ve ithalat hacminin genişlemesi dünya tarım ürünleri piyasasında rekabeti tetiklemektedir. 2020 yılında dünya tarım ve gıda ürünleri ihracatı 1,6 trilyon ABD doları olarak gerçekleşmiş ve bu, toplam dünya mal ihracatının yaklaşık %10'una tekabül etmektedir (Pawlak ve Smutka, 2022: 2). Bugün tüm ülkelerde tarımsal üretimin sürdürülebilirliği ve sektörün rekabet edebilirliği önemli konu haline gelmiş durumdadır. Özellikle Çin, Hindistan gibi Asya'daki düşük maliyet imkânına sahip üretici ülkeler karşısında rekabet daha da zorlayıcı olmaktadır. Bu bağlamda, tarımsal ürünlerin rekabet gücünün geliştirilmesi için tarımsal ürünlerin ihracat potansiyelinin belirlenmesi tüm ülke ekonomileri açısından büyük önem arz etmektedir. Özellikle üzüm yüksek katma değeri nedeniyle pek çok ülkenin dış satım yoluyla önemli miktarda gelir elde ettiği tarım ürünüdür. Dünya tarım ürünleri piyasasının giderek artan ölçüde liberalleşmesi sonucu ülkelerin dünya üzüm pazarındaki ihracat performansını konu alan bir dizi çalışmalar yapılmıştır (El-Sawalhy vd., 2008: 656; Nithin, 2016: 143; Bashimov, 2017: 57; Ceylan vd., 2018: 75; Mushair vd., 2020: 37).

Tarımsal ürünler geleneksel olarak Özbekistan'ın dış ticaret yapısında önemli bir yer tutmaktadır. Özbekistan çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi için uygun iklim ve çevre koşullarına sahiptir. Pamuk, buğday, elma, üzüm, kayısı, patates gibi ürünler Özbekistan'ın en önemli tarım ürünleridir. Söz konusu ürünler ülkenin iç talebini karşılamakla kalmayıp, aynı zamanda ülkenin ihracatında da önemli pay almakta ve ülkeye her yıl ciddi miktarda döviz kazandırmaktadır. Son yıllarda üzüm, kayısı, kiraz gibi meyvelerin ihracatında kayda değer artışlar görülmektedir. Üzüm, Özbekistan'da toplam ihracatın henüz küçük bir kısmını oluştursa da özellikle kırsal alanda nüfusun önemli bir gelir ve istihdam kaynağını oluşturması nedeniyle ulusal ekonomiye dikkate değer katkı sağlamaktadır. Özbek ekonomisi bakımından önem arz eden ve önemi gittikçe artan üzüm meyvesinin küresel pazardaki karşılaştırmalı üstünlüğünü inceleyen ampirik çalışmaların eksikliği mevcut çalışmaya ihtiyaç olduğunu açıklamaktadır. Üzümün ülke ekonomisi açısından önemi göz önüne alındığında, Özbekistan'ın dünya yaş üzüm pazarındaki karşılaştırmalı üstünlüğünün belirlenmesi oldukça önem arz etmektedir. Karşılaştırmalı üstünlüğün anlaşılması, başarı olasılığı en yüksek sektörleri ve pazarları belirlemede (Granabeter, 2016: 102), politika değişikliklerinin etkilerini belirlemede ve ekonomik refahı tanımlamada yardımcı olacaktır (Ahmad vd., 2021: 719). Bu çalışmada Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğü başlıca ihracatçı ülkeler ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Üzüm ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğün belirlenmesine yönelik bu araştırma, Özbekistan'ın üzüm ihracatında rekabet gücünün istenilen düzeyde olup olmadığı konusunda bir fikir elde edilmesine imkân sağlayacaktır. Ayrıca çalışmanın gelecekte benzer çalışmalar için referans kaynağı oluşturması

beklenmektedir. Bununla birlikte, bu çalışma Özbekistan'ın küresel pazarlara entegre olurken karşılaştığı zorluklar ve fırsatlar hakkında bazı ipuçları sunması bakımından da önem arz etmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Karşılaştırmalı üstünlük kavramı, dış ticaret yapısının açıklanması bakımından uluslararası ticaret teorileri arasında önemli bir kavramı oluşturmaktadır. Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin temel varsayımları ilk kez David Ricardo tarafından açıklanmıştır. Ricardo'ya göre uluslararası ticaretin temelini karşılaştırmalı üstünlükler oluşturur (Seyidoğlu, 2013: 8). Ricardiyen teoriye göre, ülkeler karşılaştırmalı olarak üstünlüğe sahip oldukları ürünlerin üretiminde uzmanlaşmalı ve bu ürünleri ihraç etmelidir. Böylece ülkeler uluslararası ticarete rekabet üstünlüğü elde edebileceklerdir. Teoriye göre, ülkeler arasındaki karşılaştırmalı üstünlüğün kaynağını maliyetler ve teknolojik farklılıklar oluşturmaktadır (Sinanan ve Hosein, 2012: 16-17).

Karşılaştırmalı üstünlük teorisine bir ilave de 1919'da E. Heckscher ve 1930'da B. Ohlin tarafından yapılmış ve Faktör Donatımı Teorisi olarak adlandırılmıştır. Bu teori karşılaştırmalı üstünlüklere değişik bir yorum getirmekte ve onun ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir. Heckscher-Ohlin teoremi, ülkelerin göreceli olarak bol olan üretim faktörlerini yoğun olarak kullanan malları üretip ihraç edeceklerini ileri sürmektedir. Aynı argümana göre ülkeler yurt içinde kıt kaynaklarla üretilen malları ithal edeceklerdir (Seyidoğlu, 1996; Narayan ve Bhattacharya, 2019). Dolayısıyla ülkeler üretiminde uzmanlaştığı malları ihraç ederken, kıt ve pahalı olan malları da ithal edecektir (Bayraktutan, 2003: 177).

Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin gelişmesiyle birlikte karşılaştırmalı üstünlüğün değerlendirilmesi ticaret teorisyenlerinin ilgisini çekmiştir. Heckscher-Ohlin modelinde bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü ticaret öncesi nispi fiyatlarla belirlenmektedir. Oysa ihracat öncesi veya otarşi durumunda ticaret öncesi nispi fiyatlar incelenemediğinden dolayı Heckscher-Ohlin teorisi bazı zorluklar içermektedir (Utkulu ve Seymen, 2004). Söz konusu zorluklar nedeniyle bir ülkenin uluslararası ticaretteki karşılaştırmalı üstünlüğü ticaret sonrası veriler kullanılarak belirlenmektedir. Bu nedenle bilim insanları tarafından bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünlerin nasıl belirleneceğine ilişkin modeller önerilmiştir. Bunlardan en önemlisi de Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) endeksidir. AKÜ endeksi ilk kez Liesner tarafından ortaya atılmış ise de daha sonra Bela Balassa tarafından yeniden tanımlanarak geliştirilmiştir. B. Balassa geliştirmiş olduğu AKÜ endeksini ilk kez 1965 yılında yayınlamış olduğu çalışmasında kullanmıştır (Laurson, 1998: 1). O zamandan beri AKÜ endeksi uluslararası ticarete uzmanlaşmayı ölçme konusunda birçok akademik çalışmalarda kullanılmıştır. Bununla birlikte, AKÜ endeksi ticaret kalıplarındaki yapısal değişim ile politikadaki bir değişikliğin karşılaştırmalı üstünlüğü nasıl etkilediğini belirlemeye yönelik ampirik çalışmalarda yaygın olarak kullanılmaktadır.

2. Yöntem

2.1. Veri Seti

Çalışmada Harmonize Mal Tanımlama ve Kodlama Sistemine (HS) göre ürün sınıflandırması esas alınmıştır. Söz konusu sınıflandırmaya göre yaş üzümün kod numarası HS 080610'dir. Çalışmada Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatındaki karşılaştırmalı üstünlüğü Dünya yaş üzüm ihracatında önde gelen ülkeler (Çin, Şili, İtalya, ABD, İspanya, Hollanda, Türkiye, Peru ve Hindistan) ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu çalışmanın ana materyalini 2001-2020 yılları arasındaki 20 yıllık ikincil veriler oluşturmaktadır. Söz konusu veriler Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (www.fao.org), Uluslararası Ticaret Merkezi (www.intracen.org), Özbekistan Devlet İstatistik Komitesi (www.stat.uz) gibi veri tabanlarından derlenmiştir. Çalışmada kullanılan dış ticaret verileri ABD doları cinsinden ifade edilmiştir. Verilerin analizinde MS Excel paket programı kullanılmıştır.

2.2. Araştırma Yöntemi

Araştırmacılar ulusların karşılaştırmalı üstünlüğünün ve rekabet gücünün ticaret verilerine dayalı endeksler yardımıyla ölçülebileceğini savunmaktadırlar. Bundan dolayı karşılaştırmalı üstünlüğü ölçmek için araştırmacılar tarafından çeşitli istatistiksel endeksler önerilmiştir. Literatürde en yaygın kullanılan ölçüt ise Bela Balassa'nın Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) endeksidir (Balassa, 1965). Ricardocu yaklaşımla hesaplanan AKÜ endeksinin sektör bazında uzmanlaşmayı ölçmede faydalı olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla pek çok araştırmacı bir ülkenin dünya

pazarındaki ihracat performansını bulmak için bu endeksi kullanmıştır. Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler kavramı, belirli mallarda ülkelerin göreceli ticaret performanslarıyla ilgilidir (Nazır ve Saeed, 2016: 51). Balassa'nın AKÜ endeksi tekstil ve hazır giyim sektörlerinin yanı sıra tarım, otomobil gibi endüstrileri de değerlendirmek için kullanılmaktadır. Nitekim, tarımsal ürünlerin karşılaştırmalı üstünlüğünü ve rekabet gücünü belirlemeye yönelik yapılan çalışmalarda Balassa endeksi ve türevleri geniş ölçüde kullanılmaktadır (Laursen, 1998: 1; Bashimov, 2017: 57; Ceylan vd., 2018: 75; Bahta, 2021: 945). Bu çalışmada da AKÜ endeksi kullanılarak Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatındaki karşılaştırmalı üstünlüğü analiz edilmiştir. Bu endeks belirli bir ürünün ülkenin toplam ihracatı içindeki payı ile aynı ürünün toplam dünya ihracatı içindeki payı arasındaki orandır (Batra ve Khan, 2005: 5). AKÜ endeksi belirli bir ülkenin zayıf ve güçlü ihracat sektörlerini ortaya çıkarmakta yardımcı olmakta ve ticaret politikası için çıkarımlar sağlamaktadır (Goyal ve Vajid, 2017: 52; Ahmad vd., 2021: 719-720). Endeks ticaret sonrası verilere dayanmakta olup rekabet gücünün nasıl geliştiğini göstermektedir. AKÜ endeksi matematiksel olarak Şişlik 1'deki gibi ifade edilmektedir:

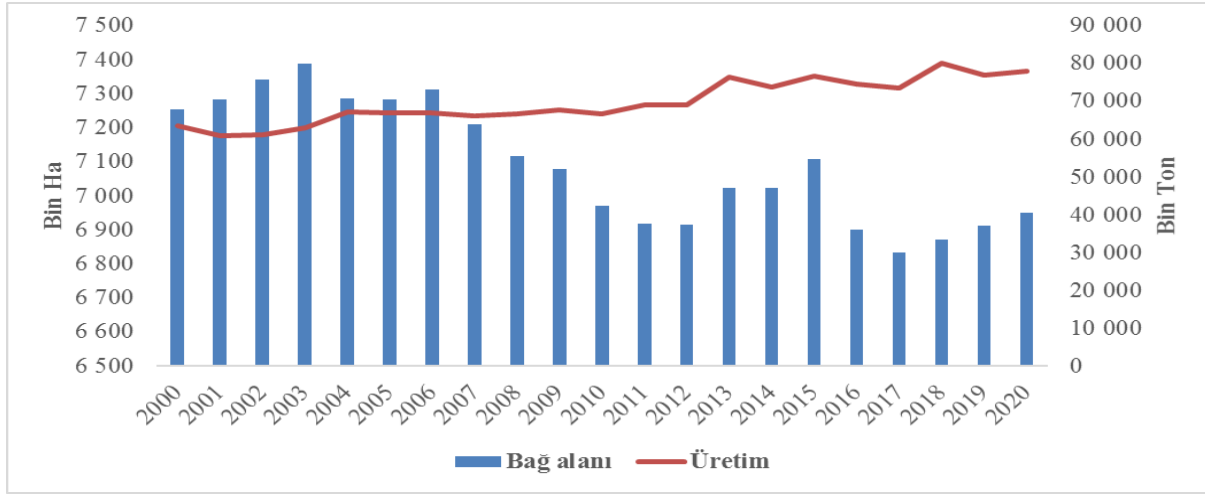
$$AKÜ_{ij} = \frac{\left(\frac{X_{ij}}{X_{it}}\right)}{\left(\frac{X_{wj}}{X_{wt}}\right)} \quad (1)$$

Burada, $AKÜ_{ij}$ 'i' ülkesinin 'j' ürünü için açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünü, X_{ij} 'i' ülkesinin 'j' ürününün ihracatını, X_{it} 'i' ülkesinin toplam ihracatını, X_{wj} 'j' ürünü dünya ihracatını ve X_{wt} dünya toplam ihracatını ifade etmektedir. AKÜ endeksi 0 ile $+\infty$ aralığında bir değer almaktadır. Eğer $AKÜ > 1$ ise, i ülkesinin j ürününde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. j ürününde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bir ülkenin o üründe ihracat rekabet gücüne sahip olduğu kabul edilmektedir. Eğer $AKÜ < 1$ ise, i ülkesinin j ürününde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadığı belirtilmektedir. Bu endeks değeri ne kadar büyük ise, karşılaştırmalı üstünlük de (rekabet gücü) o kadar yüksektir (Amighini, 2005: 211; Faichuk vd., 2022: 3). Hinloopen ve Marrewijk'e göre AKÜ endeksi dört kategoride sınıflandırılabilir. Buna göre; $0 < AKÜ \leq 1$ ise ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadığı, $1 < AKÜ \leq 2$ ise zayıf karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu, $2 < AKÜ \leq 4$ ise orta düzeyde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu, $4 < AKÜ$ ise güçlü bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu belirtilmektedir (Hinloopen ve Marrewijk, 2001: 8).

3. Bulgular

3.1. Dünyada Yaş Üzüm Üretimi ve Ticareti

Günümüzde tarım sektörü, gelişmişlik düzeyleri ne olursa olsun tüm ülkelerde ulusal ekonominin temel sektörünü oluşturmaktadır. Tarım sektörü sadece gıda güvenliğini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda gayrisafı yurt içi hasılanın oluşumuna, iş gücü piyasasının gelişimine ve uluslararası ticarete önemli katkılar sağlamaktadır (Pawlak ve Smutka, 2022: 2). Tarımsal üretim içerisinde önemli bir faaliyet alanı olan bağcılık, dünya genelinde yaygın olarak yetiştiriciliği yapılan meyvelerden biridir. Üzüm, dünya meyve üretimi açısından baskın bir konuma sahip olup küresel meyve üretiminin yaklaşık %16'sını oluşturmaktadır (Nithin, 2016: 143). FAO verilerine göre 2020 yılında dünya genelinde 6,9 milyon hektarlık alandan 78 milyon ton üzüm elde edilmiştir. Son 20 yılda dünya genelinde üzüm ekili alanlarda hafif bir azalma meydana gelmişken, üretim miktarı %22 oranında artış göstermiştir. Aynı dönemde verim %28 oranında artarak 8,7 ton/ha'dan 11,2 ton/ha'a ulaşmıştır (FAO, 2020). Dünya genelinde yetiştirilen üzümün önemli bir kısmı şarap yapımında kullanılmaktadır. Bununla birlikte, üzüm yaş ve kurutulmuş olarak tüketilmektedir. Buna ilaveten, üzümün pekmez, şıra, sirke gibi ürünler elde edilmektedir (Kayalı ve Kalaycı, 2017; Uysal vd., 2017).

Şekil 1: Dünyada Bağ Alanı ve Üzüm Üretiminin Gelişim Seyri

Kaynak: FAO, 2020

Üzüm dünya genelinde yaygın olarak yetiştirilen meyvelerden biridir. Avrupa kıtası dünya üzüm üretiminde ilk sırada yer almaktadır. ABD ve Avustralya yaş üzüm üretiminde önemli paya sahip ülkelerken, Asya ülkeleri ve Güney Yarımküre ülkelerinde de bağcılık hızlı bir gelişme göstermektedir (Dimitrova ve Dimitrov, 2016: 89; Hu vd., 2021: 108). Çin, yılda 14,7 milyon ton üretimi ile dünyanın en büyük üzüm üreticisidir. İtalya, 8,2 milyon ton üzüm üretimi ile ikinci sırada yer alırken, İspanya yılda 6,8 milyon ton üretimle üçüncü büyük üzüm üreticisidir. Bunu sırasıyla Fransa, ABD ve Türkiye takip etmektedir. Tablo 1 incelendiğinde özellikle Çin, Türkiye ve Hindistan'ın üzüm üretim miktarlarında ciddi artışlar sağladığı görülmektedir. Üzüm üretimini artıran diğer ülkeler arasında Şili, Güney Afrika, Brezilya, Özbekistan, Mısır, Avustralya yer almaktadır. Avrupa ülkeleri olan İtalya, Fransa'da ise üzüm üretiminin zamanla aşağı yönlü bir eğilim sergilediği görülmektedir. Son zamanlarda artan maliyet ve azalan karlılık nedeniyle AB ülkelerinde bağ alanları ve üzüm üretimi azalmıştır. ABD, Arjantin'in üretim miktarlarında da ciddi sayılabilecek düşüşler yaşandığı anlaşılmaktadır (Seccia vd., 2015: 132).

Tablo 1: Dünya Üzüm Üretiminde Lider Ülkeler (Bin Ton)

Ülkeler	2000	2005	2010	2015	2020
Çin	3.281	5.794	8.135	13.164	14.769
İtalya	8.869	8.553	7.787	7.915	8.222
İspanya	6.539	6.062	6.107	5.799	6.817
Fransa	7.762	6.790	5.893	6.258	5.884
ABD	6.973	7.088	6.777	6.964	5.388
Türkiye	3.600	3.850	4.255	3.650	4.208
Hindistan	1.130	1.564	1.880	2.602	3.125
Şili	1.899	2.250	2.629	2.842	2.772
Arjantin	2.459	2.829	2.619	2.415	2.055

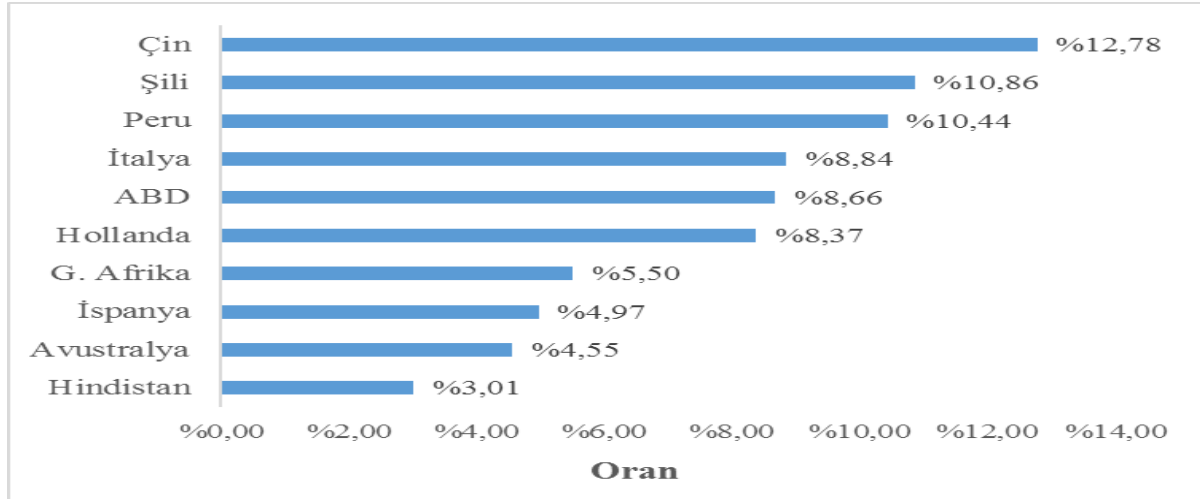
Güney Afrika	1.454	1.682	1.743	2.007	2.028
İran	2.097	2.963	2.369	2.400	1.990
Özbekistan	624	641	987	1.579	1.606
Mısır	1.075	1.391	1.360	1.686	1.586
Avustralya	1.311	2.026	1.684	1.728	1.475
Brezilya	1.024	1232	1.355	1.497	1.435
Dünya	63.552	66.975	66.655	76.520	78.034

Kaynak: FAO, 2020

Üzüm, tüm dünyada önemli bir tarımsal üründür ve dünya tarım ürünleri ticaretinde üzüm ticaretinin payı da artmaktadır. Dünya yaş üzüm ticareti son 20 yılda istikrarlı bir şekilde artış göstermektedir. Artan talep, tüketici zevklerindeki değişimler, pazarlama faaliyetlerindeki gelişmeler, depolama ve lojistikte kaydedilen ilerlemeler dünya üzüm ticaretinin hızla gelişmesinde etkili olmuştur (Dimitrova ve Dimitrov, 2016: 89). 2020 yılında dünya yaş üzüm ihracatı Şili ve Hindistan'ın üretimindeki toparlanma, Peru'nun ihracatındaki artışlar ve Türkiye ile Güney Afrika'da sağlanan üretim artışı sonucu miktar bazında 4,9 milyon ton ve değer bazında ise yaklaşık 9,6 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Dünya yaş üzüm ihracatı ülkeler itibariyle incelendiğinde miktar bazında Şili ilk sırada yer alırken, değer bazında ise Çin ilk sırada yer almaktadır. Çin 2020 yılında 1,2 milyar ABD doları değerinde yaş üzüm ihraç etmiş ve dünya yaş üzüm pazarındaki payı %12,78 olmuştur. Bunu sırasıyla Şili (%10,86), Peru (%10,44), İtalya (%8,84), ABD (%8,66), Hollanda (%8,37) ve Güney Afrika (%5,50) takip etmektedir (WITS, 2020).

Son yıllarda Avrupa ülkelerinin dünya yaş üzüm pazarındaki ticari konumları durgunluk dönemine girmişken (Pisciotta vd., 2022: 2); Çin, Şili, Hindistan, Peru, Cezayir gibi ülkelerin pazardaki payları sürekli artmaktadır. Özellikle Çin ve Peru dünya yaş üzüm pazarındaki payını sürekli artırarak pazardaki yerini daha da sağlamlaştırmaktadır. Günümüzde Çin küresel üzüm ticaretinde en önemli oyuncularından biri haline gelmiştir. Latin Amerika ülkesi olan Peru'da da son yıllarda yaş üzüm üretimi ve ihracatı ciddi boyutlara ulaşmıştır. 2000'li yıllarda Peru'nun üzüm ihracatı neredeyse hiç yok iken, 2020 yılında 991 milyon ABD doları değerinde 415 bin ton üzüm ihraç etmiştir (FAO, 2020). Peru'nun kuzey ve güney kıyı bölgeleri üzüm üretiminin gelişmesine önemli katkı sağlayan bölgelerdir. Yeni bağ alanlarının artması ile üzümün denizaşırı pazarlara daha cazip fiyattan sunulması, AB ülkeleri, ABD ve Çin ile imzalanan ticaret anlaşmaları sonucu Peru'nun yaş üzüm ihracatında önemli artışlar elde edilmiştir (Lazo Calanche vd., 2020: 348). Son dönemlerde ülkeler arasında imzalanan ticaret müzakereleri ile ticaret anlaşmalarının sayısında önemli artışlar olduğu görülmektedir. Bu durum ülkeler arasındaki ticaretin giderek daha da yoğunlaşmasına neden olmakta (Irshad ve Xin, 2014: 1) ve üretici ülkeler arasında yoğun bir rekabeti de beraberinde getirmektedir.

Şekil 2: Dünya Yaş Üzüm İhracatında Öne Çıkan Ülkeler

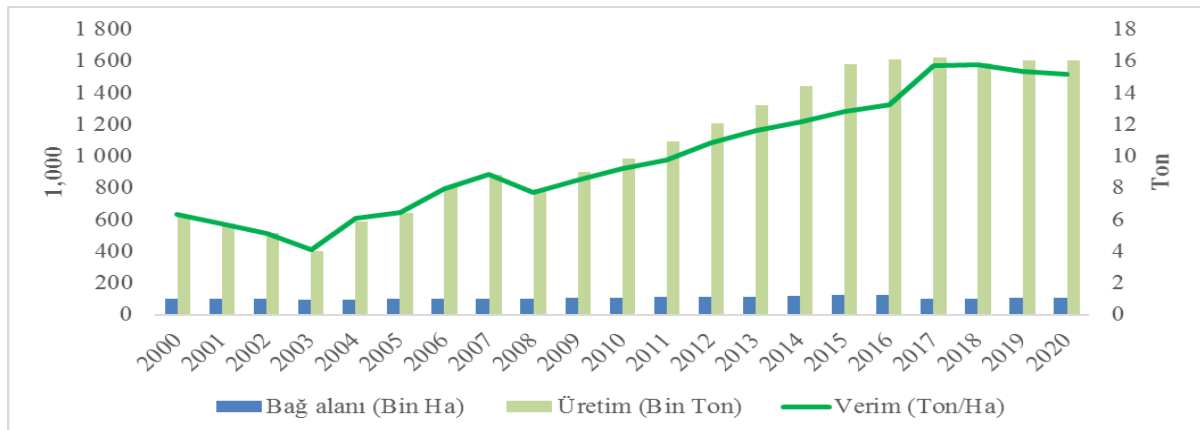

Kaynak: FAO, 2020

3.2. Özbekistan'da Üzüm Üretimi ve Dış Ticareti

Bağcılık yüzyıllardır Özbek halkının önemli uğraş alanı ve geçim kaynağı olmuştur (Makhmudova, 2021: 91). Günümüzde üzümün, istihdam ve dış ticarete olumlu katkıları dikkate alındığında Özbekistan ekonomisi için de önem arz eden meyvelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Özbekistan coğrafi konumu gereği Modern İpek Yolu projesinin güzergâhı üzerinde yer alması nedeniyle jeopolitik ve jeostratejik bir öneme sahip ülkedir (Budulgan, 2020: 167). Bu durum ülkenin üzümü daha geniş pazarlara ulaştırma imkânı sunmaktadır. Özbekistan'da sahip olduğu agro-ekolojik koşullar ve toprak yapısı gereği çok çeşitli üzümler yetiştirilebilmektedir. Mevcut durumda ülke genelinde 150 çeşit üzüm yetiştirilmektedir (Kayalı ve Kalaycı, 2017: 93). Son 20 yılda Özbekistan dünya üzüm üretimindeki payını sürekli artıran ülkelerden biri olmuştur. Özbekistan'ın dünya üzüm üretimindeki payı 2000'li yıllarda %1'in altında seyrederken, 2020 yılına gelindiğinde ise bu oran %2'ye ulaşmıştır. 2020 yılında Özbekistan'da 105 bin hektarlık alanda üzüm yetiştiriciliği yapılmış ve 1,6 milyon ton yaş üzüm elde edilmiştir. Mevsimsel faktörler ile bağ alanlarının bazı yıllarda azalış göstermesi sonucu üzüm üretiminde hafif bir dalgalanma göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, 2000-2020 yılları arasında bağ alanları %7 oranında artarken, verimde %80'lere varan artış elde edilmiştir. Dolayısıyla üzüm üretimindeki artışın daha çok üzüm verimindeki artıştan ileri geldiği söylenebilir. Mevcut durumda Özbekistan'da üzüm verimi hektara yaklaşık 15,1 tondur (FAO, 2020). Geçen süreçte bağ alanlarında ve verimde elde edilen artışlar bağcılık sektörünü Özbekistan'da kırsal ve bölgesel kalkınmayı teşvik eden önemli bir alt sektör haline getirmiştir. Nitekim bağcılık katma değeri yüksek olan tarımsal faaliyetlerden biridir.

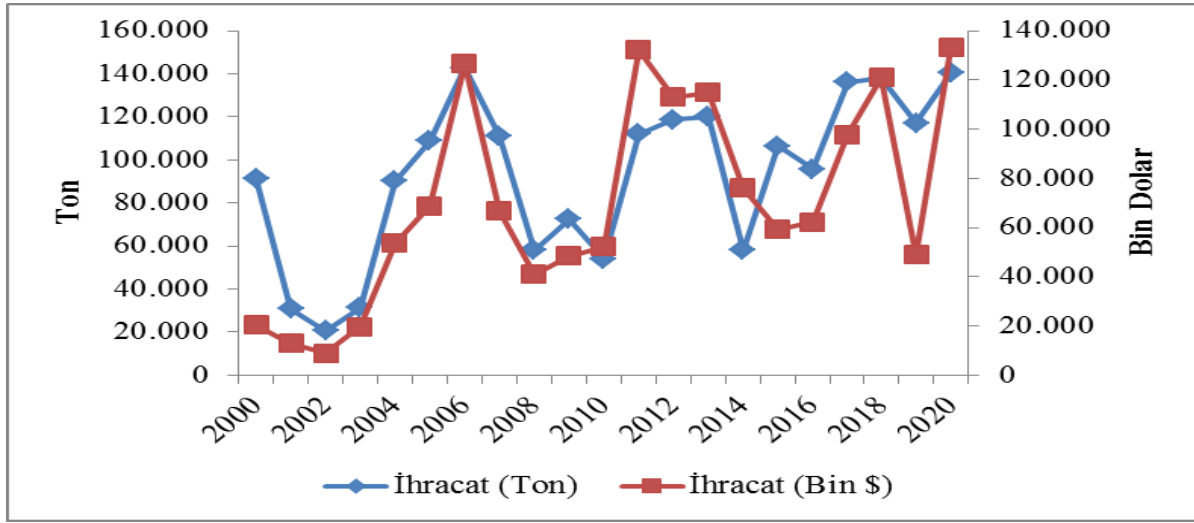
Şekil 3: Özbekistan'da Üzüm Üretiminin Gelişim Seyri

Kaynak: FAO, 2020

Üzüm üretiminin son 20 yıldaki gelişim seyri incelendiğinde yerel talebin ihtiyacını karşılamış ve aynı zamanda tarımsal ihracatın büyümesine katkıda bulunmuştur. Yaş üzüm ihracatı 2020 yılında 133 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiş ve bu değer 20 yıl önceki yaş üzüm ihracatından 10 kat daha yüksektir (Anonim, 2021). Üretim hacmindeki artışlar Özbekistan'ın yaş üzüm ihracat potansiyelini artırmaya ve dünya yaş üzüm pazarındaki konumunu daha da güçlendirmeye olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte, Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatının gelişimi incelendiğinde önemli dalgalanmalar olduğu görülmektedir. İhracatın dalgalanmasında üretim aşamasında zaman zaman karşılaşılan olumsuz hava olayları, hastalık veya zararlılar, iktisadî ve siyasî krizler gibi pek çok faktörler etkili olabilmektedir. Ayrıca, ülke genelinde modern soğuk hava depolarının yeterli düzeyde olmamasından dolayı yaş üzümün dayanıklılığı azalmakta ve bu da ihracatta birtakım güçlükler yaşanmasına neden olmaktadır (Azizov ve Toshmatov, 2022: 1-6). Bununla birlikte, üretim hacmindeki artışa paralel olarak Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatından önemli miktarda döviz kazanma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Zira Özbek üzümleri fiyat ve tat özellikleri açısından rekabet avantajına sahiptir.

Şekil 4: Özbekistan'da Üzüm İhracatının Gelişim Seyri

Kaynak: FAO, 2020

Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatının ülkelere göre dağılımı incelendiğinde başta Rusya Federasyonu olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi ülkelerin, ülkenin en büyük ihracat pazarını oluşturduğu görülmektedir. 2020 yılında yaş üzüm ihracatının %34'ü Rusya Federasyonu'na gerçekleştirilmiştir. Bunu Kırgızistan (%23), Kazakistan (%21) ve Çin (%8) izlemektedir. Rusya Federasyonu'nun büyük bir tüketici pazar konumuna sahip olması ve iki ülke arasındaki mevcut ekonomik ve ticari bağlar Özbek üreticilerin Rusya pazarına yönelmesinde en önemli etkenlerdir (Anonim, 2017).

Avrupa Birliği (AB) ülkeleri, Özbekistan için BDT ülkeleri dışında önemli bir potansiyel pazar konumundadır. Üzüm, Avrupa'da muzdan sonra en çok talep edilen ve tüketilen meyvelerden biridir. Avrupa'da azalan üretim nedeniyle üzüm ithalatı her geçen yıl artış göstermektedir. Avrupa ülkeleri 2015 yılında 600 bin ton yaş üzüm ithal etmişken, 2020 yılında 700 bin tonun üzerinde yaş üzüm ithal etmişlerdir. Bu, ithalatın yılda %3 ile %4 oranında artması anlamına gelmektedir (CBI, 2021). Avrupa pazarında üzüme olan yüksek talep, Özbekistan'ın ihracatını artırması için önemli bir fırsat sunmaktadır. Artan ekonomik potansiyele sahip diğer olası pazarlar arasında başta Çin, Güney Kore, Japonya, BAE, Suudi Arabistan, Kuveyt olmak üzere Uzak Doğu Asya ve Orta Doğu pazarları da bulunmaktadır.

3.3. Özbekistan'ın Üzüm Ticaretinde Karşılaştırmalı Üstünlüğü

Küresel ticarete katılım sürecinde ülkelerin rekabet edebilirlik seviyelerinin değerlendirilmesi önem arz eden konulardan biridir. Bu bölümde Özbekistan'ın yaş üzüm pazarındaki karşılaştırmalı üstünlüğü seçilmiş ülkeler ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Analiz aşamasında çalışmanın yöntem kısmında bahsedilen Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) endeksinden yararlanılmıştır. Tablo 2'de seçilmiş üretici ülkelerin yaş üzüm ihracatındaki AKÜ endeks değerleri

sunulmaktadır. Buna göre, araştırmaya dâhil edilen ülkelerin üzüm ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. 2020 yılında en yüksek AKÜ endeks değerine sahip ülke Peru (AKÜ=47,11) olmuştur. Buradan da Peru'nun yaş üzüm ihracatında çok güçlü bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde yaş üzüm Peru'nun önemli tarımsal ihraç ürünlerinden biridir. Son yıllarda AB ülkeleri ile Çin'in yaş üzüm talebindeki artışa paralel olarak Peru'nun söz konusu pazarlara yönelik ihracatı da artış göstermektedir (Uysal vd., 2017: 12).

AKÜ endeks değerlerine göre, Şili ve Özbekistan da yaş üzüm ihracatında oldukça güçlü bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. İtalya, Hollanda ve İspanya orta düzeyde, Türkiye, ABD, Hindistan ve Çin'in ise zayıf bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Yıllar itibariyle incelendiğinde Özbekistan'ın AKÜ değerleri aşırı dalgalı bir eğilim sergilediği görülmektedir. Peru, Hollanda ve Çin'in AKÜ değerleri istikrarlı bir şekilde artış gösterirken, Şili, Türkiye, İtalya ve ABD'nin AKÜ değerlerinde ise azalma söz konusudur. Benzer araştırmalar sonucunda da Türkiye'nin yaş üzüm pazarındaki rekabet gücünün zamanla azaldığı bulgusuna ulaşılmıştır (Bashimov, 2017; Ceylan vd., 2018).

Özbekistan dünya üzüm pazarında Çin, Türkiye, Hindistan, Mısır, Cezayir gibi diğer ihracatçı ülkelerin zorlu bir rekabetiyle karşı karşıyadır. Özellikle, Çin bağ alanlarını sürekli olarak artırmış ve dünya üzüm üretim ve ihracatında lider ülke konumuna yükselmiştir (Seccia vd., 2015: 132). Günümüzde Avrupa pazarı Özbek üzümü için önemli potansiyel pazar olarak dikkat çekmesine rağmen coğrafi koşullar, nakliye maliyetleri ve kalite standartlarındaki yetersizlikler göz önüne alındığında mevcut durumda Özbekistan'ın Avrupa pazarında İtalya, Türkiye, Mısır, Yunanistan gibi diğer üzüm ihracatçıları ile rekabet şansının düşük olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Özbekistan'ın 2020 yılında AB'nin Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi içerisinde “GSP+” programı ile 2021 yılında İngiltere'nin “GSP Gelişmiş Çerçeve” programı kapsamında yararlanıcı ülke statüsünü kazanması ülkeye önemli fırsatlar sunmaktadır. Nitekim söz konusu programlar Özbekistan'ın meyve ve sebzeler dâhil birçok ürünleri AB ülkelerine ve İngiltere'ye gümrüksüz ihraç etme imkânı sunmaktadır. Bu da Özbekistan'ın gelecekte Avrupa pazarına yönelik üzüm ihracat hacmini önemli ölçüde artırmasına, ihracat pazarının çeşitlendirilmesine ve Avrupa pazarında rekabet gücünü artırmasına imkân sağlayacaktır.

Tablo 2: Seçilmiş Ülkelerin Yaş Üzüm İhracatında AKÜ Endeks Değerleri

Yıllar	Özbekistan	Türkiye	Hollanda	Şili	Çin	İtalya	ABD	Peru	İspanya	Hindistan
2001	10,02	2,58	1,19	62,00	0,61	5,35	1,61	4,19	1,96	0,68
2002	7,14	2,17	1,52	90,29	0,61	4,05	1,70	5,61	2,19	0,84
2003	12,69	2,59	2,03	78,24	0,27	4,28	1,70	6,16	2,30	0,98
2004	30,65	3,58	2,17	49,63	0,26	3,80	2,01	4,73	1,77	0,70
2005	33,38	3,26	2,16	41,19	0,25	4,01	2,02	5,38	2,17	1,13
2006	59,55	2,95	2,80	38,29	0,23	3,59	1,44	6,25	2,69	1,32
2007	20,77	3,41	2,73	40,15	0,21	3,94	1,70	6,03	2,30	1,15
2008	10,16	3,66	3,35	42,80	0,26	4,43	1,72	7,81	2,74	1,42
2009	9,02	3,33	3,14	45,55	0,43	3,16	1,57	11,11	2,22	0,85
2010	9,74	4,35	3,11	45,95	0,40	4,04	1,58	12,63	2,57	1,13

2011	22,86	3,37	3,21	46,77	0,54	3,99	1,59	16,10	2,81	0,67
2012	21,19	2,72	3,29	47,58	0,65	3,93	1,61	20,16	2,43	1,16
2013	19,18	2,78	3,31	49,94	0,59	3,76	1,64	24,84	2,45	1,37
2014	13,40	2,89	2,95	48,05	0,69	3,39	1,51	39,62	2,57	1,68
2015	9,98	2,07	2,96	45,96	1,02	3,30	1,28	44,93	2,50	0,98
2016	10,46	1,49	3,07	49,08	0,98	3,27	1,28	37,15	2,33	1,71
2017	15,92	2,54	3,39	37,43	0,99	3,47	1,19	30,15	2,21	1,90
2018	19,10	1,59	3,70	35,94	0,94	3,21	1,23	37,89	2,62	1,88
2019	14,45	1,75	3,24	34,52	1,17	2,79	1,10	40,98	2,14	2,00
2020	16,24	1,71	3,20	27,06	1,13	3,06	1,06	47,11	2,78	1,91

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Özbekistan, Orta Asya bölgesinin en büyük üzüm üretici ülkesidir. Özbekistan doğal kaynakları ve uygun iklim koşulları ile üzüm üretimi açısından geniş bir potansiyele sahiptir. Son 20 yılda Özbekistan, yaş üzüm üretim ve ihracatında etkileyici bir ilerleme kaydetmiştir. İncelenen dönemde ülkenin üzüm ihracatı 20 milyon ABD doları seviyesinden 130 milyon ABD doları seviyesine ulaşmıştır. Özbekistan'ın AKÜ endeks değeri 2001 yılında 10 seviyesinde iken, ilerleyen yıllarda endeks değeri genel olarak artış göstermiş ve 2020 yılında endeks değeri 16,24 olarak hesaplanmıştır. Analiz sonucunda Özbekistan'ın yaş üzüm ihracatında çok yüksek bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İncelenen dönemde üzüm üretim ve ihracat hacmindeki artışlar ülkenin önemli bir ihracat potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Mevcut veriler yakın gelecekte ihracat hacimlerindeki artış trendinin devam edeceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, yerel üzüm çeşitlerinin geliştirilmesi, ulusal markaların oluşturulması ve yeni pazarlara erişim gibi konularda istenilen performansın elde edildiği söylenemez. Bu bağlamda uluslararası yaş üzüm pazarında mevcut rekabet koşulları altında ihracatın geliştirilmesi ve güçlendirilmesi için bir dizi program ve faaliyetlerin hayata geçirilmesi oldukça önem arz etmektedir. Özbekistan'ın küresel pazarlarda rekabet edebilmesi için verimli üretim sistemleri geliştirmesi, uzun vadede müşterileri çekmek için üretim maliyetini düşürmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Özbekistan'da bağıcılığın daha rekabetçi ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması için uygulanacak politikaların temel olarak üretimde verimliliği artırmaya, üretim maliyetini düşürmeye, finansal destekleri artırmaya ve paydaşlar arasındaki işbirliği geliştirmeye odaklanması gerekmektedir. Üzüm üretim hacmindeki artış, bağ alanları genişletilerek veya verim artırılarak sağlanabilir. Ancak, tarım alanlarının sınırlı olması ve artırılmayacağı için üretim artışının sağlanabilmesi için verimin artırılması üzerine odaklanılmalıdır. Üretimde verim artışı ile birlikte ürün kalitesinin de artırılması rekabet gücü açısından önem arz eden bir husustur. Son zamanlarda dünya üzüm pazarında rekabet üstünlüğünün sağlanmasında fiyat dışı unsurlar (kalite, marka, reklam vb.) giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu bağlamda kalıcı pazarların oluşturulması için ürün ve ülke markasının oluşturulmasına yönelik çalışmalar desteklenmelidir. Ayrıca, tarım işletmelerinin mekanizasyon düzeyinin artırılması ile verimlilik artırılabilir, işgücü maliyetinde tasarruf sağlanabilir ve işletmelerin karlılığı artırılabilir (Sultanov vd., 2021: 5-6; Liao vd., 2022: 12-13).

Dış ticarete istenilen düzeye ulaşılması ve rekabetçilik düzeyinin artırılması için ihracata yönelik üretimin teşvik edilmesi gerekmektedir. Üzüm üretiminin sürekli artış göstermesine rağmen Özbekistan'ın dünya yaş üzüm pazarından aldığı pay oldukça düşük düzeyde kalmaktadır. Üzüm ihracatında rekabet gücünü artırmak için kümelenme, iyi tarım uygulamaları, organik tarım gibi gelişmiş entegre tarım sistemlerinin üreticilere tanıtılması, üreticilerin girişimcilik becerilerinin geliştirilmesi, sektör paydaşları arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, bağıcılığın geliştirilmesine yönelik devlet destekli eğitim ve yayım hizmetlerinin hayata geçirilmesi büyük bir önem arz etmektedir (Anorboeva, 2022: 29).

Dış pazarlarda rekabet avantajı açısından önemli bir diğer husus da ihracatın ülke bazında çeşitlendirilmesidir. İhracatta ülke bazında yoğunlaşma düzeyinin yüksek olması gelişmekte olan ülkeleri dış şoklara veya krizlere karşı daha kırılgan hale getirdiği çeşitli araştırmalarda belirtilmektedir (Nugroho ve Lakner, 2022: 181). Ayrıca, pek çok iktisatçı ve politikacılar ihracatta pazar çeşitlendirmenin ekonomik büyümeyi artırmada önemli bir araç olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ihracatta pazar çeşitlendirme politikaları uygulamaktadırlar. Nitekim yapılan bilimsel araştırmalar da ihracat pazarının çeşitlendirilmesinin özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri için faydalı olduğunu ortaya koymaktadır (Matthee vd., 2016: 249). Bu bağlamda, ihracatta pazar ile ilgili ve diğer riskleri önemli ölçüde azaltan ihracat coğrafyasının genişletilmesi büyük önem arz etmektedir (Sirojiddinov, 2019: 270). Ancak, yeni pazarlar bulmak gelişmekte olan ülkeler için temel zorluklardan biri olup yeni pazarlara ulaşmak için kapsamlı bir programın geliştirilmesi gerekmektedir (Mamadjanova, 2017: 334). Mevcut durumda BDT ülkelerinin Özbek üzümünün en çok ihraç edildiği ülkeler olduğu görülmektedir. Söz konusu ülkelere ihraç edilen üzümün fiyatı gelişmiş ülke pazarlarında gerçekleşen fiyatların çok altında kalmaktadır. Bu durum ülkenin ihracatında belirgin kayıpların yaşanmasına neden olabilmektedir. Özbekistan'ın AB ülkeleri, Japonya, Güney Kore gibi gelişmiş pazarlara yönelik ihracat potansiyeli bulunmaktadır. Ancak, söz konusu gelişmiş ülke pazarlarına yönelik ihracatta bir dizi zorluklar bulunmaktadır. Özbekistan'da ihracata yönelik sertifika alma sürecinin oldukça maliyetli olması, nakliye maliyetlerinin yüksek olması, nakliye süresinin uzun olması, ihracata yönelik bürokratik işlemlerin fazlalığı ve diğer birçok faktörler yaş üzüm ihracatını olumsuz etkileyen önemli etmenlerdir (Umarkhodjaeva ve Sadriddinova, 2019: 37; Nazirova vd., 2021: 313-314). Söz konusu sorunların giderilmesi için ilgili kurumlar tarafından önlemler alınmaz ise önümüzdeki dönemlerde Özbekistan'ın yaş üzüm pazarındaki karşılaştırmalı üstünlüğü sekteye uğrayabilir.

Kaynakça

- Ahmad, B., Anwar, M., Badar, H., Mehdi, M. ve Tanveer, F. (2021). Analyzing export competitiveness of major fruits and vegetables of Pakistan: An application of revealed comparative advantage indices. *Pakistan Journal of Agricultural Sciences*, 58(2), 719-730.
- Amighini, A. (2005). China in the international fragmentation of production: Evidence from the ICT industry. *The European Journal of Comparative Economics*, 2(2), 203-219.
- Anonim. (2017). CTJ assessment series part IV: Value chain analysis report, USAID Competitiveness, Trade, and Jobs Activity in Central Asia.
- Anonim. (2021). Socio-economic situation in the Republic of Uzbekistan. State Committee of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.
- Anorboeva, B. D. (2022). Economic and statistical analysis of fruit and vegetable exports in the Republic of Uzbekistan. *International Journal of Economic and Business Review*, 10(5), 28-30.
- Arısoy, H. (2020). Impact of agricultural supports on competitiveness of agricultural products. *Agricultural Economics – Czech*, 66(6), 286-295.
- Azizov, A. Sh. ve Toshmatov, B. A. (2022). Methods for comparing and improving the quality of local storage of grapes in Uzbekistan, *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, 1068 (2022), 1-7.
- Bahta, Y. T. (2021). Competitiveness of South Africa's agri-food commodities. *AIMS Agriculture and Food*, 6(4), 945-968.
- Balassa, B. (1965), Trade liberalisation and "revealed" comparative advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99-123.
- Bashimov, G. (2017). Türkiye'de üzüm üretimi ve ihracat performansı. *U.Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 57-68.
- Batra, A. ve Khan, Z. (2005). Revealed comparative advantage: An analysis for India and China. *Indian Council for Research on International Economic Relations, Working Paper No: 168*.
- Bayraktutan, Y. (2003). Bilgi ve uluslararası ticaret teorileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 4(2), 175-186.
- Budulgan, S. A. (2020). Özbekistan'ın jeopolitik önemi. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 167-183.
- CBI. (2021). The Netherlands Ministry of Foreign Affairs, Erişim adresi: <https://www.cbi.eu/market-information/fresh-fruit-vegetables/table-grapes/market-potential>
- Ceylan, R. F., Sayın, C., Özkan, B., Akpınar, M. G. ve İlbasmış, E. (2018). Comparative advantage analysis for Turkish grape and cherries export market. *International Journal of Agriculture, Forestry and Life Science*, 2(2), 75-86.
- Dimitrova, D. ve Dimitrov, V. (2016). Opportunities for table grapes production development in Bulgaria in the conditions of CAP 2014-2020. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 16(4), 89-96.
- El-Sawalhy, H., Abou El-Azayem, M. G. M. ve Zaghoul, E. A. (2008). Analysis of Egyptian grapes market shares in the world markets. *Eurasian Journal of Agricultural & Environmental Sciences*, 3(4), 656-662.
- Faichuk, O., Voliak, L., Hutsol, T., Glowacki, S., Pansyr, Y., Slobodian, S., Szlag-Sikora, A. ve Gródek-Szostak, Z. (2022). European green deal: Threats assessment for agri-food exporting countries to the EU. *Sustainability*, 14(7), 1-17.
- FAO. (2020). Crops and livestock products. Erişim adresi: <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>
- FAO. (2021). Food and Agriculture Organization of the United Nations. Erişim adresi: www.fao.org
- Goyal, K. A. ve Vajid, A. (2017). Revealed comparative advantage of India's rice export with selected countries (A case study). *Pacific Business Review International*, 9(9), 51-56.

- Granabeter, D. (2016). Revealed comparative advantage index: an analysis of export trade in the Austrian district of Burgenland. *Review of Innovation and Competitiveness*, 2(2), 97-114.
- Hinloopen, J. ve Van Marrewijk, C. (2001). On the empirical distribution of the Balassa index. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 137(1), 1-35.
- Hu, D., Xu, Q. ve Wang, Y. (2021). The current state of the vitivincultural sector in Mainland China. *Revista de Estudos AntiUtilitaristas e PosColonias*, 11(2), 92-143.
- Intracen. (2021). International Trade Centre. Erişim adresi: www.intracen.org
- Irshad, M. S. ve Xin, Q. (2014). A new perspective of the China-ASEAN free trade area and the story of top ten products. *European Journal of Business and Management*, 6(18), 1-8.
- Jalata, D. H. (2021). Competitiveness and determinants of coffee export in Ethiopia: An analysis of revealed comparative advantage and autoregressive distributed lag model. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 12(5), 43-62.
- Kayalı, H. ve Kalaycı, M. (2017). Orta Asya Cumhuriyetleri’nde üzüm yetiştiriciliği. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 87-105.
- Laursen K. (1998). Revealed comparative advantage and the alternatives as measures of international specialization, Danish Research Unit for Industrial Dynamics, Working Paper No: 98-30.
- Lazo Calanche, M. E. L., Coca González, D. V., Venegas Rodriguez, P. B. ve Santillán Zapata, N. A. (2020). Competitive dynamics of Peruvian grapes in the United States and the Netherlands markets. *Research in World Economy*, 11(6), 348-361.
- Liao, W., Zeng, F. ve Chanieabate, M. (2022). Mechanization of small-scale agriculture in China: lessons for enhancing smallholder access to agricultural machinery. *Sustainability*, 14(13), 1-21.
- Makhmudova, M. J. (2021) Prospects for viticulture in the new Uzbekistan. *Theoretical & Applied Science*, 8(100), 90-92.
- Mamadjanova, T. (2017). Uzbekistan’s agricultural export competitiveness in Russia. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 5(5), 327-335.
- Mathee, M., Idsardi, E. ve Krugell, W. (2016). Can South Africa sustain and diversify its exports? *South Africa Journal of Economic and Management Sciences*, 19(2), 249-263.
- Munir, K. ve Sultan, M. (2019). Export competitiveness with border-sharing countries: an assessment of Pakistan. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 29(2), 96-118.
- Mushair, H., Muruganathi, D. ve Rohini, A. (2020). Export performance and trade direction of fresh and dried grapes (raisin): Evidence from Afghanistan. *Journal of Economics, Management and Trade*, 26(4), 37-44.
- Narayan, S. ve Bhattacharya, P. (2019). Relative export competitiveness of agricultural commodities and its determinants: Some evidence from India. *World Development*, 117, 29-47.
- Nazır, S. ve Saeed, S. (2016). Analysing export performance of different agriculture sectors of Pakistan. *Research Journal Social Sciences*, 5(2), 47-59.
- Nazirova, R. M., Akhmadjonova, M. M. ve Usmonov, N. B. (2021). Analysis of factors determining the export potential of vine and wine growing in the Republic of Uzbekistan. *International Virtual Conference On Innovative Thoughts, Research Ideas and Inventions in Sciences*, Newyork, USA.
- Nithin, K. N. (2016). Production and export performance of grapes from India: An econometric analysis. *Research Journal of Agricultural Sciences*, 7, 143-146.
- Nugroho, A. D. ve Lakner, Z. (2022). Impact of economic globalisation on agriculture in developing countries: A review. *Agricultural Economics – Czech*, 68(5), 180-188.
- Pawlak, K. ve Smutka, L. (2022). Does Poland’s agri-food industry gain comparative advantage in trade with non-EU countries? Evidence from the Transatlantic Market. *Plos One*, 17(9), 1-32.

- Pisciotta, A., Barone, E. ve Di Lorenzo, R. (2022). Table-grape cultivation in soil-less systems: A review. *Horticulturae*, 8, 1-26.
- Safeer, A. A., He, Y., Abrar, M. ve Ullah, A. (2019). Diagnostics of the challenges and potential solutions to improve export competitiveness in international markets: The case of Pakistani Readymade Garments Industry. *Journal of Competitiveness*, 11(3), 128-143.
- Seccia, A., Santeramo, F.G. ve Nardone, G. (2015). Trade competitiveness in table grapes: A global view. *Outlook on Agriculture*, 44(2), 127-134.
- Seyidoğlu, H. (1996). Uluslararası iktisat, teori, politika ve uygulama. 11. Baskı, İstanbul: Güzem Yayınları.
- Seyidoğlu, H. (2013). Uluslararası ticaret. 1. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2923.
- Sinanan, D. ve Hosein, R. (2012). Transition probability matrices and revealed comparative advantage persistence in a small hydrocarbon-based economy. *The West Indian Journal of Engineering*, 23(1/2), 16-29.
- Sirojiddinov, K. (2019). Developing the food orientation of agricultural production and the need to develop agromarketing. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 11(79), 268-272.
- Sultanov, B., Amirov, L., Askarova, M., Rakhmankulova, B. ve Tosheva, M. (2021). Agriculture of the Republic of Uzbekistan after the peak of the pandemic. *Web of Conferences*, 244, 1-7.
- Umarchodjaeva, M. G. ve Sadridinova, N. Z. (2019). Export potential development and export diversification of fruit and vegetable products in Uzbekistan's economy. *International Journal of Research in Management & Business Studies*, 6(1), 35-37.
- Utkulu, U. ve Seymen, D. (2004). Revealed comparative advantage and competitiveness: Evidence for Turkey vis-a-vis the EU/15. *European Trade Study Group 6th. Annual Conference*, Nottingham.
- Uysal, H., Can Ağırbaş, N. ve Saner, G. (2017). Türkiye'de sofralık üzüm dışsatımına ilişkin temel yaklaşımlar ve hedefler. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 22(1), 11-17.
- Uzstat. (2021). Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan. Erişim adresi: www.stat.uz
- WITS. (2020). World Integrated Trade Solution (WITS). Erişim adresi: <https://wits.worldbank.org/>

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Güçgeldi Bashimov). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir; veri toplama/işleme; analiz; yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Güçgeldi Bashimov (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayımlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Nisan/April 2024, Cilt/Volume: 14, Sayı/Issue: 1, 44-60.

Başvuru/Submitted: 30.01.2024

Kabul/Accepted: 23.03.2024

Yayın/Published: 24.04.2024

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1428130

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Serhadd-i İslâmiyyede Bir Kalenin İhyası: Bağdat Kalesi'nin Tamiri (H. 1134-1135/ M. 1722-1723)

Ekrem Gürdal*

Öz

III. Ahmed zamanında sınır boylarında bulunan kale ve sur gibi askerî yapılar muhtelif sebeplerle elden geçirilip tamir edilmişti. Tamir edilen kalelerden birisi de İran hududunda bulunan Bağdat Kalesi'dir. Bağdat Kalesi Osmanlı Devleti için siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, dinî ve askerî açıdan büyük bir öneme sahiptir. Safevî Devleti ile askerî çekişme sahasının merkezinde bulunan kale, Mezopotamya'da hakimiyeti korumak, sınır güvenliğini sağlamak, doğuya yapılacak seferlerde askerî lojistik üssü olarak kullanılmak üzere, Osmanlı Devleti tarafından pek çok kez tamir edilmiştir. Bu tamirlerin boyutları kalenin harap olan bölümlerinin büyüklüğü ile doğru orantılıdır. Kalede yeni ihtiyaçların hasıl olması durumunda mimari bazı eklemeler de yapılabiliyordu. Bu çalışma Sultan III. Ahmed zamanında zamanla harap olmuş Bağdat Kalesi'nin 1722'de başlayan ve 1723'te tamamlanan onarımını konu edinmektedir. Çalışma, arşiv vesikalarıyla, dönemin kaynaklarını inceleyerek, keşif sürecinden başlamak üzere, kalenin tamir edilen ve yeni eklenen bölümlerini, inşaat için sarf edilen malzeme ve işçilik ücretlerini tespit etmeyi, ayrıca bu tamirat için Osmanlı ekonomik kaynaklarından ne kadar sarf edildiğini saptamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: III. Ahmed, İnşaat, Bağdat, Bağdat Kalesi, Kale Tamiri, Keşif.

Reviving a Castle in the Islamic Border: Repair of Baghdad Castle (H. 1134-1135/ M. 1722-1723)

Abstract

During the reign of Ahmed III, military structures such as castles and fortifications along the borders were overhauled and repaired for various reasons. One of the repaired fortresses was the Baghdad fortress on the Iranian border. The Baghdad fortress was of great political, economic, social, cultural, religious and military importance for the Ottoman Empire. Located at the center of the military conflict between the Safavid Empire and the Ottoman Empire, the castle was repaired many times by the Ottomans in order to maintain sovereignty in Mesopotamia, to ensure border security, and to be used as

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, egurdal@outlook.com, 0000-0002-5691-3576

a military logistics base during expeditions to the east. The size of these repairs is directly proportional to the size of the ruined parts of the castle. Some architectural additions could also be made in case of new needs in the castle. This study focuses on the repair of the Baghdad Castle, which had become dilapidated over time during the reign of Sultan Ahmed III, which began in 1722 and completed in 1723. By examining the archival documents and sources of the period, the study aims to determine the repaired and newly added parts of the fortress, the materials and labor costs for the construction, starting from the discovery process, and to determine how much Ottoman economic resources were spent for these repairs.

Keywords: III. Ahmed, Construction, Baghdad, Baghdad Castle, Castle Repair, Discovery.

Giriş

Bu çalışma Osmanlı kale yapılarının onarımına dair daha önce yapılmış çalışmaların bir örneği niteliğindedir. Askerî yapılar arasında önemli bir yeri olan kaleler, tarih çalışmaları arasında kendisine nadiren yer bulabilmiştir. Osmanlı arşiv vesikalarında muhtelif inşaatların keşif, tamir, masraf bilgilerini ihtiva edenler, askerî ve mimarî tarih açısından son derece mühimdir. Bu kaynaklardan elde edilen veriler titizlikle incelendiğinde yapılan inşa faaliyetleri hakkında bilgi edinmemize olanak sağlamaktadır. Mevzubahis kaynakları konu alan Muzaffer Erdoğan, içerisinde kale yapılarının da olduğu inşaat, masraf, keşif ve tamirat defterlerine dikkat çektiği çalışmasında yalnızca belgelerin tanıtımıyla yetinmiştir (Erdoğan, 1951). Bir kalenin inşası, mimarisi, bulunduğu bölge için önemi ve işlevini tam manasıyla ortaya koyan çalışmalar arasında A. Z. Hertz'ın Tuna Nehri'nde stratejik bir konumu olan Adakale hakkında kaleme aldığı çalışmaları zikretmek gerekir (Hertz, 1971; Hertz, 1972; Hertz, 1980). Alan Fisher'in Karadeniz kıyısında önemli bir kale olan Azak Kalesi'ni konu alan çalışması ve Rhoads Murphey'nin Mezopotamya'da önemli bir kale olan Musul Kalesi'nde yapılan inşa faaliyetlerini konu alan çalışması bu alandaki öncü çalışmalardır (Fisher, 1973; Murphey, 1977). Pál Fodor'un Macaristan'da bulunan Osmanlı kalelerinin inşa süreçlerini konu alan çalışması, kale yapıları hakkında yapılmış önemli çalışmalardandır (Fodor, 1981). Mahir Aydın'ın "Faş Kalesi" isimli makalesi, bir kalenin inşa sürecini tüm açıklığı ile ortaya koyması bakımında oldukça kıymetlidir (Aydın, 1986). Aydın'ın Tuna boylarında bulunan Vidin kalesini ele alan çalışması, Osmanlı sınır tahkimatını, kalelerin bu konudaki fonksiyonunu anlatmaktadır (Aydın, 2015). Eftal Şükrü Batmaz tarafından hazırlanan, Osmanlı döneminde Anadolu kalelerinin askerî ve idarî işlevini konu edinen tez dikkat çekicidir (Batmaz, 1989). Son dönemde Cengiz Fedakar'ın Osmanlı kaleleri üzerine yapmış olduğu çalışmalar, kale inşasını, tamirini ve işlevini anlatması bakımından önemlidir (Fedakar, 2009; 2017; 2019; 2022). Belgrad Kalesi'nin 1740-1743 yılları arasında geçirdiği tamiratı ele alan Tahir Sevinç, kalenin tamir sürecindeki detayları arşiv vesikalarından istifade ederek izah etmiştir (Sevinç, 2014). Bosna Sancağı'nda bulunan ve 1705-1715 yılları arasında tamir edilen bazı kaleler hakkında bilgi veren Eyüp Kul'un makalesi kale tamir faaliyetleri hakkında yapılmış nitelikli çalışmalardandır (Kul, 2017). Keşif defterlerinden yola çıkarak hazırlanmış, kale tamir sürecini ele alan çalışmalar arasında, Muhittin Kul'un "Muhasara ve Deprem: Kal'a-i Ağrıboz Tamiratları (1688-1715)" isimli makalesi örnek verilebilir (Kul, 2021). Bekir Gökpınar "Niş Kalesi'nin Yeniden İnşaatı ve Avusturya Seferindeki Rolü (1716-1717)" adındaki araştırmasında kalenin keşif defterlerine ulaşmış ve tamiratın çeşitli safhalarını bu defterlerden elde ettiği verilerle açıklamıştır (Gökpınar, 2019). Keşif defterlerinin sadece masraf dökümleri olmadığını, aynı zamanda yeni inşa tekniklerine dair bilgileri barındırabileceğini ortaya koyan Caroline Finkel ve Victor Ostapchuk, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Özi Kalesi'ni askerî devrim ve kale mimarisindeki değişim bağlamında değerlendirmiştir (Finkel ve Ostapchuk, 2005). Victor Ostapchuk ve Svetlana Bilyayeva'nın Akkerman Kalesi üzerine yapmış olduğu çalışmada Osmanlıların kale modernizasyonu ile yakından alakadar oldukları belirttiği çalışmada benzer arşiv vesikalarından istifade etmiştir (Ostapchuk ve Bilyayeva, 2009).

Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatlanmasının temelinde sancaklar ve eyaletler bulunmaktadır. Sınır boylarında bulunan sancak ve eyaletlerde, kaleler idarî ve askerî teşkilatlanmanın temel unsurlarındandır. Bu sebeple Osmanlı sınır kaleleri üzerine yapılmış araştırmalar aynı zamanda serhad çalışmaları olarak da değerlendirilebilir (Gezer, 2018: 141). Bir serhad kalesine bakınca, savaşın gölgesinde, sürekli el değiştiren, yaşamın pamuk ipliğine bağlı olduğu yüksek duvarlarla çevrili bir yer

olduğu düşünülebilir. Ancak Bağdat Kalesi sıradan bir serhad kalesi değildir. Dicle nehrinin suladığı verimli topraklara sahip alanı muhafaza etmesi, büyük bir ticarî aktiviteye sahip olması ve İslam Halifeliğinin merkezi olması Bağdat Kalesi'nin çalışmanın konusu olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Bu önemli kalenin şimdiye kadar üzerinde durulmamış tamirâtı, 1722 ve 1723 tarihlerinde yapılmış keşiflerine ait arşiv kayıtları ve ilgili diğer vesikalar kullanılarak incelenmiştir. Kalenin tamir edilen yerleri, bu iş için harcanan kaynaklar, iş gücü ve kullanılan malzemeler tespit edilmeye çalışılmıştır.

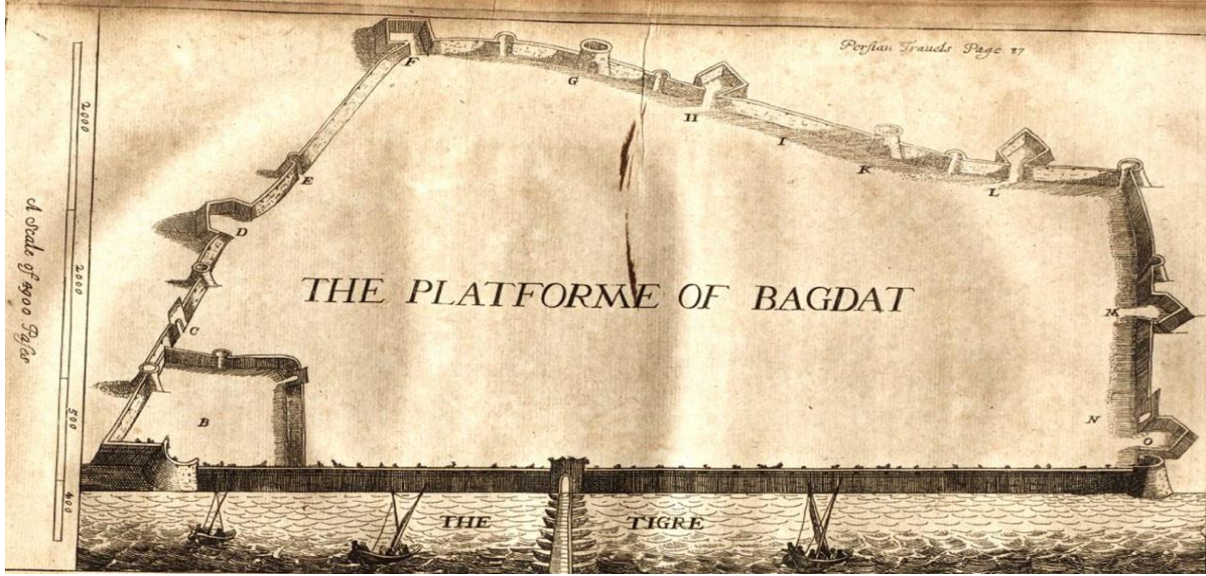
Bağdat günümüz Irak sınırları içerisinde bulunan kadim bir şehirdir. VIII. yüzyılda, Mezopotamya topraklarını boydan boya sulayan Dicle nehrinin iki yakasında, Abbasi halifesi Ebu Câfer el-Mansûr tarafından kurulmuştur (Gülcü, 2023: 6). Halife Mansûr kurduğu şehre, barış ve kurtuluş evi manasına gelen ve cenneti tasvir amacıyla kullanılan dârüsselâm kelimesinden esinlenerek medînetüsselâm ismini vermiştir (Streck, 1900: 50). Ebu Câfer el-Mansûr'un Bağdat şehri, 1258 yılındaki kuruluşundan itibaren Abbasi Devleti'nin yıkılışına dek hilafetin merkezi olarak varlığını devam ettirmiştir (ed-Dûrî, 1991: 425). Bağdat şehri, özellikle IX. ve X. yüzyıllarda ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan İslam medeniyetinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur (Özaydın, 1991: 437). Bağdat havalisi, Büveyhiler, Selçuklular, İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler gibi pek çok devlet tarafından idare edildikten sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi ile birlikte 1534 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçmiştir (Emecen, 1999: 116; Kılıç, 2011: 590). Safeviler 1623'te Bağdat'ı üç ay süren bir kuşatmanın sonucunda Bağdat Kalesi'nin muhafızı Derviş Mehmed'i ikna ederek ele geçirmiştir. Böylece şehir Osmanlı hakimiyetinin akabinde tekrar Safevi Devleti'nin egemenliğine girmiştir (Halaçoğlu, 1991: 433; Baysun, 1979: 206). Şehir 1638 yılında IV. Murad'ın düzenlediği seferle tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır (Sahillioğlu, 1988: 71).

İklimi, verimli toprakları, ekonomik imkanları, askerî bakımdan korunaklı konumu ve kervan yollarının kesişiminde bulunması gibi özellikleri Bağdat'ın ticari, siyasi, askerî önemini arttırmıştır (Ashtor, 1976: 263; Christensen, 1993: 70-72; Orhonlu ve Işıksal, 1963: 78; Dündar, 2021: 15). Kurulan pazarlar ve panayırlar ile rahat alveriş olanakları vardı (Barkan, 1943: 191-192). Dicle Nehri'nin nakliye imkanları, askerî zümre ve reayaya erzak temininde kolaylık sağlayan bir etkiye sahipti (Husain, 2023: 68; Polat, 2020: 578-579; Yiğit, 2001: 44). Bu durum şehrin ekonomik ve sosyal canlılığına katkıda bulunuyordu (ed-Dûrî, 1991: 433, Dündar, 2021: 15). Bağdat uzun bir süre hilafetin merkeziydi (Hodgson, 1974: 287). Şiiiler ve Sünniler için kutsal kabul edilen mekanların burada bulunması Bağdat'a sahip olmak isteyenler arasında çekişmeye sebebiyet veriyordu. Bütün bu imkân ve cazibe Bağdat'ın gelişmesine olanak sağladığı gibi çeşitli güç odaklarının bu imkanlardan yararlanma iştahını artırıyordu (Barthold, 2017: 277-387; İnalçık, 2020: 210; İnalçık, 1951: 672). Bağdat'ı ele geçirmek için girişilen kuşatma, abluka, sefer ve savaşlar şehrin ekonomik ve sosyal yapısını etkilediği gibi özellikle mimari yapısında da büyük bir tahribata neden oluyordu (Adams, 1965: 90; Strange, 1900: 343). Deprem, sel ve yangın gibi doğal afetler de şehirdeki dini, sivil ve askerî yapılara zarar verebilecek bir etkiye sahipti (Gülcü, 2023: 117). Bu denli önemi haiz yerleri muhafaza etmek ve düşman taarruzlarını önlemek amacıyla askerî güvenlik önlemleri almaya gayret gösterildiğinden, kale, şarampo, sur, kışla, palanka tabir edilen askerî yapılar Bağdat'ın vazgeçilmez unsurları haline gelmişti (Hourani, 2019: 107). Bağdat'a hâkim olan her devlet imar çalışmalarına önem veriyordu. Mesela, Abbasi halifesi tarafından inşa ettirilen Bağdat Darüsselam Kalesi'ne, Selçuklu sultanı Melikşah tarafından bazı ilaveler yaptırılmıştı (Uluçam, 1989: 204). İlhanlılar zamanında harap vaziyetteki kale ve çevresi Hülagu Han tarafından yeniden imar ve inşa edilmişti (Gülcü, 2023: 17-18). Yine Timur tarafından tahrip edilen Bağdat Kalesi'nin duvarları Ahmet Celayir tarafından onarılmıştır (Rumlu, 2006: 68).

9 Ekim 1705'te Bağdat'ta bulunmuş Kayserili bir kâtip olan Yazıcı Murtaza'nın tasvirine göre, Bağdat Kalesi'nin Bâb-1 İmâm Azam, Bâb-1 Ağa, Bâb-1 Tılsım, Bâb-1 Karanlık ve Bâb-1 Cisir şeklinde isimlendirilmiş beş kapısı vardır. Bunlardan Tılsım kapısı çöl tarafına baktığından kapalıdır. Çöl tarafından duvarları oldukça sağlam kalenin yüz yetmiş beş kulesi bulunmaktadır. Kalenin duvarları çöl tarafında sağlamdır. Nehir tarafında saray, cami, medrese ve evler bina edildiğinden kale duvarlarının durumu belirsizdir. Kalenin su kaynağı Dicle nehridir. Nehir ile kale surları arasında büyük bir hendek açılmıştır. Dicle nehrinin debisi arttığında kaleyi su basma ihtimali yüksektir. Nehrin karşı kıyısında Kuş Kalesi adında ikinci bir kale mevcuttur. İki kale arasında otuz beş duba üzerine kurulu tahta bir

köprü ile geçiş sağlanır. Nehir suyunun yüksekliğine göre aşağı ve yukarı yönlü hareket edebilen köprü'nün gemi ve kayık geçişlerini mümkün kılan zincirli bir mekanizması vardır (Murtaza, 2020: 88-89).

Resim 1: Bağdat Kalesi'nin Tasviri

Kaynak: Tavernier, 1678: 87

Osmanlılar fethettikleri yerlerde mevcut eserleri korumuş, tamire ihtiyacı olanları onarmış ve eski işlevini yerine getirmesi için çalışmıştır (Memiş, 2019: 723). Osmanlılar da Darüselam adını benimsemiş şehri imar ve ihya etmek için gayret göstermiştir. Şehrin güvenliğini sağlamak için de pek çok tedbir almıştır. Bağdat'ın en önemli savunma yapısı olan kalesini sık sık tamir etmiştir. Örneğin, iç kalenin harap olan kısımları Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534 tarihinde onarılmıştır (Özgül, 2016: 259). 1560 yılında Dicle Nehri'nin taşması neticesinde kalenin bazı kısımları hasar alınca tamir işlemleri başlatılmıştır (BOA, A. {DVNSMHH.d., 3/1189: 397}. II. Selim devrinde Dicle Nehri tekrar taşmış ve Bağdat surlarının büyük kısmını yıkmıştır. Murad Paşa tarafından beş bin filori masraf edilerek tamir edilmiştir (BOA, A. {DVNSMHH.d., 29/79: 35}. III. Murat (1574-1595) zamanında İran sınırındaki tacizler nedeniyle Bağdat Kalesi İran seferi öncesinde tahkim edilmiştir (BOA, A. {DVNSMHH.d., 31/140: 55; BOA, A. {DVNSMHH.d., 30/391: 167}. IV. Murad (1623-1640) da selefleri gibi harap vaziyette bulunan Bağdat Kalesi ve surlarının tamirini yaptırmış, var olan kulelerin haricinde beş adet yeni kule de ilave ettirmiştir (Yılmaz, 2020: 181; Özgül, 2016: 260).

III. Ahmed (1703-1730) devrinde Osmanlı topraklarında büyük imar yatırımları yapılmıştır. Başta İstanbul'un imar bakımından yeniden ayağa kaldırılması, hac güzergâhında bulunan külliye, yol, köprü ve hanların elden geçirilmesi ve sınır kalelerinin bakım ve onarımı gibi konularda büyük bir inşaa faaliyetine girişilmiştir (Ertaş, 2006: 8). Kalelerin onarımı ciddiyetle masaya yatırılan konuların başında gelmiştir (Aydın, 1986; Fedakar, 2022; Kul, 2021; Gökpınar, 2019; Fedakar, 2017; Decei, 1979). Kale tamir işinin önemsendiği, bizzat III. Ahmed'in kendi hattı hümayunundaki "serhadd-i İslâmiyye olan kılâ' ve palankalara metânet ve ta'mîrleri müktezî" şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır (BOA, AE.SAMD.III. 228/21974; Ertaş, 2018: 314; Tuncer, 2023: 142). Uzun süre herhangi bir onarım yapılmayan Bağdat Kalesi'nde tahrip olan kısımlar 1704-1711 yılları arasında tamir edilmiştir (Özgül, 2016: 268). Bağdat Kalesi'nde o tarihten sonra geniş çaplı bir tamirat yapılmamıştır. 1722'de Afgan aşiretlerinin Safevi Devleti'ne son vermesiyle bu coğrafyada zuhur eden belirsizlik Osmanlıların sınır boylarını tahkim etmeye sevk etmiştir (Râşid, 2013: 1333; Tuncer, 2023: 142). Tam bu dönemde Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın Bağdat Kalesi'nin harap olduğu ve mutlaka güçlendirilip tahkim edilmesi gerektiğini belirten ilâmı üzerine Sultan III. Ahmed zamanında ikinci defa onarım kararı alınmıştır.¹ Bu çalışma Hasan Paşa'nın ilâmı üzerine başlatılan Bağdat Kalesi'nin 1722 yılındaki tamiratını konu edinmektedir. Temel olarak da bu onarımda kalenin hangi kısımları tamir edildi? Tamir işleminde ne

¹ "muhtâc-ı ta'mîr olduğu bundan akdem tarafından der-i devlet-medârîma 'arz ve i'lâm olunmuş idi". BOA, A. {DVNSMHH.d., 131/87: 41; BOA, AE.SAMD.III., 164/16019.

tür malzemeler kullanıldı ve ne kadar işçilik ücreti ödendi? İnşaatın finansman kaynakları nelerdi? gibi soruların cevapları verilmeye çalışılmıştır.

1. Bağdat Kalesi Tamirinin Keşif Süreci

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir yapının inşaatı, önceden hazırlanmış keşif defterinin ilgili birimlerce onaylanması ile başlardı (Refik, 1988: 76-79). Keşif işleminde tamir edilecek yerler, gerekli finansman ve sarf edilecek iş gücü ile malzemenin tespiti yapılırdı. Keşif defterleri genellikle bina emini veya mimarların önderliğinde, inşaat işlerinde mahir bir heyet tarafından hazırlanırdı. Keşif heyetine vali, vezir, defterdar, bina emini, bostancıbaşı, sekbanbaşı, dergâh-ı ali çavuşları gibi kimseler katılabilirdi. Bunun yanı sıra teknik elemanlar olarak mimar, usta, kalfa ve mimar halifeleri keşfe iştirak edebilirdi (Madran, 1985: 527-529). Damat İbrahim Paşa Külliyesi örneğinde tesadüf edildiği üzere keşfe katılanlara gönderilen hükümlerde tahkikatın özenle yapılması özellikle vurgulanmıştır² Defterlere kaydedilmemiş emir, hüküm, tayin, karar gibi pek çok düzenleme muteber değildi. Bu nedenle herhangi bir meselede devletin resmi defter kayıtları esas kabul edilir, meseleye dair çözüm yine bu kayıtlar ışığında olurdu (Afyoncu, 2014: 65). Nitekim, Bağdat Valisi Hasan Paşa ve bina emini Hasan Ağa'ya da keşif işleminde dikkatli olması ve azami özeni göstermesi emredilmiştir (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019).

Bağdat Kalesi'nin tamiratında Osmanlı inşaatlarında uygulanan keşif prosedürü aynen tatbik edilmiş ve toplam üç kez keşif yapılmıştı. Birinci ve üçüncü keşfe ait defterler mevcut olmasına rağmen ikinci keşfe ait herhangi bir arşiv vesikası araştırma süresince bulunamamıştır.³ Bunlardan ilk defter, Bağdat Valisi Hasan Paşa, paşanın maiyetinde bulunan İsmail Ağa, Bağdat Defterdarı Ömer Efendi, Ruznameci Süleyman Efendi, Sermimar el-Hâcc Recep ve bilcümle ehl-i vukûf tarafından hazırlanmıştır. Kalenin tamire muhtaç yerleri keşfedilip İstanbul'a ilâm edilmiştir (BOA, D.BKL.d., 32429; BOA, A.{DVNSMHHM.d., 131/87: 41). Yapılan keşfin detaylarını 10 Mayıs 1722 (24 Recep 1134) tarihinde düzenlenen keşif defterinden öğrenmekteyiz. Defterin tamamı yedi sayfadan müteşekkildir. Defter yapı olarak 16x44 cm ebatlarında dikdörtgen bir formda tasarlanmıştır ve nesih hatla kaleme alınmıştır (BOA, BŞM.BNE.d., 15866). Bu tür defterlerde genellikle keşfe katılan kimselerin defter içeriğindeki onayladığını gösteren imza veya mühürleri bulunmaktadır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 15884; BOA, D.BŞM.BNE.d., 15877). Ancak incelediğimiz ilk defterde bu minvalde herhangi bir imza ya da mühür bulunmamaktadır.

“Defter-i oldur ki, Bağdat Dârü's-selâmın kal'ası ta'mîri için iktizâ iden masârif keşfidir” başlıklı defterde, kalenin tamir edilecek bölümleri, tahmini masrafları ile birlikte kaydedilmiştir. Kalede inşa edilecek bölümler başlıklar halinde sıralanmış ve başlıkların altında yapılacak işlerde kullanılan malzemelerin isimleri, ölçüleri ve miktarları belirtilmiştir. Keşfi yapılan mahallerin ve kullanılacak malzemeler ifade edildikten sonra hesaplanan maliyet her bir birim için ayrı ayrı kaydedilmiştir. Tamir edilecek yerler defterde Taraf-ı Birun (dış), Taraf-ı Enderun (iç), Taraf-ı Dicle ve iç kalede muhtelif işler olarak dört ana başlıkta toplanmıştır. Taraf-ı Birun da kaydedilen işler on üç alt başlıkta toplanmıştır. Taraf-ı Enderun da yapılacak tamirat da yine on üç başlık olarak tasnif edilmiştir. Taraf-ı Dicle için planlanan tamirat işleri beş alt başlıkta toplanmıştır. İç kalede yapılacak işler müstakil başlıklar halinde kaydedilmiştir (BOA, BŞM.BNE.d., 15866).

İstanbul'a gönderilen bilgilere istinaden kalenin tamir edilmesi uygun görüldü. Bağdat Valisi Hasan Paşa'ya gönderilen hükümde bir an evvel kalenin harap olan yerlerinin tamirinin yapılması istendi. Hasan Paşa'ya refakat etmesi için Kapıcıbaşılarından sabık Mirahur-ı Evvel Hasan Ağa bina emini olarak Bağdat'a gönderildi. Harap olan mahallerin tamirinin dikkatli bir şekilde yapılması, keşfinin hazırlanması ve İstanbul'a gönderilmesi emredildi (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019; BOA, A.{DVNSMHHM.d., 131/87: 41; BOA, A.{DVNSMHHM.d., 131/468: 174; Râşid, 2013, 1332). Bina emini Hasan Ağa Bağdat Kalesi'ne ulaştıktan sonra ikinci bir keşif yapmıştı. Hasan Ağa yapmış olduğu keşifte İstanbul'a gönderilen ilk keşifle mutabık kalmıştı. Yani ilk keşifte yapılması planlanan işlerin ve harcanacak tahmini rakam olan 135.000 akçenin uygun olduğunu keşfetmişti (BOA, D.BKL.d., 32429: 2). Halihazırda ilk keşif defteri elimizde olmasına karşılık Hasan Ağanın yaptığı ikinci keşfe ait defter

² Nevşehir kadısı ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa külliyesinin bina emini Mustafa'ya gönderilen hükümde, kale kapısı ve kale dizdari, kethüdası, topçubaşısı kale naibi için yapılacak odaların ne miktar akçe ile yapılacağını tahmini sahih ile tahmin etmeleri istenmiştir. BOA, A.{DVNSMHHM.d., 134/71: 24; BOA, AE.SAMD.III., 116/11475.

³ İkinci keşfe ait arşiv vesikası yangın, küf ve hırsızlık gibi sebeplerinden dolayı yok olmuş olabilir.

bulunmamıştır. Bu nedenle ikinci keşifle ilk keşfin en azından iş yükü olarak benzer olduğu kabul edilebilir.

Osmanlı Devleti'nde inşa işinin sona ermesiyle birlikte inşaatın ne kadara mal edildiğini saptamak için son bir keşif yapıldı (Pancarlı ve Öcal, 1983: 201). Bağdat Kalesi'nin tamiri için de son bir keşif yapılmıştır. 26 Eylül 1723 tarihli nihai keşif defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri fonunda 32429 numarada kayıtlıdır. 16X44,5 ebatlarında toplam yedi sayfadan oluşan defter, talik hatla yazılmıştır. Son sayfasında Bağdat kadısı Mustafa Alizâde'nin mührü bulunmaktadır. Bağdat Kalesi için yapılan nihai keşifte inşaat maliyeti revize edilmiştir. 21 adet kale burcunun onarılmış ve yeniden yapılmasına gerek kalmamıştır. Son yapılan keşfe göre, ilk iki keşiften farklı olarak bazı kısımlara eklemeler yapılmış ve 5.965 kuruşluk ek bir masraf zuhura gelmiştir. Toplamda tamir için 77.677,5 kuruş harcama yapılmıştır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 32429: 6). İlk iki keşifte kalenin onarımı ve yeni yapılacak bazı kısımlar için 135.000 kuruş harcanacağı tahmin edilmiştir (BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866: 2). Bağdat Kalesi'nin son keşif defterinde, bina emini Hasan Ağa'nın kale için yapılan ilk keşifle mutabık kaldığı ifade edilmektedir. Bu ifadeden kalenin ikinci keşfinde de 135.000 kuruş keşif bedelinin doğru kabul edildiği anlaşılmaktadır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 32429: 6). Ancak inşaat tamamlandıktan sonra, Hasan Ağa, Kadı Mustafa Alizâde, Hasan Paşa'nın maiyetinde bulunan İsmail Ağa, Defterdar Ömer Efendi, Ruznameci Süleyman Efendi, Bağdat müftüsü Yasin Efendi, Şafi müftüsü Ali Efendi, ve müftü es-Seyyid Ali Efendi, Salihzâde Abdülkadir Efendi, mimar el-hac Recep Ağa ve sair ehl-i vukuf ile birlikte yaptığı son keşifte, ilk iki keşifte yapılan tahminden daha az bir masrafla kalenin tamir edildiğini ortaya koymuştur (BOA, D.BŞM.BNE.d., 32429: 2).

Hazırlanan keşif defterlerinde tamir için gerekli olan malzemelerin miktar ve fiyatları ayrı ayrı belirtilmiştir. Kullanılan malzemeler arasında kireç, nevre, taş, tabaka, zift, ağaç kamış hasır gibi malzemeler mevcuttur. Tamir esnasında uzunluk ölçü birimi olarak zira⁴ kullanılmıştır. Taş ve kireç gibi malzemelerin ağırlığı tagar⁵ cinsinden hesaplanmıştır. Kullanılan malzemenin miktarı yapılacak bölümdeki işin yoğunluğuna göre değişkenlik gösterir. Defterlerde malzeme için herhangi bir nakliye ücreti belirtilmemiştir. Malzemelerin ne şekilde tedarik edildiği açık değildir. Nakliye ücretinin belirtilen rakamlara dahil edilip edilmediği hakkında bir bilgi verilmemiştir. Bu durum malzemelerin kaleden veya yakın çevreden temin edildiği düşüncesini öne çıkarmakla birlikte kesin bir kanı oluşturmak için yeterli değildir. Keşif defterleri, Bağdat Kalesi'nde tamir edilecek mahalleri, bu iş için sarf edilecek malzemelerin cinsini, malzemelerin miktarını ve bu malzemeyi kullanacak işçilere verilecek ücretin tespit edilmesi için hazırlanmıştır. Malzeme miktar ve fiyatlarının yanı sıra tamir işlemi için gerekli olan işçiler ve ücretleri de ayrıca belirlenmiştir. Bu ücretler malzeme ve fiyat ve miktarlarının ardından "üstadiye" notuyla ifade edilmiştir. Üstadiye olarak belirtilen kısımda usta, amele, ehil kişi veya işçi gibi bir ayırım yapılmamıştır.

2. Bağdat Kalesinin Tamiri

Bağdat Kalesi Osmanlı Devleti için oldukça önemlidir. Bu sebeple sıradan onarım işleminden ayrı bir muamele görmüştür. Büyük ve önemli kamu yapılarının inşaatı için görevlendirilen bina emini Bağdat Kalesi içinde görevlendirilmiştir. Kapıcıbaşlarından sabık Mirahur-ı Evvel Hasan Ağa bina emini olarak Bağdat'a gönderilmiştir. Kendisinden harap olan mahallerin dikkatli bir şekilde keşfini hazırlaması ve bu keşfe uygun şekilde inşaatı yürütmesi istenmiştir (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019; BOA, A{DVNSMHM.d., 131/87: 41; BOA, A{DVNSMHM.d., 131/468: 174). Vali Hasan Paşa ve bina emini Hasan Ağa'nın keşif defterlerindeki tasnife göre Taraf-ı Birun olarak tabir edilen kısımda on üç adet tabya ve iç kalenin surlarının tamiri yapılmıştır. Bu kısımdaki harcamalara dayanılarak bir tahmin yürütmek gerekirse en yoğun tamirat iç kalenin surlarında meydana gelmiştir. Tabyalar ve burçlarda yapılan tamirat tahribata göre değişmektedir. Su tabyası ile karanlık kapı arasındaki kesim küçük bir tamiratla halledilecek düzeydedir. En az müdahale bu kesime yapılmıştır. Kale surlarında bazı kısımların yükseklikleri verilmiştir. Taraf-ı Birun kısmında kalenin duvar yüksekliği 20 zira olarak belirtilmiştir.

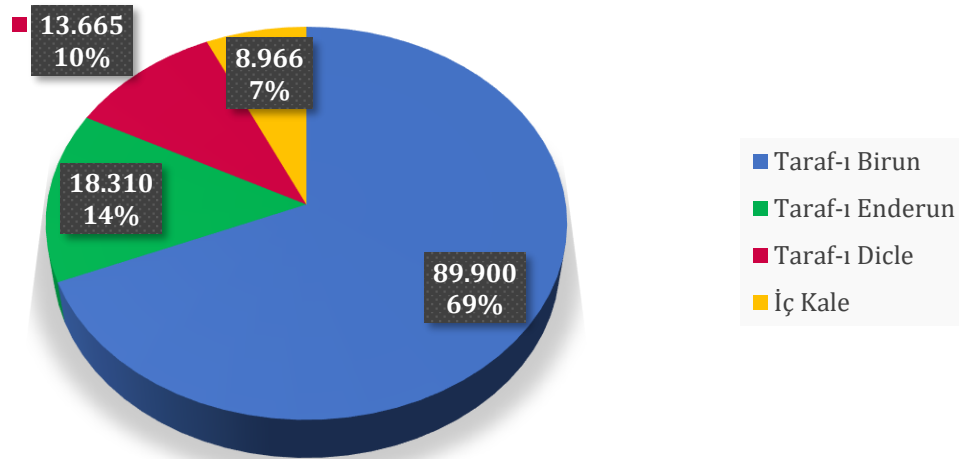
⁴ Farsça arşın olarak bilinen bu uzunluk ölçü biriminin pek çok farklı versiyonu bulunmaktadır. Erkal, 1991: 411-413. Osmanlı uzunluk ölçü birimlerinden biri olan zira-i mimari altı kabza veya yirmi dört parmak olarak belirtilir. Pakalın, 1993: 664. Bu uzunluk metrik sistemde yaklaşık olarak 75,5 cm olarak hesaplanır. Sönmez, 1997: 116.

⁵ Genellikle İran'da kullanılan ve değişkenlik göstermekle birlikte 83,4 kg tekabül eden ağırlık birimi. Hinz, 1990: 64.

Enderun tarafında aynı şekilde sur duvarları ve on üç adet burç güçlendirilmiştir. Kalenin bu kısmının duvar yüksekliği 12 zira olarak belirtilmiştir. Sabuncu Şahabeddin Hazretleri'nin kabri yakınında bulunan tabya için küçük bir tamirat gerçekleştirilmiştir. Bazı burçlarda da onarımlar gerçekleştirilmiştir. Onarımın en yoğun olduğu yer Öznur tabyasıyla Burc-ı Acem tabyası arasındaki bölümdür. Dicle tarafında beş yerde onarım yapılmıştır. Sabuncu Şahabeddin Hazretleri'nin kabrinin karşısında bulunan tabyaya küçük bir tamirat yapılmıştır. Kalede yeniden inşa edilmesi düşünülen bazı burçların onarılmasına karar verilmiş ve yirmi bir adet burç tamir edilmiştir. Yeniden yapım yerine onarılmasına karar verilen bu burçlar kale tamirat masrafında tasarruf edilmesine vesile olmuştur. Çünkü yeniden yapım maliyeti ilk keşifte belirtildiği üzere 135.000 kuruştur. Burçların onarılmasıyla bu rakam neredeyse yarıya düşmüştür.

İlk keşfe göre, tamirat işleminde iç kalede ilk etapta üç adet ambar, üç adet kışla tamiri ve iç kalenin dış kapısı yakınlığında yapılacak kemerler ve kuyuların yapılması planlanmıştır. Ambarların en büyüğü büyük topların ve top mühimmatının koyulacağı ambardır. Ayrıca Arabacı başının top arabalarının muhafazası için diğerlerinden küçük çaplı bir ambar da tasarlanmıştır. Darı için küçük çaplı bir ambar yapımı planlanmıştır (BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866). Son keşfe göre ilave başka yapılar yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela, iç kalede bulunan harabe vaziyetteki cami tamir edilmiştir. Hazret-i şeyh Abdülkadir Geylâni kabri karşısında Karanlık kapısı yakınında Hasan Paşa Tabya-ı Kebir'i onarılmıştır. Bu tabya tamiri için gerekli onarım işlemi oldukça yoğun ve son keşifte en fazla uğraş gerektiren yer olarak öne çıkmıştır. Kale meydanında Hasan Paşa kuyuları olarak bilinen kuyular iç kaleye dahil edilmiştir. Bu işlem içinde yine yoğun bir çaba harcanmıştır. İlk keşifte olmayan bu işlemler için 5.965 kuruşluk ilave harcama gerekmiştir (BOA, D.BKL.d., 32429).

Şekil 1: Bağdat Kalesi'nde Tamir Faaliyetlerinin Yoğunluğu (Kale Bölümlerine Göre)

Kaynak: BOA, D.BŞM:BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

3. Tamiratın Finansmanı

Osmanlı Devleti'nin bayındırlık faaliyetleri için gerekli olan ekonomik kaynağı temin etmenin farklı yolları mevcuttu. İnşaatların büyük çoğunluğu vakıflar vasıtasıyla yapılırdı. Onarım ve tamiratı için yine vakıf gelirlerine başvurulurdu (Yediyıldız, 2003: 245). Çok büyük finansman gerektiren yapıların inşası için hazine gelirleri devreye girerdi. Devlet tarafından inşa edilen yapıların tamir ve bakımı için gerekli olan para devlet gelirlerinden karşılanırdı. Bu gelirlerin muhafaza edildiği Enderun olarak bilinen iç hazine ve birun denilen merkezi hazine olmak üzere iki farklı hazine mevcuttu (Uzunçarşılı, 1978: 73). Mısır, Diyarbekir ve Bağdat gibi bazı vilayetlerin yıllık gelirleri merkeze gönderilir ve irsaliye hazinesi olarak isimlendirilirdi (Orhonlu, 1998: 131). Bağdat Kalesi'nin tamiri için gerekli olan para Bağdat irsaliye hazinesinden ve Mardin mukataa malından finanse edilmişti. Kalenin tamir masrafı için ilk keşif işlemlerine göre toplam 135.000 kuruş gerekli idi. İlk olarak 135.000 kuruşluk masrafın 50.000 kuruşu Bağdat'ın irsaliye malından havale edilmiştir. Hasan Paşa ve bina emini Hasan Ağa devlet hazinesini israf etmemesi ve hazineyi zarara uğratmaması konusunda uyarılmıştı (BOA, AE.SAMD.III., 164/16019; BOA, A.{DVNSMHH.d., 131/87: 41; BOA,

A. {DVNSMHHM.d., 131/468: 174}. Daha sonra Mardin mukataa malından 10.000 kuruş daha gönderilip kalenin bir an evvel bitirilmesi istenmişti (BOA, AE.SAMD.III., 107/10531).

Kalenin nihai keşif işleminde 135.000 kuruş tahmin edilen onarım masrafından büyük bir tasarrufa gidilmişti. Bu tasarrufun nedeni 21 adet burcun yıkılıp yeniden yapılması yerine onarılmasına karar verilmesidir. İnşaatta işin boyutu azaldığı için iş gücü ve malzemede de önemli kısıtlamalara gidildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple başlangıçta öngörülen maliyet önemli ölçüde hafifletilmiş ve 63.287,5 kuruş tasarruf edilmişti. Bu miktar ilk keşif için düşünülen miktarın neredeyse yarısına tekabül ediyordu. 21 adet burcun yeniden inşa edilmesine gerek kalmamış, dolayısıyla öngörülen miktarda bir harcama olmamıştı. Buna karşılık ilk keşifte hesapta olmayan işler için 5.965 kuruş ilave harcama yapılmıştı. Nihayetinde Bağdat Kalesi'nin yapım ve onarımı için 77.677,5 harcanmıştır (BOA, D.BKL.d., 32429: 2-6).

Yapılan işleri ve harcamalarını gösteren aşağıdaki tablolarda inşaatın boyutu ve maliyeti daha açık bir şekilde görülmektedir. Tablolarda ayrıca ilk ve son keşif arasındaki fark da ortaya konmuştur. İlk ve son keşif işlemindeki finansal farkın temel sebebi, ilk keşfe göre sur duvarlarında bulunan bazı burçların yeniden yapılacağı öngörülmesine karşılık, tamir aşamasında sadece onarımla yetinilmiş olmasıdır. Dolayısıyla nihai keşifte zikredilen rakamlar ilk keşfe göre daha az gözükmemektedir. Birun tarafındaki işleri aktaran Tablo 1'e bakıldığında, tabya ve sur tamirine ağırlık verilmiştir. Harcama maliyetlerine göre en hafif sayılabilecek işin su tabyası ile karanlık kapı olarak söz edilen kısımda olduğu görülür. Buna mukabil en çok masraf gerektiren bölüm ise Taraf-ı Birun olarak keşif defterine kaydedilen dış kale kısmında yapılacak olan kale duvarlarıdır. İnşaat bitiminde bu alanda 46.167,5 kuruş gibi oldukça büyük bir tasarruf yapılmış olmakla birlikte tamiratın toplam bedeli 44.132,5 kuruş olmuştur.

Tablo 1: Taraf-ı Birun İçin Yapılan Keşif

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif (1722)	Son Keşif (1723) ⁶
Su tabyasından Karanlık kapıya dek	650	570
Karanlık kapısından Öznur tabyasına dek	4.150	1.650
Öznur tabyasından Burc-1 Acem tabyasına dek	4.150	1.837,5
Burc-1 Acem tabyasından Yassı tabyasına dek	2.700	1.200
Yassı tabyadan Tılsım tabyasına dek	1.200	660
Tılsım tabyasından Hüseyin Paşa tabyasına dek	6.450	2.825
Hüseyin Paşa tabyasından Ağa kapuya dek	4.750	2.500
Ağa kapudan Fetih tabyasına dek	2.250	985
Fetih tabyasından Çavuş tabyasına dek	13.000	4.400
Çavuş tabyasından Sabuncu tabyasına dek	11.500	6.200
Sabuncu tabyasından Sultan Süleyman tabyasına dek	7.750	5.750
Sultan Süleyman tabyasından suya dek	4.250	----- ⁷
Hazret-i İmâm-ı Azam kapısı yanındaki meydan tarafından iç kale kapısı önünden suya dek	12.750	6050
İç kaleden dört taraf kale duvarı	14.750	9505
Toplam	90.300	44.132,5

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

⁶ Çalışmada yer alan diğer tablolardaki İlk Keşif ile (1722) Son Keşif ile de (1723) tarihli defterlerdeki veriler işaret edilmektedir. Bu tarihler tablolara tekraren yazılmamıştır.

⁷ Son keşif defterinde ilgili kısım için veri bulunmamaktadır.

Tablo 2’de ayrıntıları gösterilen Enderun tarafındaki tamirat daha çok tabya, burç ve surlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu inşaat alanındaki iş yükünün en az olduğu yer, 185 kuruşluk harcama olacağı tahmin edilen Sabuncu Şahabeddin Hazretleri’nin kabrinde bulunan tabya inşaatıdır. En ağır masraf ise Öznur tabyasıyla Burc-1 Acem tabyası arasındaki bölümdedir. Burası için tahmini maliyet 3.175 kuruş olarak hesaplanmıştır. İlk keşifte bu alan için 17.460 kuruş harcama yapılacağı tahmin edilmiştir. Nihai keşifte onarım masrafı 9.666 kuruş olarak belirlenmiştir. Buna göre ilk keşif ile nihai keşif arasında 7.794 kuruşluk bir fark meydana gelmiştir. Bu fark 21 burcun yeniden inşa edilmemesi ile ilgilidir. İş yükünün azalması iş gücü ve malzeme giderlerinin düşmesine sebep olmuştur. Bu farkı tamir edilen diğer yerlerde de görmek mümkündür.

Tablo 2: Taraf-ı Enderun İçin Yapılan Keşif

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
Sekban çarşısından su tabyasına dek	1.425	890
Su tabyasından Karanlık kapıya dek	605	285
Karanlık kapıdan Öznur tabyasına dek	2.810	1.175
Öznur tabyasından Burc-1 Aceme dek	3.175	1.925
Burc-1 Acem tabyasından Yassı tabyaya dek	1.005	585,5
Yassı tabyasından Tılsıma dek	750	409,5
Tılsımdan Hüseyin Paşa tabyasına dek	1.455	875
Hüseyin Paşa tabyasından Ağa kapıya dek	1.500	910
Ağa kapıdan Fetih tabyasına dek	375	207
Fetih tabyasından Çavuş tabyasına dek	1.600	880
Çavuş tabyasından Sabuncu tabyasına dek	1.775	950
Sabuncu tabyasından İmam-ı Azam kapısına dek	800	434
Sabuncu Şehabeddin Hazretleri kabri yanındaki tabya tamiri	185	140
Toplam	17.460	9.666

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

Kalenin Dicle tarafında diğer iki bölüme göre daha az onarım yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kısımda sur duvarlarının tamirine ağırlık verilmiştir. Yapılan tamirin yoğunluğu iş gücü ve malzeme giderlerine yansımıştır. Tablo 3’te görüldüğü üzere Dicle kısmında en ağır masraf, Hazret-i İmâm-ı Azam kapısında bulunan su kuyusu ile Atik Hasan Paşa camisi arasındadır. En az masrafın ise 490 kuruş ile vilayet kapısında olacağı belirtilmiştir. İlk keşifte 13.665 kuruş olan masraf, son keşifte 11.214 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu kısımda yapılan nihai keşife bakıldığında diğer bölümlere nazaran daha az bir sapma yaşanmış ve 2.451 kuruşluk bir fark oluşmuştur. Daha küçük bir alanda tamirat yapıldığı için iki keşif arasındaki fark da diğer kısımlara nazaran daha düşüktür.

Tablo 3: Taraf-ı Dicle İçin Yapılan Keşif

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
Hazret-i İmâm-ı Azam kapısı yanındaki su kuyusundan Atik Hasan Paşa camisine dek	7.000	7.000
Atik Hasan Paşa camisi yanından boyahane şaranposuna dek	3.150	1.750
Boyahane şaranposundan köprübaşına dek	1.600	919
Hazret-i Sancak vilayeti kapısında iktiza eden masraftır	490	120

Sekban şaranposundan su tabyasına dek	1.425	1.425
Toplam	13.665	11.214

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

İç kalede burç, sur ve tabya inşaatları dışında muhtelif tamiratlarda yapılmıştır. Keşif defterinde ayrı bir başlık halinde toplanan işler arasında askerî mühimmat depoları, çeşitli ambarlar ve kale kapıları yer almaktadır. İç kalede inşa edilecek üç adet ambar, üç adet kışlanın tamiri, iç kalenin taşra kapısı yakınlarında yapılacak kemerler ve kuyuların hesapları müstakil olarak verilmiştir. Bu ambarların en büyüğü ilk keşfe göre 4.450 kuruşluk bir harcama yapılacağı tahmin edilen büyük topların ve top mühimmatının koyulacağı ambardır. Arabacı başının top arabalarının muhafazası için yapılacak küçük çaplı bir ambar tasarlanmış ve bunun için 206 kuruşluk harcama yapılacağı belirtilmiştir. En az harcama ise 200 kuruşluk darı ambarı için öngörülmüştür. İlk keşfe göre burada yapılacak tamir maliyeti tahmini olarak 8.966 kuruştur. Son keşifte bu rakam 3.811 kuruşa indirilmiş ve 5.155 kuruş tasarruf edilmiştir.

Tablo 4: İç Kalede Muhtelif İşlerin Keşfi

Yapılacak Yer	Yapılacak Harcama (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
İç kalede top mühimmatının büyük ambarı	4.450	1.061
Mühimmat ambarı	950	380
İç kale kapısı iç tarafında güller ve küçük toplar vaz olunacak ambar	525	0
Arabacı başının top arabaları vaz olunacak ambar	206	68,5
Üç adet kışla tamiri için	1.585	1.585
İç kalenin taşra kapısında olan musluk yakınında büyük toplar için kemerler ve kuyular	1.050	600
Darı ambarı tamiri için	200	116,5
Toplam	8.966	3.811

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429

İlk keşif işleminde yapılacak işler için 130.391 kuruş tamir masrafının yanı sıra çini, mühimmat, iskele ve çeşitli giderler için 4.609 kuruş ayrılmıştır. İlk keşifte inşaata dahil edilmeyip sonradan eklenen birçok yapı söz konusudur. Bunlar içinde iç kalede yer alan caminin ve Hasan Paşa tabyasının tamiri ile kale meydanında bulunan Hasan Paşa kuyularının iç kaleye dahil edilmesi ilk keşifte hesaba katılmamıştır. Keza iç kalede top arabaları için yeni bir ambar inşa edilmesinin gerekliliğine de sonradan karar verilmiş ve inşaata dahil edilmiştir. Elimizdeki bilgilere göre iç kaledeki cami kullanılmaz haldedir. Caminin tamiri ve güvenle kullanımı için 850 kuruş harcanmıştır. Top arabaları için inşa edilen ambara ise 600 kuruş, karanlık kapısı yakınında bulunan Hasan Paşa tabya-ı kebirinin tamiri için ise 2.515 kuruş masraf yapılmıştır. Bağdat Kalesi'nin meydanında, Hasan Paşa kuyuları olarak bilinen kuyular iç kaleye ilhak edilmiştir. Bu iş için sarf edilen tutar 2.000 kuruştur. Sonradan ilave edilen bu yapılar için toplam 5.965 kuruşluk ilave harcama yapılmıştır.

Tablo 5: Keşif-i Evvelde Olmayan Tamir Faaliyeti

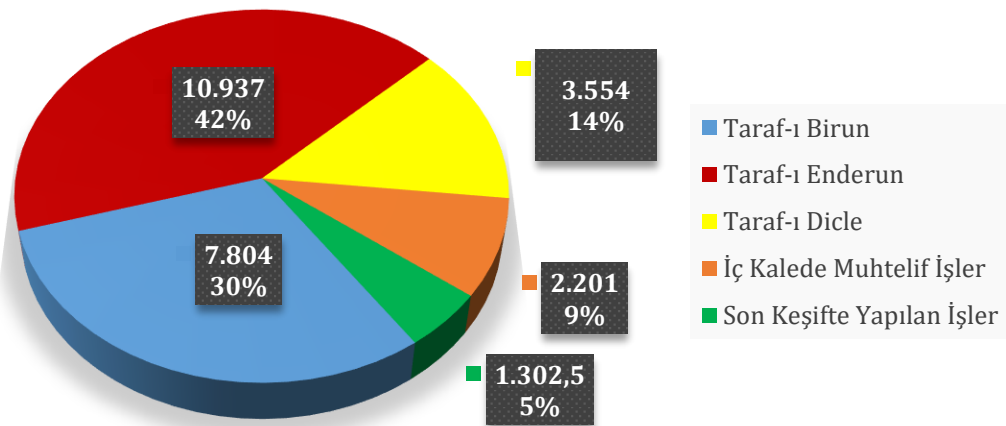
Yapılan Yer	Yapılan Harcama (Kuruş)	
	Son Keşif	
İç kalede bulunan caminin tamirâtı	850	
Top arabaları için inşa olunan ambar	600	
Abdülkadir Geylâni kabri karşısında Hasan Paşa tabya-i kebir tamirâtı	2.515	
Kale meydanındaki Hasan Paşa kuyuları iç kaleye ilhakı	2.000	

Toplam**5.965****Kaynak:** BOA, D.BKL.d., 32429: 6

Kalede yapılan tamiratın işçilik ücretlerini tespit etmek ve hangi kesimde ne kadar işçilik maliyeti olduğunu kıyaslamak için Tablo 6'ya bakıldığında, ilk keşifte üstadiye ücreti olarak en fazla harcamanın Taraf-1 Birun'da gerçekleştiği tespit edilmektedir. Toplam 25.700 kuruşluk üstadiye ücreti ile ihya edilen bu bölümde, en az masraf 200 kuruş ile Su tabyasından Karanlık kapıya kadar olan kısımdadır. En ağır masraf ise iç kalenin dört bir tarafına inşa edilecek olan kale duvarının masrafı olup 6.000 kuruşa tekabül etmektedir. Taraf-1 Enderun için toplam 8.500 kuruşluk işçi ücreti hesaplanmıştır. En az masraf 100 kuruş ile Sabuncu Şehabeddin Hazretleri'nin kabri yakınında olan tabya tamiri içindir. Bu bölümdeki iş yoğunluğu daha çok Karanlık kapı, Öznur tabyası ve Burc-1 Acem arasında olup iki ayrı kısım için 1.500'er kuruştan toplam 3.000 kuruş üstadiye masrafı çıkarılmıştır. Kalenin Dicle nehrine bakan kısımlarında yapılacak iş için toplam 4.300 kuruş masraf edilmiştir. Hazret-i İmam-ı Azam kapısı civarındaki su kuyusundan Atik Hasan Paşa camisine dek yapılması planlanan iş için 2.000 kuruşluk üstadiye masrafı belirtilmiştir. İç kalenin toplam üstadiye masrafı 4.610 kuruştur. Buradaki büyük top ambarının 2.100 kuruşluk üstadiye ücreti en ağır masrafı oluşturur. Keşf-i evvel defterinde 43.110 kuruş olarak tahmin edilen işçilik masrafı nihai keşif işleminde 25.798,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu durumda ilk keşif ile nihai keşif arasında 17.311,5 kuruşluk bir fark meydana gelmiştir.

Tablo 6: Bağdat Kalesi'nin Üstadiye Masrafı

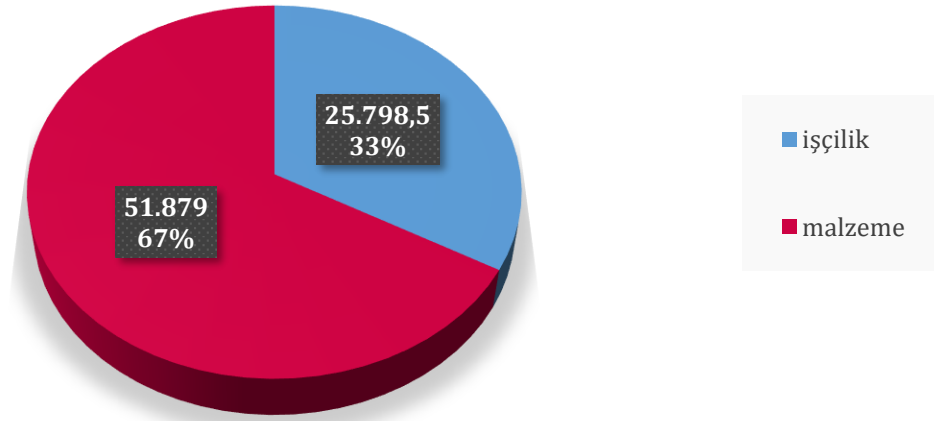
Yapılacak Yer	Yapılacak Üstadiye Masrafı (Kuruş)	
	İlk Keşif	Son Keşif
Taraf-1 Birun	25.700	7.804
Taraf-1 Enderun	8.500	10.937
Taraf-1 Dicle	4.300	3.554
İç kalede muhtelif işler	4.610	2.201
Son keşifte yapılan işler	----- ⁸	1.302,5
Toplam	43.110	25.798,5

Kaynak: BOA, D.BŞM.BNE.d., 15866; BOA, D.BKL.d., 32429**Şekil 2: Üstadiye Masrafının Kısımlara Göre Dağılımı****Kaynak:** BOA, D.BKL.d., 32429

⁸ İlk keşifte bu kısımda herhangi bir tamir işlemi yapılmamıştır. Binaenaleyh defterde herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Bağdat Kalesi'nin 77.677,5 kuruşluk masrafı içerisindeki malzeme ve işçilik ücretlerinin dağılımına bakıldığında, kale inşaatında kullanılan malzeme için 25.798,5 kuruş harcama yapılmıştır. Bu rakam kale için harcanan miktarın %33'üne tekabül etmektedir. İşçilik maliyeti olarak 51.879 kuruş masraf edilmiştir. İşçilik masrafının toplam maliyet içerisindeki oranı %67'dir. Bu oranlardan anlaşıldığı üzere Bağdat Kalesi'nin tamiri için harcanan paranın yaklaşık üçte ikisi emekleri karşılığında işçiler için sarf edilmiştir. Üçte biri ise tamir için gerekli olan malzemelerin temini için kullanılmıştır. İlk keşif işleminde tahmin edilen 135.000 kuruşluk harcama, nihai keşifte 77.677,5 kuruşa düşürülürken, işçilik ücreti ve malzeme giderleri de aynı oranda düşürülmüştür. Yapılan tamir faaliyetinde 21 adet burcun yeniden inşa edilmesine gerek duyulmamış olması ve tamir edilerek maliyetlerin düşürülmesi, işçilik ve malzeme giderlerinin aynı oranda düşmesindeki temel faktördür.

Şekil 3: İşçilik ve Malzeme Masrafının Genel Maliyet İçerisindeki Payı

Kaynak: BOA, D.BKL.d., 32429

Sonuç

Osmanlı hakimiyeti boyunca Bağdat şehri idarî, iktisadî, içtimaî ve askerî açıdan hep önemli bir yer edinmiştir. Şehrin bu önemi, yapılan mimarî ve altyapı faaliyetlerine de yansımıştır. Şehre yapılan dinî ve ekonomik inşaat yatırımlarının yanı sıra askerî savunma yapılarından biri olan kalenin harap ve bakıma muhtaç yerleri sürekli olarak ihya edilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple Bağdat Kalesi pek çok kez tamir edilerek tahkim edilmiştir. Bu tamirlerden biri de Sultan III. Ahmed zamanında 1722-1723 yılları arasında yapılmıştır. Aynı tarihlerde İran'da meydana eden hadiselerin etkisiyle sınır hattı güvenceye alınmak istenmişti. Kale tamir faaliyetinin özellikle sınır bölgeleri, su havzası, verimli tarım toprakları, ticaret ve dinî konularda ne kadar önemli olduğu Bağdat Kalesi'nin tamir faaliyeti örneğinde görülmektedir. Kalenin tamir edilmesinin başta askerî, iktisadî ve içtimaî bakımdan derin etkileri olmuştur. Sınır güvenliğini sağlama gayreti, ticari hayatı koruma çabası Bağdat Kalesi'nin tamir edilmesini zorunlu kılan sebeplerdendir. Tamir faaliyetine girildiğinde bölgedeki pek çok unsur bu iş için harekete geçirilmiştir.

Kalesinin onarımı Bağdat Valisi Hasan Paşa tarafından talep edilmiştir. Uygun bulunan bu talep üzerine kale inşaatı için bina emini olarak sabık Mirahur-ı Evvel Kapıcıbaşı Hasan Ağa tayin edilmiştir. Bağdat Kalesi'nin tamiri için rutin inşaat kurallarına riayet edilmiştir. Kale tamiri süresince toplam üç defa keşif işlemi gerçekleştirilmiştir. İlk keşif ile son keşif arasında yapılan iş ve maliyet bakımından büyük bir fark bulunmaktadır. Bu fark ilk keşifte öngörülen işlerin tamirat aşamasında değişikliğe uğramasından kaynaklanmıştır. İlk keşif işlemini gerçekleştiren Bağdat Valisi Hasan Paşa ve ekibi 21 adet burcun tamamen yeniden inşa edileceği öngörmüştü. Ancak inşaat sürecinde bu burçların onarılmasına karar verilmiştir. İlk iki keşifte neden burçların yenilenmesine karar verilip tamir aşamasında onarılmasıyla yetinildiği sorusu akıllara gelebilir. Onarımı ile yeniden inşa arasında büyük bir fark bulunmaktadır. İnşaat süresinin uzaması maddi anlamda devlet bütçesine zarar vermektedir. Onarımla burçların yeterli sağlamlığa ulaşılacağı düşünülmüş ve böyle bir karar alınmıştır. Bu karar iş gücü ve malzeme sarfiyatını düşürmüştür. Bundan dolayı işçilik ve malzeme ücretlerinde 57.322,5 kuruşluk bir azalma gerçekleşmiştir. İlk keşifteki 135.000 kuruşluk maliyet neredeyse yarı yarıya azaltılmıştır.

Keşif defterleri incelenerek kalenin en çok tahrip olan ve tamir gören yerleri tespit edilmiştir. Kalenin taraf-1 Birun, taraf-1 Enderun, taraf-1 Dicle kısmında bulunan surların duvarları ve burçlar büyük oranda tamir edilmiştir. İç kalede cami, ambar, kışlak, kemerler, kuyular ve kapılar elden geçirilmiştir. İç kale tarafında harap olan sur duvarları ve burçlar yenilenmiştir. Bu defterlere göre en yoğun çalışma kale duvarları, burçlar ve iç kalede ihtiyaca binaen yapılan muhtelif büyüklüklerdeki ambarlarda meydana gelmiştir. Tamir edilen yerlerden anlaşıldığına göre muhtemel kuşatma durumunda kalenin savunmasını oluşturan bölümlerle, içeride gıda ve mühimmat depolamaya yarayacak kısımların tahkimatına önem verilmiştir. Su sıkıntısı çekmemek için var olan kuyular elden geçirilip bakımı yapılmış ve bazılarının yerleri değiştirilmiştir. Keza iç kalede bulunan cami tamir sırasında elden geçirilip yenilenmiştir. Tamir işlemi sırasında sadece askerî tahkimata önem verilmemiş, aynı zamanda sosyal ve dini yapıların ihyası da gerçekleştirilmiştir.

İnşaat için gerekli malzeme ve işçilerin ne şekilde temin edildiğini saptamak için yeterli veri bulunmamaktadır. Şüphesiz bu iş için ilgili birimler belli bir organizasyon dahilinde harekete geçirilmiştir. Keşif defterlerinde yalnızca kalenin hangi bölümde ne kadar malzeme ve ne kadar işçilik ücreti ödendiği belirtilmiştir. Malzeme ücreti olarak 51.879 kuruş harcanırken, işçilik için 25.798,5 kuruş masraf edilmiştir. Kale toplam 77.677,5 kuruşa onarılmıştır. Onarım için gerekli olan finansman Bağdat ve Mardin gelirlerinden karşılanmıştır. 10 Mayıs 1722 (24 Recep 1134) tarihinde başlayan kalenin tamiratı 26 Eylül 1723 (25 Zilhicce 1135) tarihinde son bulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri, Üçüncü Ahmed (AE. SAMD. III.), 116/11475, 10 Şaban 1139 (2 Nisan 1727). 164/16019, 10 Rabiulahir 1135 (18 Ocak 1723). 228/21974, 19 Rabiulevvel 1143 (2 Ekim 1730). 107/10531, 17 Şevval 1135 (21 Temmuz 1723).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asâfi, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A. {DVNSMHM.d.}, 3/1189, 02. Ramazan 967 (27 Mayıs 1560). 21/79, 16 Ramazan 980 (20 Ocak 1573). 30/391, 12 Safer 985 (1 Mayıs 1577). 31/140, 04 Rabiulahir 985 (21 Haziran 1577). 131/87, 20 Rabiulahir 1135 (28 Ocak 1723). 131/468, 20 Ramazan 1135 (24 Haziran 1723). 134/71, 10 Şaban 1139 (2 Nisan 1727).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi, Bina Eminliği Defterleri (D. BŞM. BNE.d.), 15877, 10 Cemaziyelevvel 1126 (24 Mayıs 1714). 15884, 1134-1135 (1722-1723). 15886, 24 Recep 1134 (10 Mayıs 1722).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Defteri Büyükkale Kalemi Defterleri (D. BKL.d.) 32429, 25 Zilhicce 1135 (26 Eylül 1723).

Diğer Kaynaklar

Adams, R. M. (1965). Land behind Baghdad. London: The University of Chicago Press.

Afyoncu, E. (2014). Osmanlı Devlet teşkilâtında defterhâne-i âmire (XVI. – XVIII. Yüzyıllar). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ashtor, E. (1976). A social and economic history of the near east in the middle ages. Berkeley: University of California Press.

Aydın, M. (1986). Faş Kalesi. Osmanlı Araştırmaları, 6(6), 67-138.

Aydın, M. (2015). Vidin Kalesi Tuna boyundaki inci. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Barkan, Ö. L. (1943). XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları kanunlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Barthold, V. V. (2017). Moğol istilasına kadar Türkistan. (Haz. Yıldız, H. D.). İstanbul: Kronik Kitap.

Batmaz, E. Ş. (1989). Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da kalelerin idari ve askerî fonksiyonları (1550- 1750). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

Baysun, M. C. (1979). Bağdat. İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 2, 205-211. ss.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Christensen, P. (1993). The decline of Iranshahr: irrigation and environments in the history of the middle east, 500 B.C. to A.D. 1500. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Decei, A. (1979). Hotin. İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 5-1, 567-571. ss.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Dündar, A. (2021). Bir Mezopotamya şehri olarak Bağdat: Dairevi şehrin kuruluşu ve mimari özellikleri. İslam Araştırmaları Dergisi, 46, 1-58.

ed-Dürî, A. (1991). Bağdat: Genel bakış. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 4, 425-433. ss.). İstanbul: TDV.

Emecen, F. (1999). İrakeyn seferi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 19, 116-117. ss.). İstanbul: TDV.

Erdoğan, M. (1953). Osmanlı mimari tarihinin arşiv kaynakları. Tarih Dergisi, 3 (5-6), 95-122.

Erkal, M. (1991). Arşın. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 3, 411-413. ss.). İstanbul: TDV.

- Ertaş, M. Y. (2006). İstanbul-Şam hac güzergâhındaki menzil külliyelerinin bakım ve onarımı (1729-1732). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 15, 1-24.
- Ertaş, M. Y. (2018). Lâle Devri'ne yeni bir yaklaşım önerisi: Politik psikoloji perspektifi. Metafor ve gerçeklik arasında Lâle Devri 1718-2018, *Doğu Batı*, 85, 302-321.
- Fedakar, C. (2009). 1787-1791 Osmanlı Rus savaşı öncesi kuzey Kafkasların tahkimi: Anapa Kalesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 4, 43-51.
- Fedakar, C. (2017). Kafkasya'da Osmanlı tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729). *Vakanüvis Kafkasya Özel Sayısı*, 2, 163-194.
- Fedakar, C. (2019). Hotin Kalesi (1787-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşları'nda). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16(3), 513-544.
- Fedakar, C. (2022). Soğucak Kalesi'nin inşası (1728). XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018 Kongreye Sunulan Bildiriler: Cilt VI. içinde (97-113. ss.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Finkel, C. ve Ostapchuk, V. (2005). Outpost of Empire: An appraisal of Ottoman building registers as sources for the archeology and construction history of the Black Sea fortress of Özi. *Muqarnas*, 25, 150-188.
- Fisher, A. (1973). Azov in the sixteenth and seventeenth centuries. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 21(2), 161-174.
- Fodor, P. (1981). Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25(1), 55-88.
- Gezer, Ö. (2018). Osmanlı kaleleri literatürü üzerine bir değerlendirme. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1(33), 131-150.
- Gökpınar, B. (2019). Niş Kalesinin yeniden inşası ve Avusturya seferlerindeki rolü (1716-1717). *History Studies*, 11(1), 107-128.
- Gülcü, E. (2023). Osmanlı idaresinde Bağdat 1534-1623 (İdari ve Fiziki Yapı). Ankara: İksad Publishing House.
- Halaçoğlu, Y. (1991). Bağdat: Osmanlı Dönemi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (Cilt 4, 433-437. ss.). İstanbul: TDV.
- Hasan-ı R. (2006). Ahsenü't-Tevârîh. (Çev. Öztürk, M.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hertz, A. Z. (1971). Ada Kale: The key to the danube, 1688-1690. *Archivum Ottomanicum*, 3, 170-184.
- Hertz, A. Z. (1972). Armament and supply inventory of Ottoman Ada Kale, 1753. *Archivum Ottomanicum*, 4, 95-106.
- Hertz, A. Z. (1980). The Ottoman conquest of Adakale 1738. *Archivum Ottomanicum*, 6, 151-210.
- Hinz, W. (1990). İslâm'da ölçü sistemleri. (Çev. Sevim, A.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Hodgson, M. G. S. (1974). The venture of Islam: The classical age of Islam Vol 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Hourani, A. (2019). Modern Ortadoğu'nun Osmanlı geçmişi. Karpat, H. K. (Der.), *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri içinde* (103-129. ss.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Husain, F. H. (2023). Sultan'ın nehirleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Dicle ve Fırat. (Çev. Bilgiç B. S.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalçık, H. (2020). Osmanlı hakimiyetinde Ortadoğu ve Balkanlar. İstanbul: Kronik Kitap.
- İnalçık, H. (1951). Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerine bir tetkik münasebetiyle. *Belleten*, 15(60), 629-684.
- Kılıç, R. (2011). Bağdat'ın kuruluşuyla ilgili rivayetler üzerine bir değerlendirme. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-8-9 Kasım 2008 içinde* (Cilt 1, 583-602. ss.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi.

- Kul, E. (2017). Bosna Sancağı'nda yapılan kale tamirleri (1705-1715). Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri 3 içinde (1074-1099. ss.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kul, M. (2021). Muhasara ve deprem: Kal'a-i Ağrıboz tamiratları (1688-1715). *History Studies*, 13(1), 69-97.
- Madran, E. (1985). Osmanlı Devleti'nde eski eser ve onarım üzerine gözlemler. *Bellekten*, 49(195), 503-546.
- Memiş, Ş. E. (2019). Osmanlı Kudüs'üne ait H. 1195/ M. 1781 tarihli keşif defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 720-752.
- Murphey, R. (1977). The Construction of a fortress at Mosul in 1631: A case study of an important facet of Ottoman military expenditure. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920 içinde* (163-177. ss.). Ankara: Meteksan.
- Orhonlu, C. (1998). Hazine. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (Cilt 17, 130-133. ss.). İstanbul: TDV.
- Orhonlu, C. ve Turgut I. (1963). Osmanlı Devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar: Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 13(17-18), 77-102.
- Ostapchuk, V. ve Bilyayeva, S. (2009). The Ottoman northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project. (Ed.), A.C.S. Peacock, *The Frontiers of the Ottoman World içinde* (137-170. ss.). New York: Oxford University Pres.
- Özaydın, A. (1991). Bağdat: Kültür ve Medeniyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (Cilt 4, 437-441. ss.). İstanbul: TDV.
- Özgül, İ. (2016). Bağdat ve Basra kalelerinin tamirâtı ve imar faaliyetleri (1705-1717). *The Journal of Social Sience Studies*, 52, 255-272.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (Cilt 3.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pancaracı, A. ve Öcal, M. E. (1983). Yapı işletmesi ve mal oluş hesapları. İstanbul: Birsan Yayınevi.
- Polat, S. (2020). IV. Murat Devri doğu seferlerinde nehir taşımacılığı ve 1638 Bağdat seferinde Fırat üzerinden yapılan nakliyat. *History Studies*, 12(2), 578-579.
- Râşid, M. E. ve Çelebizâde, İ. Â. E. (2013). Târîh-i Râşid ve Zeyli. (Cilt 3.). (Haz. Özcan, A. ve diğerleri). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Refik, A. (1988). Onikinci asr-ı hicri'de İstanbul hayatı (1689-1785). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Sahillioğlu, H. (1993). Dördüncü Muradın Bağdat seferi menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı). *Belgeler*, 13(17), 43-81.
- Sevinç, T. (2014). Belgrad Kalesi'nde tamir ve imar faaliyetleri (1740-1743). *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 111-130.
- Sönmez, N. (1997). Osmanlı dönemi yapı ve malzeme terimleri sözlüğü. İstanbul: Yem Yayınları.
- Strange, G. L. (1900). Baghdad durind the Abbasid caliphate from contemporary Arabic and Persian sources. Oxford: At The Clarendon Press.
- Streck, M. (1900). Die alte landschaft Babylonien. (Teil 1.). Leiden: Brill.
- Tavernier, J. B. (1678). Les six voyages de Jean Baptiste tavernier. London: Printed for R.L. and M.P.
- Tuncer, Ş. (2023). Sultan III. Ahmed günlük yaşantısı, yakın çevresi ve şahsiyeti. İstanbul: Timaş Akademi.
- Uluçam, A. (1989). Irak'taki Türk mimari eserleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1978). Osmanlı Devleti maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı Devleti iç hazinesi. *Bellekten*, 42(165), 67-94.

- Yazıcı, M. (2020). Arnavutluk'tan Basra'ya 18. yüzyılda Kayserili bir kâtibin seyahat anıları. (Haz. Ertaş, M. Y.). İstanbul: Kitabevi.
- Yediyıldız, B. (2003). XVIII. yüzyılda Türkiye'de vakıf müessesesi bir sosyal tarih incelemesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yılmaz, Z. (2020). IV. Murad. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 31, 177-183. ss.). Ankara: TDV.
- Yiğit, İ. (2011). Bağdat'ın kuruluşuyla ilgili rivayetler üzerine bir değerlendirme. İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selâm) Uluslararası Sempozyumu: 7-8-9 Kasım 2008 içinde (Cilt 1, 39-54. ss.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ekrem Gürdal). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir; veri toplama/işleme; analiz; yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Ekrem Gürdal (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Nisan/April 2024, Cilt/Volume: 14, Sayı/Issue: 1, 61-74.

Başvuru/Submitted: 29.08.2023

Kabul/Accepted: 12.02.2024

Yavın/Published: 24.04.2024

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1351715

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Çocukluk Çağı Travmaları ve Adil Dünya İnancı ile Çocuklarda Mükerrer Suça Sürüklenme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Erzurum İli Örneği *

Şule Zehra Gülmez** - Ahmet Demirden*** - Mustafa Durak****

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, mükerrer suça sürüklenmenin çocukluk çağı travmatik yaşantılar ve adil dünya inancı ile ilişkisinin Erzurum il örneğinde incelenmesidir. Çalışmaya 2021-2022 yılları içerisinde Erzurum ili sınırları içindeki Erzurum Adliyesinde suç dosyası bulunan, ilk suça sürüklenme tarihinde 12-18 yaş aralığında olan, sosyal inceleme raporu düzenlemek amacıyla görüşme yapılan 174 suça sürüklenen çocuk katılımcı dâhil edilmiştir. Her bir katılımcıya öncelikle demografik ve suça ait bilgileri toplamak amacıyla Genel Bilgi Formu, Çocukluk Çağı Travmatik Yaşantılar Ölçeği ve Adil Dünya İnancı Ölçeği Formları uygulanmıştır. Araştırmada çocukluk çağı travmaları ve adil dünya inancı yönünden ilk defa suça sürüklenen çocuklar ile mükerrer suça sürüklenen çocuklar arasında nasıl farklılık gösterdiği parametre dışı testler kullanılarak analiz edilmiştir. Mükerrer suça sürüklenen çocukların ilk defa suça sürüklenen çocuklara göre daha fazla çocukluk çağı travmatik deneyim yaşadıkları ve adil dünya inançlarının düşük olduğu görülmüş olup, ayrıca çocukluk çağı travmaları ve adil dünya inancı kavramları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Keşif çalışması olarak tanımlanabilecek bu çalışmamızın sonuçlarının Erzurum İli özelinde veya ülke genelinde genellenebilmesi için sonuçlarının farklı araştırmalarda test edilmesi gerekmektedir.

* Bu çalışma Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Suç Araştırmaları Anabilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Demirden danışmanlığında başarıyla savunulan “Çocukluk Çağı Travmaları ve Adil Dünya İnancı ile Çocuklarda Mükerrer Suça Sürüklenme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Erzurum İl Örneği” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir (Yüksek Lisans Tezi, Polis Akademisi, Ankara, 2023).

** Uzman Psikolog, Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Suç Araştırmaları Anabilim Dalı, sulegulmez96@gmail.com, 0000-0002-7360-1988

*** Dr. Öğr. Üyesi Polis Akademisi, Adli Bilimler Enstitüsü, Adli Psikoloji ABD, ahmet.demirden@pa.edu.tr, 0000-0003-2864-3692

**** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, durak.mustafa@gmail.com, 0009-0004-7180-8012

Anahtar kelimeler: Suç, Travma, Adil Dünya İnancı, Suça Sürüklenen Çocuk, Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk.

Investigation of The Relationship Childhood Traumas and Belief in a Just World with Repeated Juvenile Delinquency

Abstract

The main aim of this study is to investigate the relationship between childhood traumatic experiences and belief in a just world with recurrent juvenile delinquency in the city of Erzurum. By this aim, 174 juvenile delinquents were included in the study as participants who were interviewed to prepare a social examination report, with a criminal file in the city of Erzurum Courthouse between the years of 2021 and 2022. The participants were between the ages of 12 and 18 on the date of first delinquency. General Information Form, Childhood Traumatic Experiences Scale, and Just World Belief Scale Forms were applied to each participant. The findings were analyzed by non-parametric tests that indicated significant differences between first-timed juvenile delinquents and recurrent juvenile delinquents in terms of childhood traumas, and belief in a just world. Also, recurrent juvenile delinquents were reported to have more childhood traumatic experiences and lower their belief in a just world. Finally, a significant relationship between the concepts of childhood traumas and belief in a just world were discovered. It is important to note that in order to generalize the findings of this exploratory study in the city of Erzurum or countrywide similar studies should replicate these findings.

Keywords: Crime, Trauma, Belief in a Just World, Juvenile Delinquency, Repeated.

Giriş

TÜİK verilerinin (2020) Ceza İnfaz Kurumu istatistiklerine göre 2010-2019 yılları arasında ceza infaz kurumundaki hükümlü sayısının yıllara göre artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Ceza infaz kurumunda kalan kişi sayısı 2010 yılında 120 bin iken 2019 yılında 292 bine yükselmiştir. Genel nüfus ile karşılaştırıldığında yüz bin kişiden 430'unun ceza infaz kurumunda olduğu görülmektedir (TÜİK, 2020). Benzer şekilde yıllara göre ceza infaz kurumunda bulunan suça sürüklenen çocuk sayıları karşılaştırıldığında kuruma girdiği andaki yaşa göre suça sürüklenmiş çocuk (12-17) sayısı %1,9 oranında artarken, suça sürüklendiği andaki yaşa göre çocuk olanların sayısı % 22,8 oranında artış göstermektedir (TÜİK, 2019). Türkiye'de suça sürüklenen çocuk istatistiklerine bakıldığında Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı Adli İstatistiklere (2022) göre 2021 yılında Türkiye genelinde ceza mahkemelerindeki dosyalarda suça sürüklenen çocuk sayısı 129.451'dir. Çalışmanın evrenini oluşturan Erzurum ilinde ise 2021 yılında toplam 1.247 suça sürüklenen çocuk bulunmaktadır. Suça sürüklenen çocuk sayısının Türkiye'de artması, bu alanda yapılmış ve yapılacak olan çalışmaların da önemini göstermektedir, çünkü bu çalışmalar çocuklarda suç davranışını önleyecek sağıltım çalışmalarına yol gösterici olabilmektedir.

Mükerrer suçlulukla ilişkili faktörleri inceleyen Kızmaz (2007), mükerrer suçluların büyük bir kısmının çocukluk döneminde suç öykülerinin bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple çocuklarda suça sürüklenme davranışının sebeplerinin araştırılarak uygun müdahalelerin geliştirilmesi mükerrer suçluluğu önlemeye yönelik çözümler ortaya koymak için önem taşımaktadır. Suç davranışı tek bir nedene indirgenebilecek kadar basit bir eylem olmadığı için suç davranışı ile ilişkili birçok etken bulunmaktadır. Türk ve Hamzaoglu'nun (2019) yapmış oldukları literatür araştırmasının sonucunda çocukları suça sürükleyen faktörleri bireysel, ailesel, akran ilişkileri, çevresel ve toplumsal etkiler olarak gruplandırılmıştır. Anti-sosyal kişilik bozukluğu, hiperaktivite ve dikkat eksikliği bozukluğu, bilişsel gelişimde yetersizlik, kişilik yapısı gibi etkenler, çocuklarda suç davranışına sebep olabilen bireysel faktörlere örnek gösterilebilmektedir. Ailesel etkenler olarak aile içi şiddet, ebeveynlerin tutumu, boşanma, yoksulluk, işsizlik etkenleri başta gelmektedir. Çocukların yasalara aykırı davranışların gözlemlenmesinde okul, akran ve sosyal çevre faktörleri de önem taşımaktadır. Örneğin suça eğilimli arkadaş çevresine sahip olma, arkan zorbalığına maruz kalma, sapkın davranışlara sahip akran ve ergenler ile görüşme, okul devamsızlığının fazla olması, akademik başarının düşüklüğü, suç oranının fazla olduğu mahallede yaşama çocukları suça sürükleyen etkenlerdir.

Yapılan araştırmalarda, çocukların suça sürüklenmesinde üzerinde durulan sebeplerden biri de çocukluk çağında yaşanan travmatik yaşantı deneyimleridir (Bridges, 1926; Bartollas ve Schmalleges, 2017; Özdemir, Polat, Beşiroğlu, Özdemir, Atlı ve Akbayram, 2011). Travmatik yaşantılar, bireyin başa çıkma mekanizmasını zorlayan, çaresizlik ve umutsuzluk hissine sürükleyen, stres ve kaygı duygularını ortaya çıkaran, hayatında tehdit oluşturan deneyimler olarak tanımlanmaktadır (Silya and Marks, 2001). Çocukluk çağı travmatik yaşantılar ise kişinin çocukluk döneminde çaresizlik ve güçsüzlük ile karşı karşıya kalması durumu olarak açıklanabilir. Çocukluk çağında katlanılmaz, acı verici derecede olumsuz yaşantı ve deneyime neden olan çocukluk çağı travmaları fiziksel istismar, duygusal istismar, cinsel istismar, fiziksel ihmal ve duygusal ihmal olmak üzere beş alt başlıkta incelenmektedir (Öztürk, 2011).

Suç teşkil eden davranışlarının öncül değişkenleri [antecedent] arasında kişilik ile ilişkin [within person] değişkenler olabildiği gibi bireyin geçmişte yaşadığı olaylar, olumsuz deneyimler ve çevresindeki kişilerin uygun olmayan davranışları gibi etkenler de yer almaktadır. Mevcut çalışmada erken çocukluk döneminde deneyimlenen olumsuz hayat şartları, çocuğun sağlıklı gelişimine engel teşkil eden davranışların ve çocukluk çağı travmalarının suç işleme davranışı üzerinde etkisi olduğu ortaya konmuştur (Bridges, 1926). Hornor'a (2015) göre çocukluk çağında maruz kalınan travma, yaşam boyunca fiziksel ve zihinsel etkilerinin görüldüğü ciddi bir problemdir. Çocukluk döneminde olumsuz deneyim ve travmalar, gelişmekte olan beyin ve vücut üzerinde negatif sonuçlara yol açabildiği gibi psikolojik sağlığı da olumsuz etkilemektedir. Gelişim döneminde travmatik deneyim yaşamış çocukların evden kaçma, kendine ve çevresine zarar verici davranışlarda bulunma, şiddete yönelme, bağımlılık yapıcı madde kullanma gibi pek çok suça sürükleyen davranışlarda bulunma ihtimalleri yüksektir. Örneğin yetişkin hükümlülerin dâhil edildiği bir çalışmada suç davranışı ve çocukluk çağı travmatik yaşantılar arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Yüksel ve Çiftçi: 2017).

Çocukluk çağı travmaları ile suça sürüklenme arasında anlamlı bir ilişkinin olduğuna ve çocukluk travmalarının yüksek risk faktörü oluşturduğuna işaret eden araştırmalar bulunmaktadır. Söz konusu bağlamda yürütülen bir araştırmada, Delisi ve arkadaşları (2018) 252 suça sürüklenen çocuklarda mizaç ve çocukluk çağı travmatik deneyimin suça sürüklenmedeki etkisini incelemişlerdir. Araştırma sonuçları çocukların kişilik özellikleri ile suça sürüklenme ve antisosyal davranışları arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra çocuğun demografik özelliklerinin, çocukluk çağında deneyimlenen travmatik olayların da suça sürüklenmenin yordayıcısı olduğu bulunmuştur. Driessen ve arkadaşlarının (2006) 200 mahkûmla yapmış oldukları çalışmada ise çocukluk dönemi travmalarının, olumsuz aile deneyimlerinin ve dissosiyatif deneyimlerin suç davranışına etkisi araştırılmıştır. Çocukluk çağında yaşanan travma deneyimlerinin, psikiyatrik sorunların ve olumsuz aile deneyimlerinin suç davranışı ile anlamlı derecede ilişkisinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Adil dünya inancı kavramını kişilerin içinde buldukları çevreye uyum sağlamak, yaşamları boyunca umutlu ve güvenli hissetmek için geliştirilen bir strateji olarak açıklayan Lerner (1965) bireylerin dünyayı adil olarak algıladıkları görüşünü savunmaktadır. Kısaca adil dünya inancı, adaleti sağlamak için bireyin bilişsel olarak her ne hak ederse onunla karşılaşacağını anlatır. Böylece kişilerin başına gelen durumları hak ettiği inancıyla birlikte adil bir dünya oluşturduğunu anlatan bir psikolojik kuramdır (Dalbert, 2009). Myers (2015) sosyal psikoloji alanının konusu olan adil dünya inancı olgusunu; önyargı, kalıp yargı ve damgalama gibi tutumların bilişsel olarak sebeplerinden biri olarak açıklamaktadır. İnsanlar, kaybeden kişileri talihsizlikten ya da şanssızlıktan kaynaklı değil, olumsuz ve uygun olmayan davranışlarda bulunduğu için başına böyle bir talihsizlik geldiğini düşünme eğilimindedirler. Kılınç ve Torun'a (2011) göre kişiler yaşamla uyumlu bir şekilde hayatlarını sürdürebilmeleri için adil dünya inancına sahip olmaları gerekmektedir. Bazı bireyler bu inancı koruyarak yaşamını dengeli bir şekilde sürdürürken bazılarının ise yaşadığı olaylar ve çevresel faktörler sonucunda bu inançları sarsılabilmektedir. Daha düşük düzeyde adil dünya inancı olan kişilerde adil dünya inançları yüksek kişilere göre daha fazla suç davranışı gözlemlendiğini gösteren araştırmalar bulunmaktadır (Dalbert, 2005; Dalbert ve Filke, 2007 ve Freeman, 2006).

Bu araştırmada suça sürüklenen çocuklara odaklanılmasında suça sürüklenen çocuk sayısının artması, çalışmada önemle üzerinde durulması, çocukluk döneminde suça sürüklenmenin ileride daha ciddi suça yönelme davranışlarında etkin rol oynaması sebepleri öncelikle etkili olmuştur. Araştırmanın evrenini ise daha net olarak belirleyebilmek ve ulaşılabilirlik örnekleme çerçevesinde Erzurum ili olarak

belirlenmiştir. Araştırmanın temel problemi çocukluk çağında deneyimlenen travmaların ve adil dünya inancının düşük olmasının çocukların suça sürüklenmesinde önemli bir rol oynamalarıdır. Bu sebeplerle araştırmada her iki değişkene de yer verilmiştir. Ayrıca çocukluk döneminde yaşanan travmanın ileride kişilerde adil dünya inancı üzerinde olumsuz etkiyi oluşturması ve bu etkinin de mükerrer suça sürüklenmeyi artırması araştırmanın problemini desteklemektedir. Bu doğrultuda çocukluk çağı travmaları ve adil dünya inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi çalışmanın hedeflerinden biridir. Literatürde bu kavramların (çocukluk çağı travmatik yaşantılar ve adil dünya inancı) ilk kez suça sürüklenen ve mükerrer şekilde suça sürüklenen çocuklarda nasıl farklılık gösterdiği yönünden incelendiği güncel ampirik bir çalışmanın bulunmadığı değerlendirilmiş olup bu açıdan literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Örnekleme

Araştırma kapsamında 2021-2022 yılları içerisinde Erzurum ili sınırları içindeki Erzurum Adliyesinde suç dosyası bulunan suça sürüklenen çocuklar ile çalışılmıştır. Araştırmanın evreni Erzurum ilinde bulunan suça sürüklenen çocuklardan oluşmasında; araştırmacının söz konusu verilere görev yaptığı kurum nedeniyle daha kolay ulaşması ve söz konusu bölgede daha önce benzer bir çalışma yapılmamış olması etkili olmuştur. İlk suça sürüklenme tarihinde 12-18 yaş aralığındaki çocuklar hakkında sosyal inceleme raporu talep edilmesi sebebi ile 13-22 yaş aralığında olan sosyal inceleme raporu düzenlenmek amacıyla görüşülen 174 suça sürüklenen çocuk çalışmaya dâhil edilmiştir. Örneklemin oluşmasında şu kapsama ölçütleri dikkate alınmıştır: (1) suça sürüklenme tarihinde 12-18 yaş aralığında olmak (2) okuma yazma biliyor olmak (3) Suça sürüklenme davranışının Erzurum ili içerisinde olması. Veri toplama sürecinde suça sürüklenen çocuklar ve ailelerinden, ayrıca Erzurum Cumhuriyet Başsavcılığında gerekli izinler alınmıştır.

1.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada her bir katılımcıya öncelikle demografik ve suça ait bilgileri toplamak amacıyla Genel Bilgi Formu uygulanmıştır. Formda cinsiyet, yaş, eğitime devam durumu, anne ve babanın eğitim durumu, kardeş sayısı, ailenin gelir düzeyi, fiziksel ve psikiyatrik sağlık durumları, sigara, alkol ve madde kullanım durumları gibi suça sürüklenen çocuklar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Çalışmaya dâhil edilen 24 suça sürüklenen çocuğun bir kısmının zihinsel retardasyonu olması, bir kısmının sağlıklı ve anlaşılır şekilde sorulara yanıt verememesi veya eksik yanıtlanması sebepleri ile söz konusu katılımcıların sadece bireysel özellikleri karşılaştırılmıştır, çocukluk çağı travmatik yaşantılar ölçeği puanları ve adil dünya inancı puanları analizlerine dâhil edilmemiştir. 150 suça sürüklenen çocuğa Çocukluk Çağı Travmatik Yaşantılar Ölçeği ve Adil Dünya İnancı Ölçeği Formları verilerek doldurmaları istenmiştir. Bernstein ve ark. (2003) tarafından geliştirilen ölçek formunda çocuklukta yaşanan fiziksel ihmal, duygusal ihmal, cinsel istismar, fiziksel istismar, duygusal istismar olayları ile ilgili 28 soru bulunmaktadır. Her soru 5 dereceli likert şeklindedir. Ölçeğin fiziksel istismar puanını ölçen bir maddesi şu şekildedir: “Bana o kadar kötü vuruluyordum ya da dövülüyordum ki öğretmen, komşu ya da bir doktorun bunu fark ettiği oluyordu.” Cevap olarak hiçbir zaman, nadiren, kimi zaman, sık olarak ve çok sık şeklinde beş cevap bulunmaktadır. Bu ölçek formu Türkiye’de çocukluk çağı travmatik yaşantılar ile ilgili çalışmalarda ve kliniklerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ölçeğin Türkçe uyarlaması, geçerlik ve güvenilirlik çalışması Şar, Öztürk ve İkizkardeş (2012) tarafından yapılmış olup ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha = 0,93$ olarak bulunmuştur. Mevcut çalışmada, yaşanan travmatik deneyim hakkındaki soruların geçmiş travmaların tekrar hatırlatılmasına yol açarak katılımcılar üzerinde olumsuz etkisinin olabileceği sebebi ile çocukların yaşları da göz önünde bulundurulduğunda etik ihlallerine yol açabileceği değerlendirilerek cinsel istismar alt ölçeği soruları bu araştırma kapsamında sorulmamıştır.

Adil Dünya İnancını ölçmek için 1999 yılında Dalbert tarafından geliştirilen ve Göregenli’nin (2003) Türkçeye çevirisini yapmış olduğu ölçek kullanılmıştır. Genel adil dünya inancı ölçeği 6 maddeden oluşmaktadır ve kişisel adil dünya inancı ölçeği ise 7 maddeden oluşmaktadır. Her madde kişilerin ne kadar katıldığını derecelendirmek için likert (5 dereceli) şeklinde hazırlanmıştır. Genel adil dünya inancı toplam puanı 6-30 aralığında olurken kişisel (bireysel) adil dünya inancı 7-35 puan aralığında olmaktadır. Genel adil dünya inancı ölçeğinde kişilerin genel dünyanın ve yaşamın ne kadar

adil olduğuna dair yargılarının içermektedir. Örneğin bir maddesi ‘Dünyanın aslında adil bir yer olduğunu düşünüyorum.’ şeklindedir. Kişisel (bireysel) adil dünya inancında ise kişilerin kendi yaşadıkları hayatlarında başlarına gelen olayların adil olup olmadığına dair yargılarını içermektedir. Örneğin bir maddesi şu şekildedir: ‘Eninde sonunda başıma gelen her şeyi hak ettiğimi düşünüyorum.’ Ölçeği geliştiren Dalbert (1999: 85) tarafından ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha=0,86$ olarak bulunmuştur.

1.3. Araştırma Hipotezleri

Yapılan çalışmada aşağıda belirtilen üç temel araştırma hipotezi belirlenmiştir;

1. Çocukluk çağı travmaları toplam puanı ile adil dünya inancı toplam puanı arasında anlamlı bir ilişki vardır.
2. Mükerrer suça sürüklenmede çocukluk çağı travmaları toplam puanı, duygusal istismar, fiziksel istismar, duygusal ihmal, fiziksel ihmal alt ölçek puanlarına göre anlamlı farklılaşma vardır.
3. Mükerrer suça sürüklenmede adil dünya inancı toplam puanı, kişisel (bireysel) adil dünya inancı ve genel adil dünya inancı alt ölçek puanlarına göre anlamlı farklılaşma vardır.

1.4. Analiz

Veri toplama süreci sonrasında elde edilen veriler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) Windows 22.0 programı ile analiz edilmiştir. Ölçek ve alt ölçek (çocukluk çağı travmaları, adil dünya inancı, duygusal ihmal, fiziksel ihmal, duygusal istismar, fiziksel istismar, genel adil dünya inancı, kişisel adil dünya inancı) puanlarının normallik varsayımı Kolmogorov-Smirnov ile test edilmiş, normal dağılım göstermediği (sırasıyla; $z= 0,184$; $z=0,80$; $z=0,154$; $z=0,177$; $z=0,242$; $z=0,341$; $z=0,76$; $z=0,104$; $p<0,01$) bulunmuştur.

Araştırmanın örneklemini normal dağılım şartlarına sahip olduğu teyit edilemediği için analizlerde parametre dışı testler kullanılmıştır. Ölçek değişkenleri arasında anlamlı ilişkiler olup olmadığına ise Spearman korelasyon analizi ile bakılmıştır. Bağımsız değişken olan mükerrer suça sürüklenmenin, bağımlı değişken olan ölçek puanlarında farklılaşması Mann Whitney U ile test edilmiştir.

Araştırma neticesinde elde edilen bulgular %95 güven aralığında, $p<0.05$ anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir. Katılımcılara uygulanan çocukluk çağı travmalar ölçeğinin güvenilirliği $\alpha=0,935$ olarak yüksek derecede güvenilirlik bulgulanmıştır. Katılımcılara uygulanan adil dünya inancı ölçeğinin genel güvenilirliği $\alpha= 0,938$ olarak yüksek derecede güvenilir bulgulanmıştır.

2. Bulgular

Toplamda 174 katılımcıdan oluşan suça sürüklenen çocukların 20’sini kız çocukları (%11,4), 154’ünü ise erkek çocukları (%88,6) oluşturmaktadır. Çalışmaya dahil edilen 174 suça sürüklenen çocukların yaşları 13-22 aralığındadır, yaş ortalamaları ise 16’dır. İlk defa suça karışan çocukların yaş ortalaması 15,60 iken, mükerrer suça sürüklenen çocukların yaş ortalaması 16,39 dur.

Çocukların 165’inin annesi sağdır, annesi sağ olmayan 9 çocuğun 8’i mükerrer suça sürüklenmiş çocuklardan oluşmaktadır. 170 suça sürüklenen çocuğun babası sağdır, babası sağ olmayan 4 çocuğun 3’ü mükerrer suça sürüklenmiş çocuklardan oluşmaktadır. 169 çocuğun annesi öz olup, 5’inin annesi üveydir. Aynı şekilde 169 suça sürüklenen çocuğun babası öz olup, 5’i üveydir.

İlk defa suça sürüklenen çocuklardan psikiyatrik destek alanların sayısı 14 iken, mükerrer suça sürüklenen çocuklardan 21’i psikiyatrik destek almaktadır.

Suçta sürüklenen çocukların 9’u tek çocuk olup, kardeş sayısı ortalaması 4 tür. İlk defa suça sürüklenen çocukların kardeş sayısı ortalaması 3,65 olup, mükerrer suça sürüklenen çocukların kardeş sayısı ortalaması 4,25’tir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Suça Sürüklenen Çocukların Demografik Değişkenlere İlişkin Dağılımı

Bireysel Özellikler	f	%
Cinsiyet		
Kadın	20	11,5
Erkek	154	88,5
Eğitim Durumu		
Devam eden	107	61,5
Devam etmeyen	67	38,5
Anne Eğitim Durumu		
Okur-yazar değil	35	20,1
Okur-yazar	23	13,2
İlköğretim	71	40,8
Ortaokul	31	17,8
Lise	9	5,2
Üniversite	5	2,9
Baba Eğitim Durumu		
Okur-yazar değil	5	2,9
Okur-yazar	17	9,8
İlköğretim	62	35,6
Ortaokul	61	35,1
Lise	20	11,5
Üniversite	7	4,0
Yüksek lisans ve üstü	2	1,1
Ailenin Gelir Düzeyi		
Düşük	35	20,1
Orta	137	78,7
Yüksek	2	1,1
Psikiyatrik Destek Alma Durumu		
Evet	35	20,1
Hayır	139	79,9
Fiziksel Hastalık Durumu		
Evet	21	12,06

Hayır	153	87,94
Sigara Kullanımı		
Evet	83	47,7
Hayır	91	52,3
Alkol Kullanımı		
Var	21	12,1
Yok	153	87,9
Madde Kullanımı		
Var	3	1,7
Yok	171	98,3
Suçta Sürüklenme Durumu		
Bir kez	87	50
Birden fazla	87	50

Çalışmaya dâhil edilen suçta sürüklenen çocuklardan %50'si (n=87) ilk kez suçta sürüklenmiş olup, mükerrer suçta karışan çocuk sayısı da aynı şekilde %50 (n=87) oranındadır. Bu oran erkek ve kız suçta sürüklenen çocuklarda farklılık göstermektedir. Erkeklerde mükerrer suçta sürüklenen (n=79) çocuk sayısı daha fazla iken, kız çocuklarında ilk defa suçta sürüklenenlerin (n=12) sayısı daha fazladır.

Suçta sürüklenen çocukların eğitim durumlarına göre mükerrer suçta sürüklenme oranlarına bakıldığında eğitime devam eden 107 çocuğun 77'sinin bir tane suç dosyasının bulunduğu, 30'unun birden fazla suç dosyasının bulunduğu görülmüştür. % 38,5 oranında okula devam etmeyen suçta sürüklenen çocukların çoğunluğunun birden fazla suç dosyasının bulunduğu dikkat çekmektedir. Eğitime devam etmeyen 67 suçta sürüklenen çocuk bulunduğu, 10'unun bir tane suç dosyasının bulunduğu, 57'sinin birden fazla suç dosyasının bulunduğu anlaşılmıştır. Başka bir deyişle mükerrer suçta sürüklenen çocukların %65 gibi büyük bir kısmı okuluna devam etmemektedir. Suçta sürüklenen çocukların aile gelir seviyeleri çoğunlukla (137) orta düzeydedir, bu oranın 79'unun ilk defa suçta sürüklenen çocuklar olduğu, 58'inin mükerrer suçta sürüklenen çocuklardan oluştuğu anlaşılmıştır. Düşük gelir seviyesinde olan (35) suçta sürüklenen çocukların 7'sinin ilk defa suçta sürüklenen çocukları kapsadığı, 28'inin ise mükerrer suçta sürüklenen çocuklardan oluştuğu saptanmıştır.

Tablo 2: Çocukluk Çağı Travmaları Toplam Puanı ile Adil Dünya İnancı Toplam Puanı Arasındaki İlişki Analizi

	Çocukluk Çağı Travmaları Toplam Puanı
Adil Dünya İnancı Toplam Puanı	,757**

Çocukluk çağı travmatik yaşantılar toplam puanı ile adil dünya inancı toplam puanı arasında ilişki incelenmiş olup, negatif yönde anlamlı yüksek düzeyde ilişki bulunmuştur.

Tablo 3: Mükerrer Suça Sürüklenmede Çocukluk Çağı Travmaları Toplam Puanları Açısından Farklılaşmasının Analizi

Ölçek	Grup	n	Mean	U	p
Çocukluk Çağı Travmaları	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	22,8831		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	40,7808	5274,500	0,00
Toplam		150			

Mükerrer suça sürüklenmenin çocukluk çağı travmaları toplam puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur (p=0,00).

Tablo 4: Mükerrer Suça Sürüklenmede Çocukluk Çağı Travmaları Alt Ölçeklerinin Puanları Açısından Farklılaşmasının Analizi

Ölçek	Grup	n	Mean	U	p
Duygusal İstismar Alt Ölçeği	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	5,7922		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	9,9452	4628,500	0,00
Toplam		150			
Duygusal İhmal Alt Ölçeği	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	6,9221		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	14,5068	5288,500	0,00
Toplam		150			

Fiziksel İstismar Alt Ölçeği	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	5,2078		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	7,4795	4099,500	0,00
Toplam		150			

Fiziksel İhmal Alt Ölçeği	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	4,9610		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	8,8493	5099,500	0,00
Toplam		150			

Mükerrer suça sürüklenmenin çocukluk çağı travmaları envanterinin alt ölçeklerinden olan duygusal istismar puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,00$).

Mükerrer suça sürüklenmenin çocukluk çağı travmaları envanterinin alt ölçeklerinden olan duygusal ihmal puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,00$).

Mükerrer suça sürüklenmenin çocukluk çağı travmaları envanterinin alt ölçeklerinden olan fiziksel istismar puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,00$).

Mükerrer suça sürüklenmenin çocukluk çağı travmaları envanterinin alt ölçeklerinden olan fiziksel ihmal puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,00$).

Tablo 5: Mükerrer Suça Sürüklenmede Adil Dünya İnancı Toplam Puanları Açısından Farklılaşmasının Analizi

Ölçek	Grup	n	Mean	U	p
Adil Dünya İnancı	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	52,7143		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	40,7808	5365,500	0,00

Toplam	150

Mükerrer suça sürüklenmenin adil dünya inancı toplam puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,00$).

Tablo 6: Mükerrer Suça Sürüklenmede Adil Dünya İnancı Alt Ölçeklerinin Puanları Açısından Farklaşmasının Analizi

Ölçek	Grup	n	Mean	U	p
Kişisel (Bireysel) Adil Dünya İnancı	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	27,5065		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	19,1507	5188,500	0,00
Toplam		150			
Genel Adil Dünya İnancı	İlk Defa Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	77	25,2078		
	Mükerrer Suça Sürüklenen Çocuk Sayısı	73	18,2192	5221,000	0,00
Toplam		150			

Mükerrer suça sürüklenmenin adil dünya inancı envanterinin alt ölçeklerinden olan kişisel (bireysel) adil dünya inancı puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,00$).

Mükerrer suça sürüklenmenin adil dünya inancı envanterinin alt ölçeklerinden olan genel adil dünya inancı puanına göre fark gösterip göstermediğine 0,05 anlamlılık düzeyinde Mann Whitney U testi ile bakılmış, anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,00$).

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma, 2021-2022 yılları içerisinde Erzurum ili sınırları içindeki Erzurum Adliyesinde suç dosyası bulunan, ilk suç işleme tarihinde 12-18 yaş aralığında olan, sosyal inceleme raporu düzenlemek amacıyla görüşme yapılan 174 suça sürüklenen çocuk katılımcıdan oluşmaktadır. İlk defa suça sürüklenen çocuklar ile mükerrer suça sürüklenen çocuklar arasında adil dünya inançları ve çocukluk çağı travmaları puanları karşılaştırılarak yukarıda verilen araştırma sorularına cevap aranmıştır.

Çalışmada öncelikle “Çocukluk çağı toplam puanı ile adil dünya inancı toplam puanı arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” sorusuna yanıt aranmıştır. Araştırma bulguları çocukluk çağı travmatik deneyimi yaşayan suça sürüklenen çocukların adil dünya inançlarının anlamlı derecede daha az olduğunu göstermektedir. Bu bulguyu destekler şekilde Almanya’da 66 genç erkek mahkûmun katılımcı olarak seçildiği çalışmada (Otto ve Dalbert: 2005: 569-571) suça sürüklenen çocukların adil dünya inançları ve ailevi geçmişleri incelenmiştir. Araştırma neticesinde yüksek adil dünya inancına sahip suça

sürüklenen çocukların davranışları gözlemlendiğinde daha fazla uyumlu olup başarı oranlarının yüksek olduğu, öfke sorunları ile daha iyi düzeyde başa çıkabildikleri ve adalet duyguların yüksek olması sebebi ile daha az disiplin sorunları yaşadıkları belirtilmiştir. Çalışmanın dikkate çekici bulgusu ise adil dünya inancı yüksek olan çocukların aile hayatlarına bakıldığında travmatik deneyim az yaşamış olmalarıdır. Her iki değişken arasında ilişkinin varlığı, hangisinin diğerini etkilediği sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu araştırma bulgularının iki değişken arasında nedensel ilişkinin varlığına işaret ettiğini iddia edemeyiz. Bu iki kavram arasındaki ilişkiyi somut bir şekilde inceleyen Kolk (2018), travma yaşamış çocukların dünyayı tehdit edici, adil ve güvenli olmayan bir yer olarak algıladıklarını, çocukluk çağı travma deneyimlerinin bireylerin adil dünya inancını olumsuz yönde etkilediğini vurgulamaktadır. Bu bakış açısına göre travmatik yaşantıların adil dünya inancını olumsuz yönde etkilediği değerlendirilmiştir. Bu görüşü destekler şekilde Lerner'in (1965) adil dünya inancını açıklarken bahsettiği gibi kişinin başına gelen olaylar ve çevresel faktörler kişinin adil dünya inancını düşürmekte olup kişi dünyayı tehdit edici bir yer olarak algılar ve kendi başına gelen olayların adaletli olmadığını düşünür. İstanbul Ceza İnfaz Kurumunda yapılan çalışma (Danışman ve Berberoğlu, 2016) neticesinde de 15-18 yaş aralığında geçmişte travma deneyimi yaşamış çocukların adil dünya inançlarının az olduğu, travmatik yaşantılar puanları ile adil dünya inançları puanları arasında ilişkinin bulunduğu, çocukluk döneminde travmatik yaşantılar ve örseletici deneyimler ne kadar artarsa kişinin adil dünya inancı da o derecede olumsuz etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın sonraki araştırma sorusu 'Mükerrer suça sürüklenmede çocukluk çağı travmaları toplam puanı, duygusal istismar, fiziksel istismar, duygusal ihmal, fiziksel ihmal alt ölçek puanlarına göre anlamlı farklılaşma var mıdır?' olarak belirlenmiştir. Araştırma bulguları mükerrer suça sürüklenen çocukların ilk defa suça sürüklenen çocuklara göre anlamlı derecede daha fazla çocukluk çağı travmatik deneyimler yaşamış olduklarını göstermektedir. Çocukluk çağı travmatik yaşantılar ile ergenlik döneminde suça sürüklenme arasında ilişkinin olduğunu söyleyen pek çok çalışma mevcuttur (ör., Bridges, 1926; 2017; Arabacı, Beşer, Bilaç, Uzunoglu ve Ozan, 2019; Atlı, 2019; Williams, 2020). Mevcut çalışmada bunun yanı sıra yukarıda da belirtildiği üzere mükerrer suça sürüklenen çocuklarda çocukluk çağında deneyimlenen travmaların daha fazla olduğu anlaşılmıştır. 698 çocuğun katılımcı olduğu kesitsel bir çalışmada ise (Cho ve Lee, 2022) çocukların 3 yıl takibi yapıldığında çocukların %61,5'i tekrar suça sürüklendiği ve tekrar suça sürüklenenlerin çocukluk döneminde travma deneyimi yaşadığı değerlendirilmiştir. Diğer taraftan, lise dönemine geçmeden travmatik olay deneyimleyen çocukların erken yaşta olumsuz kendine ve başkalarına zarar verici, okul ve sosyal çevre kurallarına uygun olmayan davranışlarda bulunma oranları da yüksek olabilmektedir (Marsiglio, Chronister, Gibson ve Leve, 2014).

Çalışma neticesinde ayrıca mükerrer suça sürüklenen çocukların ilk defa suça sürüklenen çocuklara göre her bir çocukluk çağı travmaları alt ölçek puanlarının daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Burada dikkat çeken başka bir durumun duygusal ihmal puanının diğer çocukluk çağı travmaları alt ölçek puanlarına göre mükerrer suça sürüklenen çocuklarda daha fazla olduğu değerlendirilmiştir. Duygusal ihmalin diğer çocukluk çağı travmalarına göre suça sürüklenmede daha fazla etkin rol oynadığı başka çalışmalarda da yer almaktadır (Özdemir ve ark., 2011). Bunun sebebinin açıklanmasında özellikle ebeveynler ve bakım veren kişiler tarafından çocukluk çağında duygusal olarak ihmal edilen çocukların çocukluk ve yetişkinlik dönemlerinde sosyal ve psikolojik sorunlarla karşılaşmaya devam ettikleri, fizyolojik olarak da beyin hücrelerinin zarar görmesine yol açtığı, bu çocukların rehabilite süreçlerinin daha zorlu olduğu görüşü etkin olmaktadır (Wilson ve ark., 2012). Yalnızca psikolojik olarak etkin rol oynadığı düşünülen duygusal ihmalin farklı sorunlara da yol açarak bireyler üzerinde hayat kalitesini düşürecek sorunlarla karşı karşıya kalmasına sebep olduğu değerlendirilmiştir.

Araştırmada son olarak 'Mükerrer suça sürüklenmede adil dünya inancı toplam puanı, kişisel (bireysel) adil dünya inancı ve genel adil dünya inancı alt ölçek puanlarına göre anlamlı farklılaşma var mıdır?' sorusuna cevap aranmıştır. Mükerrer suça sürüklenmede adil dünya inancı toplam puanı, kişisel (bireysel) adil dünya inancı ve genel adil dünya inancı alt ölçek puanlarına göre farklılaşma durumunun analizine bakıldığında; ilk defa ve mükerrer suça sürüklenen çocukların adil dünya inançları toplam puanları arasında anlamlı derecede farklılık olduğu görülmektedir. Mükerrer suça sürüklenmede kişisel (bireysel) adil dünya inancı ve genel adil dünya inancı alt ölçek puanlarına göre de anlamlı derecede farklılık olduğu görülmektedir. Adil dünya inancı puanlarının beklenen şekilde mükerrer suça

sürüklenen çocuklarda daha az olduğu görülmektedir. Hem adil dünya inancı toplam puanının hem de alt ölçeklerinin anlamlı derecede her iki grupta belirgin farklılık olması ile; birden fazla kez suça sürüklenen çocukların kendi başlarına gelen olayları ve içinde buldukları dünyayı daha adaletsiz olarak yorumladıkları, bunun yanı sıra geleceğe karşı daha umutsuz, savunmasız, tedirgin ve güvensiz oldukları çıkarımında bulunulmuştur. Adil dünya inancı düşük olan bireylerin suç davranışına yönelmesinin sebebini açıklarken Dalbert ve Filke (2007: 1518) adil dünya inancına sahip olmayan kişilerin öfke duygusunu yoğun olarak yaşadığını ifade etmişlerdir. Genç erkek mahkûmlarla yapmış oldukları çalışmada adil dünya inançları yüksek olan mahkûmların öfke duygusu uyaranları ile karşılaştıklarını kendilerini kontrol edebildikleri, ancak adil dünya inançları zayıf olanların ise bağırma, hakaret etme, saldırma, kendine ve başkalarına zarar verme gibi tepkiler verdikleri gözlemlenmiştir. Bu davranışların da tekrar suç davranışına yönelmede etkin rol oynadığı göz önünde bulundurulduğunda adil dünya inancı ve mükerrer suça sürüklenme kavramları arasındaki ilişki önem arz etmektedir. Ayrıca Lenç ve Cahang (2007: 126-128) adaletsiz dünya inancına sahip bireylerin özelliklerini incelediği çalışmada dünyayı adaletsiz bir yer olarak algılamının bireylerde şu düşüncenin baskın olduğunu belirtmişlerdir: Olumlu bir davranışta bulunduğumda ödüllendirileceğimi düşünmüyorum. Bu düşünce yapısının baskın olduğu bireylerde öfke duygusu, savunmacı başa çıkma, düşük iyimserlik, risk algısının yüksek olduğu bulunmuştur. Bunun sonucunda ise bu kişilerde uyumsuz davranış gözlemlenmesi olasılığının yüksek olduğu vurgulanmıştır.

Mükerrer suça sürüklenen çocuklarla ilgili daha önce çeşitli konularda çalışmaların yanında bu araştırmanın hem çocukluk çağı travmaları hem de adil dünya inancına odaklanılan bir çalışma olduğu için önem taşımaktadır. Çalışma neticesinde söz konusu değişkenler arasında anlamlı ilişki bulunması ve mükerrer suça sürüklenen çocuklarda çocukluk çağı travma deneyimlerinin fazla olması ve adil dünya inancının daha zayıf olması sonucuna ulaşılması bir sonraki yapılacak olan çalışmalara yol gösterici olabilmektedir. Çalışmanın sınırlılıkları içerisinde genelleme yapabilmek için uygun örneklem bulunması da bir sonraki çalışmalarda farklı bölgelerden daha fazla kapsayıcı suça sürüklenen katılımcı ile benzer çalışmaların yapılması önemli olacaktır. Çocukluk çağı travmatik yaşantıların bireyler üzerinde adil dünya inancına dair olumsuz etki yarattığı, bu nedenle çocukluk çağında deneyimlenen travmalara erken dönemde bireylerin adalet ve adil dünyaya ilişkin görüşlerinin olumlu yönde değiştirebilecek etkili müdahale yöntemlerinin araştırılması dikkate alınabilir. Adalet ve adil dünya inancının bireylerin sadece kişisel yaşamlarına değil sosyal yaşamlarını da etkilediği düşünülmürse çocukluk çağı travmalarına erken müdahalenin bireylerin psikososyal gelişimine de olumlu katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Çocuğun içinde bulunduğu aile yapısı, çocuğa yönelik yapılacak uygun müdahalelerin doğru zamanda ve sağlıklı şekilde yürütülmesi için ayrıca önem taşımaktadır. Bu sebeple özellikle ebeveynlerin bu konuda bilinçlenmesi için aile bireylerine yönelik çalışmalar yürütülmesi müdahale süreci kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Adli süreçte suça sürüklenen çocuklar ile sosyal inceleme raporu düzenleme aşamasında yapılan görüşmeler ve 5395 kapsamında suça sürüklenen çocuk hakkında verilecek olan tedbirler kapsamında uygun müdahalelerin yapılması süreçleri mükerrer suça sürüklenmeyi önleme açısından büyük önem taşımaktadır. Suça sürüklenen çocuklar hakkında verilen tedbirlerin uygulanması hususunda gerekli takibin yapılması ve tedbire devam etme konusunda dirençli olan çocukların ayrıca ele alınıp farklı kurumlar ile iş birliği içinde olunarak her çocuk özelinde uygun müdahale programlarının geliştirilmesi de önem arz etmektedir. Bunun yanında erken müdahale edilmesi açısından kovuşturma aşamasından önceki süreçte örneğin soruşturma aşamasında suça sürüklenen çocuklar hakkında sosyal inceleme raporu düzenlenerek uygun rehabilitasyon sürecinin daha erken başlaması mükerrer suçlarla mücadelede anlamlı olabilir. Kovuşturma aşamasına kadar geçen süreçte çocuğun tekrar tekrar suça sürüklenme riski bulunduğundan en kısa sürede sağıltım çalışmalarının başlatılması süreci olumlu yönde etkileyeceğini düşünmekteyiz. Son olarak, söz konusu uygulamalarla ilgili değerlendirmelerin etkinliğinin delil temelli yaklaşımlarla test edilmesinin önemini altını çizmek isteriz.

Kaynakça

- Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü. (2021). Adli istatistikler 2021. Erişim adresi: <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/310520221416422021H%C4%B0ZMETE%C3%96ZELK%C4%B0TAP.pdf>
- Arabacı, L. Beşer, N. Uzunoğlu, G. Bilaç, Ö. ve Ozan, E. (2019). Suça itilmiş ergenlerde ebeveyn tutumu ve çocukluk çağı travmalarının belirlenmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 22, 219-227.
- Atlı, C. (2019). Psikolojik olgu: cinsel şiddet. 1-5. https://www.researchgate.net/publication/338038329_Psikolojik_Olgu_Cinsel_Siddet
- Bartollas, C. ve Schmallegger, F. (2017). Çocuk suçluluğu. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bernstein, D., Stein, J., Newcomb, M., Walker, E., Pogge, D., Stokes J. ... Zule, W., (2003). Development and validation of a brief screening version of the childhood trauma questionnaire. *Child Abuse*, 27, 169-190.
- Bridges, B. (1926). Factors contributing to juvenile delinquency. *American Institute of Criminal Law and Criminology*, 17, 531.
- Cho, M. ve Lee, C. (2022). Childhood maltreatment and repeat offending in juvenile delinquents: a propensity score matched-control study. *Youth and Society*, 54(7), 1178-1199.
- Dalbert, C. (1999). The world is more just for me than generally: about the personal belief in a just world scale's validity. *Social Justice Research*, 12, 79-98.
- Dalbert, C., ve Filke, E. (2007). Belief in a personal just world, justice judgments, and their functions for prisoners. *Criminal Justice and Behavior*, 34(11), 1516-1527.
- Dalbert, C. (2009). Belief in a just world. *Handbook Of Individual Differences in Social Behavior*, 288-297.
- Danışman, I. ve Berberoğlu, E. (2016). Suça yönelen ergenlerde, çocukluk döneminde örseleyici yaşantılara maruz kalma düzeyi ile adil dünya inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 17(2), 111-119.
- Delisi, M., Fox, B. H., Fully, M., ve Vaughn, M. G. (2018). The effects of temperament, psychopathy, and childhood trauma among delinquent youth: a test of delisi and vaughn's temperament-based theory of crime. *International Journal of Law and Psychiatry*, 57, 53-60.
- Driessen, M., Schroeder, T., Widmann, B., Von Schonfeld, C., ve Schneider, F. (2006). Childhood trauma, psychiatric disorders, and criminal behavior in prisoners in germany: a comparative study in incarcerated women and men. *Journal of Clinical Psychiatry*, 67(10), 1486-1492.
- Freeman, N. J. (2006). Socioeconomic status and belief in a just world: sentencing of criminal defendants. 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(10), 2379-2394.
- Göregenli, M. (2003). Şiddet, kötü muamele ve işkenceye ilişkin değerlendirmeler, tutumlar ve deneyimler. *İşkencenin Önlenmesinde Hukukçuların Rolü Projesi Raporu*. İzmir.
- Honor, G. (2015). Childhood trauma exposure and toxic stress: what the pnp needs to know. *Journal of Pediatric Health Care*, 29(2), 191-198.
- Kılınç, S., ve Torun, F. (2011). Adil dünya inancı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(1), 1-14.
- Kızmaz, Z. (2007). Mükerrer suçlulukla ilintili değişkenler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 227-249.
- Kolk, Bessel, A. (2018). Beden kayıt tutar: travmanın iyileşmesinde beyin, zihin ve beden. (Çev: M. Nurdan). Nobel Akademik Yayıncılık.

- Lench, H. C., ve Chang, E. S. (2007). Belief in an unjust world: When beliefs in a just world fail. *Journal of Personality assessment*, 89(2), 126-135.
- Lerner, M. (1965). Evolution of performance as a function of performer's reward and attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 355-360.
- Marsiglio, M. C. Chronister, K. M. Gibson, B. ve Leve, L. D. (2014). Examining the link between traumatic events and delinquency among juvenile delinquent girls: a longitudinal study. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 7, 217-225.
- Myers, D. G. (2015). Sosyal psikoloji, (Çev. Editörü Serap Akfırat). Nobel Yayınları, Ankara.
- Otto K. ve C. Dalbert, (2005). Belief in a just world and its functions for young prisoners. *Journal Of Research In Personality*, 559-573.
- S., Melanie Marks Padmal, (2009). Traumatic experiences, post-traumatic stress disorder and obsessive-compulsive disorder. *International Review of Psychiatry*, 13(3), 172-180.
- Şar, V., Öztürk, E. ve İkizkardeş, E. (2012). Çocukluk çağı ruhsal travma ölçeğinin Türkçe uyarlanmasının geçerlilik ve güvenilirliği. *Türkiye Klinikleri Journal Of Medical Science*, 32, 1054-1063.
- TÜİK (2019). Ceza infaz kurumu istatistikler. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ceza-Infaz-Kurumu-Istatistikleri-2019-33625>.
- TÜİK (2020). Suç türü ve suçun işlendiği yaş grubuna göre ceza infaz kurumuna giren hükümlüler 2011-2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ceza-Infaz-Kurumu-Istatistikleri-2020-37202>.
- Özdemir, O., Polat, F. H., Besiroglu, L., Selvi, Y., Özdemir, P., Atli, A., Akbayram, S. (2011). Suça yönelen erkek ergenlerde travmatik yaşantılar, dissosiyasyon ve suça karşı tutumlar. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 12(1), 68-75.
- Öztürk, M. (2011). Çocuk hakları açısından çocuk ihmali ve istismarı. Çocuk Vakfı Yayınları.
- Türk, B. ve Hamzaoglu, N. (2019). A psycho-social investigation on the causes of juvenile delinquency. *International Journal of Humanities and Social Development*, 3(2), 50-64.
- Williams, A. (2020). Early childhood trauma impact on adolescent brain development, decision making abilities, and delinquent behaviors: policy implications for juveniles tried in adult court systems. *Juvenile And Family Court Journal*, 71(1), 5-17.
- Wilson, R. S., Boyle, P. A., Levine, S. R., Yu, L., Anagnos, S. E. ... Bennett, D. A. (2012). Emotional neglect in childhood and cerebral infarction in older age. *Neurology*, 79(15), 1534-1539.
- Yüksel, M. ve Çifci, E. (2017). Yetişkin hükümlülerin çocukluk çağı travma düzeyinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (30), 57-86.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuş olup yararlanılan tüm çalışmalar kaynakçada belirtilmiştir. Bu çalışma Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Suç Araştırmaları Anabilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Demirden danışmanlığında başarıyla savunulan “Çocukluk Çağı Travmaları ve Adil Dünya İnancı ile Çocuklarda Mükerrer Suça Sürüklenme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Erzurum İl Örneği” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir. Bu çalışma, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü'nden alınan etik kurul kararı çerçevesinde gerekli izinler sağlanmıştır (40843807-3192 / 28.06.2021).

Yazar Katkısı: Kavram/fikir; veri toplama/işleme Şule Zehra Gülmez (katkı oranı %100); eleştirel inceleme ve düzenleme Ahmet Demirden (katkı oranı %100); analiz Mustafa Durak (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Metnin yazılmasında yazarlar eşit oranda katkıda bulunmuştur. Yazarlar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

YALOVA ÜNİVERSİTESİ

YALOVA SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(Yalova Journal of Social Sciences)

e-ISSN: 2146-1406

Nisan/April 2024, Cilt/Volume: 14, Sayı/Issue: 1, 75-86.

Başvuru/Submitted: 21.12.2023

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1407878

Kabul/Accepted: 01.02.2024

Derleme Makale/Review Article

Yayın/Published: 24.04.2024

<https://dergipark.org.tr/pub/yalovasosbil>

Dünya Bankası: Uluslararası Finansal Sistemdeki Evrimi, Misyonu ve Küresel Etkisi

Doğa Başar Sariipek* - Ebru Büyükerkan**

Öz

Bu çalışma, Dünya Bankasının uluslararası finansal sistemdeki önemine ve ekonomik yeniden yapılandırma kaynaklarına olan katkısına odaklanmaktadır. Banka, kuruluş amacına uygun olarak ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmelerini desteklemek için kredi sağlama programları ve yapısal uyarlamaya yönelik düzenlemelerle dikkat çekmektedir. Ancak, bankanın misyonu zaman içinde değişen dünya düzeniyle paralel olarak evrim geçirmiştir. 1990'lardan günümüze kadar, sürdürülebilir büyüme ve küresel iş birliği hedefleri doğrultusunda hareket etmeyi amaçlayan Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri ve sonrasında 2015'te kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile uyum içinde çalışmıştır. Bu çerçevede, toplum odaklı kalkınma ve yardım koordinasyonuna vurgu yaparak savunmasız grupları koruma amacını taşımaktadır. Ancak, bu misyon uygulama sürecinde Dünya Bankası ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Çalışmada, Dünya Bankasının misyonu, kuruluş ideolojisi ve küreselleşme bağlamında yaşadığı dönüşüm ele alınmıştır. Küreselleşmenin siyasal, kültürel ve ekonomik etkileri, Dünya Bankası üzerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda, küreselleşmenin politik, sosyal ve ekonomik bir güç olarak nitelendirilen Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşların rolleri, çevre ülkelerdeki politika etkileşimleri üzerinde etkili olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sosyal Politika, Küreselleşme, Kalkınma, Dünya Bankası, Uluslararası Finansal Sistem.

The World Bank: Evolution, Mission And Global Impact In The International Financial System

Abstract

This study focuses on the importance of the World Bank in the international financial system and its contribution to economic restructuring resources. In line with its founding purpose, the Bank has been notable for its lending programmes and structural adjustment arrangements to support the economic and

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, SBF, ÇEEİ Bölümü, sariipek@kocaeli.edu.tr, 0000-0002-3525-5199

** Nielseniq Araştırma Hizmetleri, e.buyukerkkan@gmail.com, 0000-0002-0088-2424

social development of countries. However, the Bank's mission has evolved over time in parallel with the changing world order. From the 1990s to the present day, the World Bank, aiming to act in line with the goals of sustainable growth and global cooperation, has worked in harmony with the United Nations Millennium Development Goals and the Sustainable Development Goals adopted in 2015. In this framework, it aims to protect vulnerable groups by emphasising community-oriented development and aid coordination. However, the World Bank has been subjected to serious criticism during the implementation of this mission. In this study, the mission of the World Bank, its founding ideology and its transformation in the context of globalisation are discussed. The political, cultural and economic effects of globalisation are evident in the World Bank. In this context, the roles of institutions such as the World Bank and the IMF, which are considered political, social and economic forces of globalisation, have an impact on policy interactions in peripheral countries.

Keywords: Social Policy, World Bank, Development, Globalization, International Financial System.

Giriş

1944 Bretton Woods sistemi çerçevesinde kurulan Dünya Bankası ve IMF, uluslararası parasal sistemde önemli rol oynayan iki ana kuruluş olarak ortaya çıkmıştır. Dünya Bankası, özellikle kalkınma perspektifi üzerine odaklanarak, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimini desteklemek amacıyla bir dizi proje ve çalışma üzerinde etkin bir rol oynamıştır.

Banka, kuruluş döneminde savaştan etkilenen Avrupa ülkelerinin yeniden imarı ve kalkınması amacına odaklanmıştır. Ancak, zaman içinde yaşanan krizler ve küresel güç dinamiklerinin rekabeti nedeniyle, Dünya Bankasının misyonu dünya konjonktürüne paralel olarak evrim geçirmiştir. Günümüzde, Bankanın misyonu aşırı yoksulluğa son vermek ve dünya nüfusunun 1.90 doların altında gelire yaşayan kesimini azaltmak üzerine odaklanmıştır. Ayrıca, insanların en yoksul %40'ının gelirini artırarak toplam refahın daha adil dağılımını teşvik etmek de başlıca hedefler arasına girmiştir (World Bank, 2021).

Dünya Bankası, kuruluş yıllarında daha çok iktisadî büyümeyi destekleyen projelere finansman sağlamış, ancak 1960'lı yıllardan itibaren kalkınma yaklaşımındaki değişikliklerle az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarına yönelik çabalarını artırmıştır (Clemens ve Kremer, 2016: 59). Neoliberal politikaların yükselişi, serbest piyasa ekonomisinin benimsenmesi, krizler sonrası küresel güç dengelerin değişmesi, ABD'nin ekonomik ve siyasî gücündeki değişimler ve dünya ekonomisinin geçirdiği dönüşümler Dünya Bankasının dönüşümünü etkileyen faktörler olmuştur.

Bu nedenle, bazı akademisyenlerin Dünya Bankasının kuruluşu, işlevi ve görevleri konusunda çeşitli eleştirileri bulunmaktadır. Bu eleştirilerden biri, Kaya (2002: 3) tarafından dile getirilmiştir. Kaya, Dünya Bankasının birçok çevre tarafından uluslararası yardım kurumu olarak algılandığını ve hatta az gelişmiş ülkelerin refahlarını desteklemek için ihtiyaç duydukları tek finansman kaynağı olarak görüldüğünü vurgulamaktadır. Diğer bir perspektiften bakıldığında ise farklı bir anlayışa sahip çevreler, Dünya Bankasını faaliyetleriyle küresel ölçekte neoliberal ideolojinin gereksinimlerine uygun olarak dünyanın yeniden şekillenmesine katkıda bulunan bir kurum olarak tanımlamaktadır.

Daha önce belirtilen eleştirilere ek olarak, Dünya Bankasının kaynaklarının yoksul ülkelere aktarılması sonucunda bu ülkelerin borçlandırılmasıyla ilgili bir başka eleştiri de mevcuttur. Bu eleştiride, aktarılan kaynakların ve ülkelerin borçlanma süreçlerinin, özellikle petrol gibi doğal kaynaklar üzerinden yapılan transferlerle Dünya Bankası ve IMF tarafından öngörülen istikrar ve kalkınma programlarına dayandırılarak, zengin ülkeler lehine bir aktarımın gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bu durumun, yoksul ülkelerin daha da yoksullaşması ve sömürülmesi anlamına geldiği düşünülmektedir (Crisp ve Kelly, 1999: 546).

Bu çalışmanın temel gerekçesi, Dünya Bankasının tarihsel gelişiminin, temel misyonunun ve uluslararası finans dünyası üzerindeki geniş kapsamlı etkisinin kapsamlı bir analizini sunmaktır. Bu çalışma, Dünya Bankasının evrimini inceleyerek, küresel ekonomik zorlukların ele alınmasındaki ve sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesindeki rolüne dair bir yaklaşım sunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, kurumun evrimini, misyonunu ve küresel etkisini sentezleyen birleşik bir anlatı sunarak mevcut yazındaki önemli bir boşluğu da doldurmaktadır.

Bu arka plan ışığında, çalışma Dünya Bankasının kuruluşundaki ekonomik-siyasî iklimde etkili

olan görüşü ve sonrasında küreselleşmenin Banka üzerindeki etkilerini üç bölümde ele almaktadır. Birinci bölümde Dünya Bankasının kuruluşu, işlevi ve uygulamaları incelenirken, ikinci bölümde Banka'daki politika değişikliklerine odaklanılmıştır. Üçüncü bölümde ise küreselleşmenin Dünya Bankası üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

1. Dünya Bankası ve Faaliyetleri

1.1. Dünya Bankasının Kuruluşu ve İşlevi

1929 Ekonomik Buhranının meydana geldiği yıllarda uluslararası ekonomi ilişkileri çıkmaza girmiştir. Buhranın milli gelir ve istihdam düzeyleri üzerinde yarattığı daraltıcı etkiden kurtulabilmek ve gittikçe küçülen dünya paylarını koruyabilmek için, çoğu ülke rekabetçi devalüasyonlara başvurmuş, bir yandan pazarlarını dış rekabetten koruyabilmek adına gümrük tarifelerini yükselterek miktar ve ithalatta döviz kısıtlamalarına gitmiştir (Göçmen, 2014: 5). Ekonomik bunalımın etkisi sona ermeden, II. Dünya Savaşı'nın çıkması mevcut bunalımı daha da artırmıştır. Bu olumsuz etkileri kolay atlatabilmenin çözümü olarak uluslararası iş birliği ve bu iş birliğinin kurumsallaşması yoluna gidildiği görülmektedir.

ABD II. Dünya Savaşı henüz sonlanmadan, 1941 yılında uluslararası finans kurumlarının planlarını yapmıştır. Savaş sonrası yeni bir uluslararası iş bölümü doğmakta, ABD bu yeni durumda Avrupa'nın yeniden inşası, sömürgelerin durumları ve 1929 krizine benzer bir krizin ortaya çıkmasını engellemekle ilgilenmektedir. Bu sorunlara çözüm bulabilmek için iki hedefe yönelmiştir: Krizi engelleyecek uluslararası bir para fonu kurmak ve Avrupa ile sömürgeler konusunda etkili olacak yeniden yapılanma ve kalkınma bankası oluşturmak. Böylelikle, 1-22 Temmuz 1944 tarihleri arasında yapılan Birleşmiş Milletler Para ve Finans Konferansının¹ sonucunda ABD'nin New Hampshire eyaletinin Bretton Woods kasabasında ikiz kuruluşlar olarak adlandırılan Dünya Bankası ve IMF kurulmuştur (Zabcı, 2017: 32).

Konferansta, İngiltere ve ABD öncülüğündeki Müttefik Devletler, Avrupa refahını yeniden inşa etmeye, 1920'lerin ve 1930'ların totalitarizminin yükselmesine yardımcı olan ekonomik sıkıntıların tekrarlanmasını önlemeye çalışmışlardır. IMF, Avrupalılar tarafından yürütülecek zımnî sözleşme doğrultusunda küresel döviz kuru rejimini ve ödemeler dengesini yönetmekten sorumluyken, bir Amerikalı tarafından yürütülecek olan Dünya Bankası savaş sonrası imar kredilerini sağlamıştır. Fon, kısa vadeli makroekonomik sorunlardaki “yangınlara” odaklanırken, Banka uzun vadeli yerel gelişimlere odaklanmıştır (Masters ve Chatzky, 2018: 1).

Dünya Bankasının işlevi, savaşın oluşturduğu yıkıntılar içerisindeki Batı Avrupa ülkelerinin yeniden inşası ve bu ülkelerin savaş ekonomisinden sorunsuz bir biçimde çıkışını kolaylaştırmak, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak şeklinde belirlenmiştir. Dünya Bankasının, sağlık merkezleri ve okulları inşa etme, su ve elektrik sağlama, hastalıklarla mücadele etme ve çevreyi koruma gibi belirli projeleri yerine getirme ya da ülkelerin belirli sektörlerini yapılandırma konusunda finansal ve teknik yardım sağlayarak, uzun vadeli kalkınma ve yoksulluğun azaltılmasını desteklemesi başlıca görevlerindedir. Dünya Bankasının desteği genellikle uzun vadeli dir. Gerekli finansman hem üye ülkelerin katkıları hem de tahviller yoluyla sağlanmaktadır (The IMF and the World Bank, 2021: 1).

Savaş nedeniyle tahrip veya bloke olmuş ekonomileri yeniden düzenlemekle birlikte barış döneminde ihtiyaçları karşılamak, üretim araçlarının gelişmesine destek olmak, dış yatırımlara garanti vererek kredilere destek sağlamak, uluslararası ticaretin uzun vadede dengeli gelişmesini ve üretken kaynakların gelişmesini sağlayacak uluslararası yatırımları desteklemek, çalışma koşullarının iyileştirilmesine ve yaşam düzeyinin artırılmasına katkıda bulunmak, Banka tarafından verilen veya garanti edilen uluslararası krediler ile uyum sağlamak Dünya Bankasının ana sözleşmesinin 1. maddesinde yer alan diğer görevlerini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Dünya Bankasına üye olan

¹ Amerikan hazinesinin başında olan Harry Dexter White ve konferans konuşmasını gerçekleştiren Henry Morgenthau ile İngiltere'den Lord John Maynard Keynes'in hazırladıkları anlaşmanın imzalanmasıyla iki devlet konferans çalışmalarının yönlendiricisi konumunda olmuşlardır. Kuruç, 2016: 9-11.

ülkeler, IMF'nin de üyeleridir. Dünya Bankası klasik bir banka olmadığından, özel hesap açtırılmadığı gibi kredilerin büyük bir bölümünü de devletlere vermektedir (Sönmez, 2005: 313-314).

1.2. Dünya Bankasının Uygulamaları

1.2.1. 1946-1967 Dönemi

1946 yılında faaliyete geçen Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) yani Dünya Bankası, savaştan olumsuz etkilenen Avrupa Ekonomisini yeniden canlandırabilmek amacıyla ilk olarak Fransa, Hollanda, Danimarka ve Lüksemburg'a gerekli olan ithalatın finansmanını sağlamak doğrultusunda kredi açmıştır. Bankanın ilgili anlaşma maddesinde, Banka kredilerinin imar ve kalkınma amaçlı olduğu belirtilmektedir. Dört ülkeye uygulanan kredi ise dolaylı olarak ekonomilerinin yeniden inşasına yöneliktir, bu nedenle istisnai durum teşkil etmektedir. Bu türde bir krediyi güven duyduğu ülkelere açmaktadır. 1947 yılında Marshall Planı'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte Dünya Bankasının Avrupa'nın yeniden inşasına katkıda bulunma misyonu arka planda kalmış, Banka ağırlıklı olarak az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarına ve yatırım projelerine mali destek vermeye yönelmiştir (Sönmez, 2005: 315-316).

1956 yılında özel sektör kuruluşlarına destek vermek amacıyla IBRD'nin faaliyetlerini tanımlamaya yönelik olarak Uluslararası Finans Kurumu (IFC) kurulmuştur (Göçmen, 2014:20). Banka az gelişmiş ülkelerin kalkınmasına yönelik taleplerin artmasıyla birlikte 1960 yılında IBRD'ye bağlı Uluslararası Kalkınma Birliği'ni (IDA) kurmuş, imtiyazlı ve yumuşak borç verme sorumluluğunu üstlenmiştir. 1968 yılına kadar olan sürede Banka, ekonomik büyüme ve kalkınmayı denk kabul etmekte ve verdiği borçlar ekonomik büyümeyle yöneliktir. Altyapı ile ilgili projeler, ulaştırma, haberleşme, elektrik üretimi IDA tarafından desteklenmektedir (Shihata, 2000: 225).

1.2.2. 1968-1981 Dönemi

1950'lerde ve 1960'larda Dünya Bankasının merkezi rol oynadığı kalkınma topluluğu, yoksul ülkelere sanayileşme için gerekli alt yapıyı sağlamanın önemini vurgulamaktadır (Miller-Adams, 1999: 2).

McNamara'nın başkanlığını yaptığı 1968-1981 yılları arasında Banka'nın yeniden yapılanması için iki temel hedef belirlenmiştir: Banka'nın yeni kaynak finansmanını geliştirmek ve Banka'yı finansman risklerine karşı korumak için yeni mekanizmalar oluşturmak. Miras aldığı Banka'nın zayıf ve etkisiz olduğunu belirten McNamara, gücünü yeni kaynaklar bularak ya da yaratarak artırmayı hedeflediğini dile getirmiştir. 1968 yılında, Banka mali tedbirlik ve yüksek getiri talep eden ABD ve Avrupa tahvil piyasalarının ağırlığı altında ilerlememiş ve ABD hükümeti politik çıkarları doğrultusunda kredileri desteklemeye devam etmiştir. Banka finansal olarak güçlüydü, ancak finansman zayıf ve ciddi şekilde yetersiz kullanılmıştır. Bu nedenle McNamara üzerinde durduğu iki konuyla ilgili öncelikle Banka çalışanlarından Bankanın finansal bir kısıtı yoksa yürütülmesini görmek isteyecekleri tüm program ve projelerin listesini çıkarmalarını istemiş ve Bankanın verdiği borç miktarını iki katına çıkarmayı planladığını açıklamıştır. Sonuç olarak, Banka ilk beş yıllık dönemde, daha fazla proje finanse etmiş, daha fazla kredi vermeye başlamıştır (Goldman, 2005: 61-63).

Banka hedeflerine hızlı adımlarla ulaşırken, dünya çapında önemli değişimler olmuş, Ekonomik Danışman Paul Volcker'ın tavsiyesi üzerine, Başkan Nixon savaş sonrası Bretton Woods sisteminin tüm dünya para birimlerini ABD doları cinsinden altın değerine bağlayan para birimini duyurmuştur (Goldman, 2005: 64). Bretton Woods Anlaşması ile savaş sonrası dönemde ABD dolarının hızla yükselişi doların dünya parası olarak ilan edilmesine neden olmuş, 1971 yılında sistemin çöküşüne kadar devam etmiştir (Zabcı, 2017: 38).

McNamara-Rotberg devrimi, Dünya Bankası için uluslararası finans dünyasında dönüştürücü olmuştur. McNamara, Bankanın öz sermaye ve yoksulluğun azaltılması adına ne kadar az borç verdiğine ve genel olarak kalkınma modelinin başarısızlığına değinerek, özel olarak Banka kredilerinin çoğunun en yoksul ülkelerin %40'ını geçmekte olduğunu vurgulamıştır. McNamara göreve başladığı andan itibaren yoksul ülkelere yönelmekte, 1960 yılından bu yana gelişmekte olan dünyada ortalama yıllık büyümenin %8 olduğunu vurgulayarak, büyümenin bir kısmının sanayi bölgelerinde yoğunlaştığını, köylünün kendi geçim sınırları içerisinde yoksulluk yaşadıklarını belirtmektedir (Goldman, 2005: 66-68).

Eylül 1973 yılından sonra, McNamara'nın gerçekleştirdiği toplantı ardından yoksulluk azaltıcı programlar Bankanın öncelikli politikası olarak gündeminde yer almıştır. Bu dönemde Bankanın, izlediği politika çerçevesinde yaptığı kırsal kalkınma, eğitim, sağlık, beslenme, içme suyu temini gibi alanlarda belirgin iyileşmeler kaydedilmiştir (Shihata, 2000: 239).

McNamara'ya göre yoksulluk ve az gelişmişlik sorunlarının çözümü Bankanın dikkatini üçüncü dünya kırsal ülkelerine vermesiyle gerçekleşebilecektir. Bu aşamada köylü ve çiftçilerin hayatlarını değiştirebilecek en etkili araçların ne olduğu sorusu akıllara gelmiş ve bu soru, ABD'nin Uluslararası Kalkınma Ajansı, Dış İlişkiler Konseyi, CIA, Savunma Bakanlığı gibi politika çevrelerinin de temel kaygı konusu olmuştur. Sorunu çözmek için McNamara, yüksek verimde çeşitlilik gösteren tohumlar, gübre, sulama, sermaye ve teknik destek içeren bir proje olan Yeşil Devrimi Asya, Afrika ve Latin Amerika'ya getirmeyi önermiştir. Bu proje büyük ölçüde belirli alanlarda ilerlemeyi sağlamıştır. Bu projeye esas amaç yoksulluğun azaltılmasıdır. Ayrıca McNamara kırsal projelerde nüfus kontrolü, beslenme, sağlık bölümleri gibi alanlara baskı yapmıştır. Kentsel yoksulluk endişesi için, düşük maliyetli konut ve gecekondu rehabilitasyonu için projeler başlatmıştır (Goldman, 2005: 68-71).

Yeşil Devrim fikri, Dünya Bankasının finansal desteğinin büyüklüğü ve kalkınma destek ağının genişliği sebebiyle dünya çapında önem kazanmıştır. McNamara çalışanlarını sağlam veriler toplama hem de eldeki projelerin tamamlanabilmesi için saha çalışmalarına yönlendiriyordu. Banka, kırsal kesimdeki yoksul insanların yaşam koşulları hakkında bilgi almak için kendi uluslar ötesi talebini üretmiş ve daha önce fark edilmeyen milyonları gözle görünür kalkınma hedeflerine ulaştırmıştır. Böylelikle bu dönem, kalkınma düşüncesine yeni bir boyut kazandırmıştır. Yeni kredileri hızlandırmak ve yasallaştırmak için McNamara, Uluslararası Tarımsal Araştırma Danışma Grubu (Consultative Group on International Agricultural Research- CGIAR) olarak adlandırılan Rockefeller Vakfı'nın Meksika ve Filipinler'de kurduğu geniş bir araştırma ağı oluşturulmuş ve gelişim teşvikinin tarihindeki en büyük başarılarından biri olmuştur (Kapur, Webb, Lewis, 1997: 399; Goldman, 2005: 85).

Yeni yaklaşımlarla birlikte Dünya Bankası kredilerinin tarım ve sosyal alanlara (eğitim, kentleşme) kaydığı, artık tarımda yaşayan kesimin yoksulluğun nedenlerinden biri olduğu kadar ekonomik büyümenin de itici gücü olduğu görülmüştür (Sönmez, 2005: 324).

McNamara, sanayi ve tarımda elektrikleendirme ve sulama yapabilmek için geniş barajlar ile tarıma dayalı sermaye malları için madencilik ve fabrikalar kurmaya ve yeşil devrim hareketiyle kırsal kesimde eğitim ve sağlık gibi çok yönlü alanları genişletmeye yönelmiştir. Ancak, Bankanın çabalarının karşılığında kredi portföylerinin hızla büyümesi, Güney'de yüksek dış borç, çeşitli gıda üretimi kaybı, milyonlarca köylüyü yerinden eden toprakla ilişkili etkenler, gıda üretiminin dolara bağlanması ve Amerikalı'laştırılması, dünya çapında gıda üretimi ve gıda satışlarının düşüşü gibi nedenlerden dolayı ciddi ölçüde tahrip edici etkilere yol açtığı görülmüştür. Dengesiz ticaret koşulları sebebiyle, McNamara'nın yoksulluğun sona ermesi düşüncesi gerisinde borçlu bir Güney ve çok katmanlı bir tarım sistemi kalmıştır. Yoksulluk, Bankanın kalkınma sektörünün bir sonucu olarak büyümüştür. Gıda fiyatlarının çöküşü, petrol fiyatlarının ani yükselişi ile birlikte borçlular tarafından artan bir borçlanma krizi yaşanmıştır (Goldman, 2005: 87).

Bu dönemde, gelişen ülkelerde 1980'lerde patlak veren borç krizleri nedeniyle, Dünya Bankasının ilk görev niteliğinden farklı olarak uluslararası bir kalkınma örgütü haline geldiği gözlemlenmektedir. Bu da 1980'lerin ve 1990'ların birçok yoksul ülkesi nezdinde Dünya Bankası ve IMF'nin ağırlıklı olarak gelişen ülkelere borç veren, bunun karşılığında güçlü Batılı devletlerin tercihlerine uygun politikalar talep eden kuruluşlar olarak görülmesine yol açmıştır (Güven, 2013: 2-3).

1.2.3. 1982-1994 Dönemi

1981-1982'de yaşanan durgunluk, 1982'de meydana gelen dış borç krizi ile birlikte az gelişmiş ülkelerin istikrar ve yapısal uyum kredilerini uygulamaya başlamaları, yeni liberal anlayışın güçlenmesi Dünya Bankasının bakış açısını ve politikalarını değiştirmesini etkileyen etmenler arasında yer almaktadır (Sönmez, 2005: 325).

1980 yılındaki ilk yapısal uyum kredileri McNamara'nın öncülüğünde başlatılmıştır. 1979 yılındaki ikinci petrol krizinden sonra 1980'ler boyunca petrol fiyatlarının artmaya devam edeceği öngörüsü ile adım atan McNamara, yanıldığını ve durumun tam tersi şeklinde olduğunu sonradan görmüştür. Ancak, öngörüsünden yola çıkarak gelişmekte olan ülkelerin yapısal düzenlemeler

yapmaları gerektiğini ileri sürmüştür. 1980 ve 1983 yılları arasında Banka, 9 ülkeye 14 yapısal uyum kredisi vermiştir (Toussaint, 2008: 173).

İlerleyen dönemlerde, kredi kullanımı için gereken düzenlemelerin ilgili ülkeler tarafından benimsenmemesi, Dünya Bankasının yıllık raporlarında sıkça vurgulanan "yapısal uyarlamaya ihtiyacı olan ülkelerin gerekli tedbirleri almaktan kaçındığı" şeklindeki ifadelerle ilişkilendirilerek, yapısal uyarlama amacıyla oluşturulan kredi mekanizmasının etkili bir şekilde işletilemediği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Dünya Bankası, bu duruma çözüm olarak, daha sınırlı kapsama sahip veya sektörel düzenlemeyi hedefleyen "sektörel yapısal uyarlama kredisi"ni hayata geçirmeye karar vermiştir (Sönmez, 2005: 342-343).

Bu sebeple, 1981 yılında başkanlığa atanan Alden W. Clausen koşullu program kredilerine ağırlık vermiştir. Banka, 1982 yılından itibaren her ne kadar yapısal uyum kredilerine başladıysa da Clausen döneminde sektörel ve yapısal borçlar ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde Banka, petrol ve doğalgaz projelerinin yanı sıra kalkınmaya yönelik projelere kredi vermeye devam etmiştir (Shihata, 2000: 233).

1980'ler boyunca, Dünya Bankası ve IMF'nin politika belirleme ve uygulama alanlarında kendi ilkeleriyle uyum içinde olunmasına öncelik verilmiştir, bu durum ise iki kurum arasındaki çatışmaların önemli bir yönünü oluşturmuştur. 1989'da ortaya çıkan bu durum, 1990'da "Washington Konsensüsü" kavramının doğmasına ve yapısal uyum çerçevesinde uygulanması gereken politikaların belirlenmesine yol açmıştır (Toussaint, 2008: 173).

Bu politika paketi, Latin Amerika ülkelerinin 1980'lerin başındaki borç kriziyle başa çıkmak ve ödeme sorunlarını dengelemek amacıyla geçici bir çözüm olarak geliştirilmiştir. John Williamson'a göre, Washington Konsensüsü, makroekonomik istikrar, dış uyum ve iç serbestlik oluşturan etkenlerle etkilidir. Ancak, Washington Konsensüsü'nün daha geniş bir tanımı, ekonomide devlet müdahalesinin en aza indirilmesi, devlet sübvansiyonlarının kaldırılması, ticaret serbestisi, mali ve parasal tasarruf, faiz oranlarının serbest bırakılması, devlete ait işletmelerin özelleştirilmesi, bağımsız merkez bankaları ve mülkiyet hakları gibi diğer önemli politikaları da içermektedir.

Washington Konsensüsü, 1980'lerin ortalarında Dünya Bankasının standart politika aracı haline gelen yapısal uyum politikaları aracılığıyla birçok gelişmekte olan ülkede uygulanmıştır. Yapısal uyum politikalarının ana hedefleri arasında, makroekonomik seviyede enflasyonun kısa vadeli istikrarını, ödemeler dengesini ve bütçe açığını dengelemeyi sağlamak için istikrar politikalarının yer alması ilk sırada gelmektedir. İkinci olarak, yapısal uyum politikalarının mikroekonomik seviyede amacı, küresel piyasalardan gelen sinyallere göre kaynakların tahsis edilmesi yoluyla uzun vadeli verimlilik kazanımları elde etmektir (Ruckert, 2006: 43).

IMF, genellikle makroekonomik politikalara odaklanarak özellikle bütçe, fiyatlar, faiz oranları ve döviz kurları gibi alanlara vurgu yaparken, Dünya Bankası daha çok kalkınma stratejileri, projeler ve sektör odaklı bakış açısına yönelmiştir. Bu kurumsal farklılıklarla birlikte, Dünya Bankası, 'Yapısal Uyum Kredileri' çerçevesinde daha geniş krediler vermeye başlamıştır (Toussaint, 2008: 296). Kalkınma çerçevesi içinde yoksulluğun azaltılması stratejisi, Dünya Bankasının yapısal uyum politikalarına dayalı bakış açısını belirler.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Ajansları, yapısal düzenlemeleri eleştiren bir pozisyona sahip olup yoksulluğa duyarlı bir yatırım sürecini savunmuştur. Bu noktada, yapısal uyum politikalarının yoksulluğun azaltılması çabalarına katkı sağlaması beklenmektedir. Bankanın yoksullukla ilgili konulara verdiği önem artmaktadır (Ruckert, 2006: 44). Politikaların büyümeyi artırıcı etkileri olacağı ve bu yolla yoksullara destek sağlamada etkin bir rol oynayacağı düşüncesiyle gerekli olduğu savunulmaktadır. Ancak, Kevin Danaher, Dünya Bankasının bir araştırmasında, 1990'larda yapısal uyum programlarının uygulandığı Doğu Avrupa, Güney Asya, Latin Amerika, Karayipler ve Sahra Altı Afrika ülkelerinde yoksul nüfusun arttığını onaylamış ve Bankanın yoksulluğun olmadığı bir dünya hayalini suiistimal ettiği eleştirisini getirmiştir (Danaher, 2005: 17).

1980 ile 1994 arasındaki dönem, Dünya Bankasının dünyanın en az gelişmiş ülkeleri için ekonomik büyümenin hızlı ve sürdürülebilir bir şekilde sağlanması amacıyla güçlü bir kararlılık duygusunun belirdiği bir süreçtir. Bu hedef, sadece Dünya Bankası tarafından değil, aynı zamanda IMF tarafından da paylaşılmakta olup, Washington merkezli politika düşünürleri ve politika yapımcılarının odak noktasını oluşturmaktadır (Pender, 2001: 398).

Dünya Bankası ve IMF'nin müdahalesi, sadece Doğu Bloğunda değil, aynı zamanda gelişmekte olan birçok ülkede devlet destekli bir model etrafında örgütlenmiş birçok ekonomi politikasına yansımıştır. Dünya Bankası ve IMF'nin gelişmekte olan dünya için siyasi bir müdahalesi, devlet karşıtı bir vurgu içeren belirli kalkınma modellerini teşvik etme şeklini almıştır. Bu model, çeşitli ekonomik politika araçlarına dayanmaktadır. Dünya Bankası ve IMF'nin politika çerçevelerinin belirlenmesinin, kalkınma hedeflerine ulaşmada anahtar bir rol oynadığı gözlemlenmiştir. Bu kalkınma modeli, Dünya Bankası ve IMF tarafından şartlılık ile teşvik edilmiştir. 1979'da ilk olarak, Robert McNamara, Dünya Bankası tarafından önerilen politikaların benimsenmesine bağlı ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etme fikrini ortaya atmıştır. Koşulluluk, yapısal düzenlemelerin tanıtılması ile uygulanmıştır. 1980'ler ve 1990'lar boyunca Dünya Bankası, IMF ve Bölgesel Kalkınma Bankalarından alınan krediler, iki taraflı bağışlar, hatta özel finansmanlar, ekonomik politika reformlarını Dünya Bankası modeline uyumlu bir şekilde uygulama konusundaki alıcı hükümetler tarafından etkili bir şekilde benimsenmiştir. Dünya Bankası ve IMF'nin Yapısal Uyum ile bağlantılı koşullara müdahale etmesi, resmi olarak ekonomik büyümeyi teşvik etse de gelişmekte olan ülkelerin kendi modellerini deneme kapasitesini büyük ölçüde kısıtlamıştır (Pender, 2001: 399).

1.2.4. 2000 ve Sonrası Dönem

2000'li yılların sonrasında, Dünya Bankası dahil olmak üzere birçok küresel kuruluş, sosyal sermaye kavramını yeniden yapılandırarak gündeme getirmiştir. Bu dönemde sosyal sermaye, yoksulluk ve eşitsizlik başta olmak üzere, sosyal politika sorunlarıyla mücadele etmede anahtar kavramlardan biri haline gelmiştir. Bu kapsamda, Dünya Bankası yoksulluğu engellemek amacıyla sosyal sermaye modelini geri kalmış ülkeler için bir alternatif model olarak öne sürmektedir (Woolcock, 1998: 188).

2008 yılındaki küresel finans krizi sonrasında, dünya sisteminde değişime odaklanılmıştır. Bu dönemde, Banka Başkanı Robert B. Zoellick, eski düzenin değiştiğini ve yeni bir düzen inşa etmeye ihtiyaç duyulduğunu vurgulamıştır. Asya finans krizi ile birlikte Çin ve diğer gelişmekte olan ekonomilerin daha hızlı bir ekonomik büyüme kaydettiğine dikkat çekmiştir. Zoellick, küreselleşmenin etkileriyle birlikte yoksulluğa odaklanarak, gıda, petrol ve finans krizlerinin yoksulluğu önemli ölçüde artırdığını ifade etmektedir. Ancak, Dünya Bankasının kredilerini ve politikalarını belirlerken kapitalist sistemin sürekliliğini sağlama amacına odaklandığı gözlemlenmektedir. Yoksulluk ikinci plana atılmaktadır, çünkü Banka kredilerinin büyük bir kısmı orta gelirli ülkelere yönlendirilmektedir (Zabcı, 2009: 152-153).

2. Dünya Bankasındaki Politika Değişikliği

1990 yılında yayınlanan Dünya Kalkınma Raporu, küresel ekonominin getirdiği kapsamlı gelişmelerin sorunların temelini gözden geçirmeye neden olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemde, kalkınmanın teşvik edilmesinde devlet odaklı sistemlerin sınırlamalarının açıkça görüldüğü belirtilmektedir. Küreselleşen dünya ekonomisinin talepleriyle devletlerin rolleri arasında endişe yaratan sorular ortaya çıkmaktadır. Dünya'nın değişmesiyle birlikte ekonomik ve sosyal kalkınmada devletin rolüyle ilgili düşüncelerin de evrim geçirdiği vurgulanmaktadır. Rapor, devletlerin kalkınmanın merkezinde büyümeyi sağlayıcı olmaktan ziyade düzenleyici rollerinin önem kazandığını vurgulamaktadır (World Bank, 1997: 1-2).

Belirtilen değişim bağlamında, 1990'lı yıllarda Dünya Bankasının daha ılımlı bir tutum sergilemesi, Washington Sonrası Uzlaşısı'nın etkileri ile değerlendirilmektedir. Neoliberal kalkınma politikalarının piyasa aksaklıklarını giderme ve piyasa sistemlerinde verimliliği artırma amacıyla tartışıldığı görülmektedir (Metin, 2013: 219). Bu tartışmalar çerçevesinde, Dünya Bankasının yapısal uyum koşuluyla borç vermesinin, Üçüncü Dünya ekonomilerinde piyasaları liberalleştirme programını uygulamanın temel aracı olduğu anlaşılmaktadır (Danaher, 2005: 17).

Dünya Bankasının işlevlerini anlayabilmek için Amerika'nın ekonomik yayılmacılık amaçlı çalışmalarına bakmak gerekmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin uyguladığı "Açık Kapı Politikası" ile sermayenin önündeki engellerin kaldırılması ve sermayenin serbest dolaşımının öngörüldüğü belirtilmektedir. Açık Kapı politikasının bir uzantısı olarak, Dünya Bankasının kuruluş sözleşmesinde, üye ülkelerin devlet politikalarına müdahale etmesinin yasaklandığı ifade edilmektedir. Liberal ekonomik sistemin kurulmasıyla Amerika'nın mutlak gücü artmıştır. Bu dönemde klasik liberalizmin yerini neoliberalizmin aldığı, Dünya Bankası ve IMF'nin bu ideolojiyi

uygulama konusunda etkili olamadığı ifade edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin savaştan galip ayrılması, Doğu Avrupa'daki komünist rejimler ve Soğuk Savaş'ın başlaması, neoliberal görüşün yayılmasını engellemiştir (Friedberg, 1994: 18).

ABD'nin egemenliğinin şekillendirilmesi, IMF ve Dünya Bankası programları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Kapitalizmin yaşadığı kriz, egemen güç araçlarının ideoloji değişimine yol açmıştır. IMF ve Dünya Bankası programları ile Batı'da biriken sermayenin dünyaya yayılması ve borçlu ülkelerin borçlarını yapılandırması, tüm ülkelerin neoliberalizm çatısı altında yeni ekonomik düzene entegre edilmesi hedeflenmiştir (Pagliari ve Young, 2016: 73).

1950'li yılların sonlarından itibaren, Dünya Bankası, ülkelerin stratejilerini belirleme sürecinde etkili bir rol oynamıştır. Sovyetler Birliği'nin çevre ülkelerle yardımlaşma ve yönlendirme çabaları, Kapitalist Blok ile Sosyalist Blok arasındaki çevre ülkelere yönelik yardım rekabetine yol açmıştır. Ülkelerin modernleşme ve gelişme istekleri, sosyalist ve kapitalist modeller arasında seçim yapma temeline dayanmaktadır (Clemens ve Kremer, 2016: 70).

Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında sosyalist bloku genişletme çalışmaları, kapitalist blokta yeni bir uluslararası düzenin kurulması gerektiğini göstermiştir. Bu bağlamda, savaştan mağlup çıkan Almanya, İtalya ve Japonya kapitalist düzen içine çekilerek, yeni dünya düzeninde kapitalist blok ile sosyalist blok arasında karşı karşıya getirilmiştir. Yeni koşullarda kapitalist bloğun disipline alınması, mali ve parasal işlerin yeniden düzenlenmesi ve kuralların tam olarak uygulanması gerektiği görülmüştür. Savaş sonrasında 1970'lere kadar olan dönemde, sermaye birikimi rejimini özellikle Avrupa'ya ihraç eden ve hızla büyüyen Amerika, Bretton Woods Anlaşması'nda öncü bir rol oynamıştır (Sönmez, 2005: 308). Bu anlaşmanın politikaları ve uygulamaları iki kurum aracılığıyla hayata geçirilmiştir. Bu nedenle, IMF ve Dünya Bankasının yürüttüğü politikaların merkezinde ABD'nin bulunduğu gerçeğine vurgu yapmak yanlış olmayacaktır.

İki Bretton Woods kurumu, başlangıçta Keynesçi ekonomi politikalarıyla uyum içinde ilerlemiştir. Ancak Keynesçi iktisadın krize girmesiyle birlikte, kurumların görev ve işlevleri değişmiştir². 1971 yılında artan ticaret ve bütçe açıkları sabit kur sistemini sonlandırmıştır. Petrol krizleri yüksek enflasyona sebep olmuş, üçüncü dünya ülkelerini daha fazla borçlandırmıştır. Bu nedenle, IMF ve Dünya Bankası, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik düzenini sağlamak amacıyla ortak çalışma geliştirmişlerdir. Piyasaların serbestleşmesi, dışa açılması, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi ve ekonomideki bürokrasinin azaltılmasına yönelik çalışmalar, "Yapısal Uyarılama Politikaları (Programları)" adı altında yürütülmektedir. Neoliberal dönüşüm projesi 1980'lerden başlayıp, 1990'ların sonlarına kadar yapısal uyarılama programlarıyla ülke ekonomilerinin piyasaların kurallarına tabi kılınması öngörülmektedir (Harvey, 2005: 48).

Yeni dünya düzeni içerisinde etkin bir rol oynayan Dünya Bankasının, yaşanan savaşlar ve krizlerle birlikte ekonomik ve siyasî iklimin değiştiği bir dönemde, Bankanın işleyişinde rol oynayan devletlerin uygulamaya çalıştıkları politikalarla ideolojisinin değiştiği gözlemlenmektedir. Nitekim Dünya Bankasının kuruluş misyonu ve sahip olduğu politikadaki görüşlerinin farklılığı üzerinde daha fazla durulmuştur. Kimi yazarlar, sol görüşün hâkim olduğunu, kimileri ise Bankanın liberal görüşe sahip olduğunu belirtmektedir. Bazı yazarlar ise Dünya Bankasının liberal etkinin şekillendirdiği sosyal demokrat ağırlıklı bir yaklaşım benimsediğini söylemektedir.

Sönmez, "Dünya Ekonomisinde Dönüşüm" adlı kitabında, Dünya Bankasının 1960'lı yıllarda liberallerin ideolojik ve teorik açıdan göstermiş oldukları ilerleyici politikalar karşısında yapısalcı yaklaşımı desteklediğini, ancak bu desteğin ideolojik olmaktan çok bürokratik olduğunu vurgulamaktadır. Kamu sektörüne sağlanacak kaynak transferinin, kaynakların ülke içerisinde dağıtımına göre daha kolay bir çözüm olduğu benimsenmiştir. Bu bağlamda, sosyal demokrat bir yaklaşımın varlığına vurgu yapılmaktadır. Altmışlı yıllarda Dünya Bankasının planlama düşüncesinden uzaklaşıp, sektörel projelere öncelik tanımaya başladığı belirtilmektedir. Seksenli yıllara gelindiğinde

² Bretton Woods sisteminin sürdürülemez hale gelmesine yönelik olarak Ünay, 1960'lı yıllardan itibaren ABD'nin küresel rekabette yaşanan erozyonun, Almanya ve Japonya gibi alternatif küresel güç odaklarının oluşmasının ve uluslararası finans hareketlerindeki artışın yanı sıra Vietnam Savaşı'nın Amerikan ekonomisinde yaratmış olduğu enflasyonist baskıların olduğunu vurgulamaktadır. Ünay, 2009: 5.

ise yeni-liberal görüş çerçevesinde somut politikalar oluşturulduğu dile getirilmektedir. Yeni-liberalizmin güçlenmesi, Dünya Bankasının bakış açısını değiştirmedeki faktörler arasında yer almaktadır. İthal ikameci politikaların terk edilmesiyle dışa açılım sağlanmakta, ihracat özendirilmektedir. Dünya Bankasının bu görüşleri benimsemesindeki en büyük etki, konjonktürün değişmesidir. 1982’de başlayan dış borç krizi ve sonrasında istikrar ve yapısal uyarlama politikalarının uygulanması, bu değişimin kanıtı niteliğindedir.

3. Küreselleşmenin Dünya Bankası Üzerindeki Etkileri

1970’li yıllardaki kapitalizm krizini aşma amacıyla ortaya atılan ideoloji, postmodernizm tarafından beslenen neoliberal iktisat politikalarıdır (Erbaş, 2000-2001). Neoliberal görüşler tarafından yönlendirilen küreselleşme, kendini destekleyen uluslararası sermaye sınıfının görüşlerinin ve çıkarlarının hayata geçirilmesini hedeflemektedir.

1945-1970 yılları arasındaki liberal politikaların baskın olduğu döneme karşılık, neoliberal sistem piyasaların hakimiyeti üzerine kurulmuştur. Bir bakıma, klasik liberal düşüncenin 1980 sonrasındaki uygulama biçimi olan neoliberalizm, ekonomik alanda piyasa hakimiyetini savunarak ekonominin verimli olabilmesi için piyasaya müdahale edilmemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu dönemde, dünya ekonomisinin aşırı derecede sermayeleşmesi ve piyasanın hâkimiyeti hedeflenmektedir. Neoliberal dönüşüm aracı olarak IMF ve Dünya Bankası ön plana çıkmaktadır. Doğu Bloğunun 1990 yılında yaşanan çöküşüyle birlikte, ABD’nin öncülük ettiği kapitalist sistemin tüm dünyaya yayılması amaçlanmıştır (Paloni ve Zanardi, 2005: 51-58).

1970’lerin başlarından itibaren ekonomik sorunlarla birlikte savaş sonrasında oluşturulan düzenin bozulmaya başlaması, ABD ve diğer kapitalist ülkelerin ekonomik durgunluklar yaşamasına neden olarak yapısal değişime yol açmıştır. Bu değişim sürecinde, neoliberalizm Keynesyen iktisadın yerini almıştır. Savaş sonrası refah devlet anlayışı, serbest piyasa koşullarına yerini bırakarak devletin ekonomideki rolünü azaltmış ve özel sektörün ağırlığını artırmıştır. Bu dönüşümle birlikte, Dünya Bankası piyasa savunucusu ve denetleyicisi olarak konumlanmıştır (Pagliari ve Young, 2016: 73).

İkiz kuruluşların faaliyet ve etkilerini artırarak devam etmelerinde etkili olan faktörler arasında, 1974 krizi (OPEC’in petrol fiyatlarını varil başına üç kat artırması) sonrasında dünya ekonomisinin genişleme süreci, işsizlikle birlikte enflasyonun bir arada görülmesi, gelişmiş ülkelerdeki talep daralması sonucu az gelişmiş ülkelerin hammaddelerine olan talepteki azalış, yaşanan enflasyonla az gelişmiş ülkelerin ithalatının pahalı hale gelmesi, az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik koşulların olumsuzluğu, ülkeler ve finansal kurumlar arasındaki borç alıp verme işlemlerinin düzenlenmesi ihtiyacı yer almaktadır (Soyak ve Bahçekapılı, 1998: 5). Bu bağlamda, Dünya Bankasının 1980’lerin sonlarından itibaren belirleyici güç odaklarının (ABD, Avrupa Birliği, Japonya) politikaları doğrultusunda hareket etmeye başladığı gözlemlenmektedir (Sönmez, 2005: 431).

Küreselleşme, uluslararası ekonominin düzenlenmesinde ve ekonomik örgütlerin rollerinde önemli değişimlere yol açmıştır. Neoliberalizm, küresel ekonominin genişleme sürecini belirleyerek kendi meşruiyetini artırmaya ve ortaya çıkan alternatifleri bertaraf etmeye yönelmiştir (Paloni ve Zanardi, 2005: 51-58).

Dünya Bankasının değişen koşullara yönelik etkileri artarken, küreselleşme ile birlikte bu süreçten yararlanamayan ve adeta dışlanmış konumda bulunan grupların sayısının artması, özellikle kitle yoksulluğunun varlığıyla ilgili uluslararası kuruluşlara yönelik tepkileri artırmıştır.

Küreselleşmeyle birlikte sürekli yenilenen teknoloji ve bu teknolojinin uygulanmasındaki üstünlüklerin ortaya çıkardığı rekabetin etkisiyle yüksek sermaye birikimi ihtiyacı, çok uluslu şirketlerin sayısının artmasına neden olmaktadır. Bu durum, IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşların, aşırı güçlenen sermayeye karşı eleştirilere maruz kalmasına yol açmaktadır. Küreselleşen kapitalizmin günümüzdeki sosyo-ekonomik etkileri arasında, büyüyen zenginlik ile birlikte artan işsizlik ve yoksulluk dikkat çekmektedir. Üretim ve tüketim kapitalleşirken, büyük bir çoğunluğun temel ihtiyaçlarının dahi karşılanamaması, sistemin içerdiği tezatlıkları gözler önüne sermektedir (Yalçınkaya vd., 2012: 21).

Küreselleşme sürecinden yararlanan bireylerin sayısı oldukça sınırlıdır. Özellikle IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların, işgücü piyasalarındaki değişiklikleri tetikleyen neoliberal politikaları yaygınlaştırmasıyla birlikte, küreselleşen yoksulluk olgusu ortaya çıkmıştır (Köse, 2008: 3).

Bu eleştirilere odaklanan Dünya Bankası, 1997 Asya Krizi ile ortaya çıkan ekonomik sorunlar, ekonomik sistem değişiklikleri ve küreselleşme algısındaki azalma gibi nedenlerin tekrarlanmaması amacıyla geliştirdiği bazı önlemleri açıklamıştır. Bu önlemler arasında ülkeler arası sermaye akışının stabilize edilmesi, makroekonomik politikaların uygulanması, kısa vadeli sermaye girişlerine kısıtlamalar getirilmesi, krizlerden en az etkilenmek için sosyal ağların kurulması ve dünya ülkelerinin kendi aralarındaki ticari ve mali ilişkileri düzenleyen ortak kuralların geliştirilerek daha fazla iş birliği yapmaları gerektiği vurgulanmıştır (Köse vd., 2006: 6).

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Dünya Bankası, kuruluşundan bu yana bir dizi ideolojik dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümler genellikle küresel ekonomik ve siyasî koşulların yanı sıra Bankanın liderlik değişiklikleri, ekonomik teorilerin evrimi ve ülkelerin kalkınma ihtiyaçlarına tepkiler üzerine şekillenmiştir. Nitekim kuruluş döneminde Dünya Bankası öncelikli olarak savaş sonrası yeniden yapılanma ve kalkınma amacıyla, genellikle devlet müdahalesini içeren politikaları desteklemiştir. Bu kapsamda, altyapı projelerine ve sanayi kalkınmasına özellikle ve öncelikle odaklanmıştır.

1960'ların sonlarına kadarki süreçte ise Dünya Bankası daha çok, gelişmekte olan ülkelerdeki kalkınma projelerini desteklerken, ekonomik planlama ve devlet müdahalesini teşvik eden bir yaklaşım benimsemiştir. Yapısalcılık ve planlama dönemi olarak da görülebilecek bu dönem boyunca geçerli olan sosyalist blokla rekabet etme çabası, bu dönemde planlama odaklı politikaların benimsenmesine yol açmıştır.

Sonraki dönemi kapsayan 1970'li yıllar ise kriz ve liberalleşme dönemi olarak görülebilir. Nitekim bu dönemde enerji krizleri ve ekonomik sıkıntılar, Dünya Bankasının ve IMF'nin ekonomik liberalleşmeyi teşvik etmeye başlamasına neden olmuştur. Dünya Bankası, bu bağlamda yapısal uyum politikalarını benimsemeye başlamış ve özelleştirme, serbest ticaretin teşviki ve devlet müdahalesinin azaltılması gibi politikalar ön plana çıkmıştır.

1980'li ve 1990'lı yıllar ise Bankanın ideolojik anlayışında neoliberal dönüşüm yılları olarak görülmektedir. Bu dönemde Dünya Bankası, daha güçlü bir şekilde neoliberal ekonomik politikalara yönelik bir dönüşüm geçirmiştir. Piyasaların serbestleşmesi, özelleştirmenin teşviki, dışa açılma ve küreselleşme bu dönemde vurgulanmaya başlanmış, yapısal uyum programları, ülkelerin ekonomik politikalarında büyük bir değişikliğe neden olmuştur.

2000'li yıllar ve sonrasına bakıldığında ise sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğu azaltma şeklinde çok daha güncel ve özellikli bir hedefin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Dünya Bankası, 2000'lerden itibaren sürdürülebilir kalkınma hedeflerine odaklanmaya başlamış ve aynı zamanda, Bankanın politikalarında yoksulluğu azaltma, eğitim, sağlık ve çevre gibi konular önemli hale gelmiştir. Banka, bu dönemde önceki dönemlere kıyasla daha fazla odaklanılan sosyal ve çevresel konulara yönelik politikaları desteklemiştir.

Dünya Bankasının kuruluşundan itibaren geçirdiği bu dönemler genel hatlarıyla ve bir arada değerlendirildiğinde, Dünya Bankasının politika ve önceliklerinin geniş bir yelpazede değişim ve dönüşüm geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu değişimler hem soğuk savaş ve küresel ekonomi gibi dışsal etkenlerden hem de Bankanın iç yapısındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Bu değişimlere bağlı olarak, Dünya Bankası zaman zaman kuruluş amacından uzaklaştığı, politik dönüşümleriyle ve uygulamalarıyla uluslararası ekonomik sistemin dayandırıldığı eşitsizlikleri pekiştirdiği, yapısal uyum projeleri ve özelleştirmelerin toplum içindeki bireyleri daha da yoksullaştırdığı gibi ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Her ne kadar küreselleşmenin nimet-külfet dengesinin ülkeler ve bölgeler arasında eşit dağılmadığı bilirse de bu eşitsizliğin başlıca sebebi olarak Dünya Bankasının ideolojisini ve uyguladığı politikalarını görmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bunun yerine, uyguladığı politikaların sorunların çözümü açısından etkisinin beklenenin altında olduğu şeklinde bir iddia daha doğru görünmektedir.

Kaynakça

- Clemens, M. A., ve Kremer, M. (2016). The new role for the World Bank. *The Journal of Economic Perspectives*, 30(1), 53–76. <http://www.jstor.org/stable/43710010>
- Crisp, B. F., ve Kelly, M. J. (1999). The socioeconomic impacts of structural adjustment. *International Studies Quarterly*, 43(3), 533–552.
- Danaher, K. (2005). IMF ve Dünya Bankası'na karşı 10 neden (Çev. B. Doğan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Erbaş, H. (2000-2001). Küreselleşme ve ulus-devletin 'aşınımı' sürecinde toplumsal eşitlik/adalet, *Doğu Batı*, (13), 213-224.
- Friedberg, A. L. (1994). The future of American power. *Political Science Quarterly*, 109(1), 1–22. <https://doi.org/10.2307/2151658>
- Güven, A.B. (2013). IMF, Dünya Bankası ve küresel kriz: yeni dengeler, eski yönelimler. F. Şenses, Z. Öniş, C. Bakır (Eds.), *Küresel Kriz ve Yeni Ekonomik Düzen içinde* (41-64. ss.). İstanbul: İletişim.
- Goldman, M. (2005). *Imperial nature the World Bank and struggles for social justice in the age of globalization*. London: Yale University Press.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press
- Kapur, D., Lewis, J. P. ve Webb, R. (1997). *The World Bank its first half century*. Washington D.C: Brookings Institution Press.
- Kaya, S. (2002). Dünya Bankası ve Türkiye. *Sayıştay Dergisi*, (46-47), 3-42.
- Köse, A., Prasad, E.S., Rogoff, K. ve Wei, S.J. (2006). Financial globalization: A reappraisal. IMF working papers, WP06/189.
- Köse, B. (2008). Yoksulluğun küreselleşmesi. *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 2(4), 1-11.
- Kuruç, B. (2016). Bretton Woods Antlaşması'nın 70. yılı. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 34(1), 7-26.
- Masters, J. ve Chatzky, A. (2018). The IMF: The world's controversial firefighter. Council on foreign relations backgrounder. Revised November 1. Erişim adresi <https://www.cfr.org/backgrounder/what-imf>
- Metin, B. (2013). Neoliberal yapısal uyum politikalarından kapsayıcı kalkınma çerçevesine Dünya Bankasının yoksulluk sorununa yaklaşımı. *Çalışma ve Toplum*, (2), 211-233.
- Miller-Adams, M. (1999). *The World Bank new agendas in a changing world*. London: Routledge.
- Pagliari, S. ve Young, K. (2016). Global governance and the making of global rules: Exploring the role of international economic organizations. *European Journal of International Relations*, 22(1), 68–91. <https://doi.org/10.1177/1354066114565223>.
- Paloni, A. ve Zanardi, M. (2005). *The IMF, World Bank, and policy reform, Introduction and Overview*. London: Routledge.
- Pender, J. (2001). From 'Structural adjustment' to 'comprehensive development framework': Conditionality transformed? *Third World Quarterly*, 22(3), 397-411.
- Ruckert, A. (2006). Towards an inclusive-neoliberal regime of development: From the Washington to the Post-Washington consensus. *Labour, Capital and Society*, 39(1), 36-67.
- Shihata, I.F.I. (2000). The dynamic evolution of international organizations: The Case of the World Bank. *Journal of the History of International Law*, 2, 217-249.
- Soyak, A. ve Bahçekapılı, C. (1998). İktisadi krizler-IMF politikaları ilişkisi ve Finance and Development dergisindeki yansımaları. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 13(144), 48-61.

Sönmez, S. (2005). Dünya ekonomisinde dönüşüm. Ankara: İmge Kitabevi.

The Imf and The World Bank. (2021). Erişim adresi:

<https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2016/07/27/15/31/IMF-World-Bank> / 1.10.2021.

Toussaint, E. (2008). The World Bank: A critical primer. London: Pluto Press.

Ünay, S. (2009). IMF ve küresel misyon arayışı. Seta Analiz, (13), 3-20.

Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. Theory and Society 27, 151–208. <https://doi.org/10.1023/A:1006884930135>.

World Bank (2021). Annual report 2021. Washington D.C: World Bank.

World Bank (1997). World development report 1997: The state in a changing world. Washington D.C: World Bank.

Yalçınkaya, M.H., Çılbant, C. ve Yalçınkaya, N. (2012). Küreselleşme ile yeniden şekillenen ulus-devlet anlayışı. International Journal of Economic and Administrative Studies, 4(8), 2-26.

Zabcı, F. (2017). Dünya Bankası yanlısamlar ve gerçekler. İstanbul: Yordam Kitap.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Doğa Başar Saripek ve Ebru Büyükerkan). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir Doğa Başar Saripek (katkı oranı %50), Ebru Büyükerkan (%50); veri toplama/işleme Doğa Başar Saripek (katkı oranı %50), Ebru Büyükerkan (%50); Doğa Başar Saripek (katkı oranı %50), Ebru Büyükerkan (%50); Doğa Başar Saripek (katkı oranı %50), Ebru Büyükerkan (%50) ve Doğa Başar Saripek (katkı oranı %50), Ebru Büyükerkan (%50) tarafından yapılmıştır. Yazarlar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Nisan/April 2024, Cilt/Vol.: 14, Sayı/Issue: 1, 87-105.

Başvuru/Submitted: 10.11.2023

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1389283

Kabul/Accepted: 05.12.2023

Karar İncelemesi/Decision Review

Yayın/Published: 07.12.2023

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Sigortalının Kesintisiz (Blok) Çalışması Hâlinde Bildirilmeyen Dönem Bakımından Hak Düşürücü Sürenin Başlangıcı (Karar İncelemesi)

Recep Makas*

Öz

Sosyal sigortalar sistemi zorunluluk ilkesine dayanmaktadır. Mevcut sistemde sigortalı olarak çalışmaya başlanıldığı tarihte sigortalılık niteliği kazanılmaktadır. Kural olarak sigortalı veya hak sahiplerine bir takım sosyal sigorta yardımlarının yapılabilmesi için Kuruma bildirim yapılması ve sigorta primlerinin ödenmesi gerekir. Bazı işverenler vergi ve sigorta primi ödememek için çalıştırdıkları sigortalıları Kuruma bildirmemektedirler. Sosyal güvenlik hakkı kamusal nitelik taşır, sigortalılık hak ve yükümlülüklerinden vazgeçilmesi veya bir başkasına devredilmesi mümkün değildir. Bu sebeple işverenin sigortasız işçi çalıştırması hâlinde Kurumun işyerinde yapacağı fiilî tespitler veya kendisine diğer kamu kurumlarından gönderilen bilgi ve belgelerden sigortalının çalıştığını tespit etmesi durumunda, kişi kayıt altına alınmakta ve işveren hakkında işlem tesis edilmektedir. Bunun yanı sıra Kurumca sigortalılığın tespit edilmemesi hâlinde, kayıt dışı çalışılan sürenin mahkeme kararı ile tespiti yoluna da gidilebilir. Bu tespite ilişkin hizmet tespit davasının beş yıllık hak düşümü süresi içinde açılması gerekir. İşyerinde Kuruma bildirilmeyen ve bildirilen dönemleri kapsar şekilde kesintisiz çalışma varsa, bildirilmeyen dönem bakımından beş yıllık sürenin işleyip işlemeyeceği ve bu sürenin başlangıcının tespiti önem taşır.

Anahtar kelimeler: İş Hukuku, Sosyal Güvenlik, Kuruma Bildirim, Kayıt Dışı İstihdam, Hizmet Tespit Davası.

In Case of Uninterrupted (Block) Work of The Insured, The Beginning of The Filing Period in Terms of Not Notified Period (Decision Review)

Abstract

The social insurance system is based on the principle of obligation. In the current system, insurance qualification is acquired on the date of starting to work as an insured person. As a rule, in order to provide certain social insurance benefits to the insured or beneficiaries, the institution must be notified and insurance premiums must be paid. Some employers do not report the insured people they employ to the institution in order to avoid paying taxes and insurance premiums. The right to social security has a public nature, it is not possible to waive or transfer insurance rights and obligations. For this reason, if

* Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, recep.makas@yalova.edu.tr, 0000-0002-0388-1902

the employer employs an uninsured worker, the institution detects that the insured person is working, based on actual findings at the workplace or information and documents sent to it from other public institutions, the person is registered and action is taken against the employer. In addition to this, if insurance is not determined by the institution, the time worked unregistered may be determined by a court decision. The insurance determination case regarding this determination must be filed within the five-year prescription period. If there is uninterrupted work covering unreported and reported periods in the workplace, it is important to determine whether the five-year period will run for the unreported period and the beginning of this period.

Keywords: Labor Law, Social Security, Notification to The Institution, Unregistered Employment, Insurance Determination Case.

T.C. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu¹

Esas No : 2023/224

Karar No : 2023/265

Tarihi : 29.03.2023

Özeti: *Dava, hizmet tespiti istemine ilişkindir. Sigortalı tarafından işveren nezdinde 01.04.1999 tarihinde başlayan çalışmalarının 24.04.2000 tarihi ve sonrasında kesintisiz devam ettiği iddiası ile eldeki davanın açıldığı,- işveren tarafından sigortalı adına 24.04.2000 tarihli işe giriş bildirgesi verilerek 03.05.2000 tarihine kadar hizmet bildirim yapıldığı, sigortalının tespitini talep ettiği 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki çalışma döneminin bildirim öncesi döneme ilişkin olduğu anlaşılmıştır. Şu hâlde yukarıda yapılan açıklamalara göre; işveren tarafından 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında sigortalı adına hizmet bildirim yapıldığı, sigortalının tespitini talep ettiği ve uyumsuzluk konusunu oluşturan 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki çalışma dönemine ilişkin işverence bildirim yapılmadığı, bildirim öncesi çalışma süresi bakımından 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasındaki çalışma döneminin geçtiği yılın sonundan itibaren 5 yıl içinde dava açılması gerektiği ancak eldeki davanın 05.11.2020 tarihinde açıldığı gözetildiğinde uyumsuzluk konusu 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki bildirim öncesi çalışma dönemi yönünden hak düşürücü sürenin geçtiği sonucuna ulaşılmıştır. Hukuk Genel Kurulundaki görüşmeler sırasında; sigortalının 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında Kuruma bildirilen hizmetleri nedeniyle dava konusu dönem ile birlikte birleşen blok çalışmalarının bulunması hâlinde davanın yasal dayanağını oluşturan ve Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun ilgili maddesi ile koşut düzenleme içeren Sosyal Sigortalar Kanunu'nun ilgili maddesinde düzenlenen hak düşürücü sürenin dolduğundan söz etmenin mümkün olmadığı, bu itibarla direnme kararı usul ve yasaya uygundur.*

Taraflar arasındaki hizmet tespit davasından dolayı yapılan yargılama sonunda İlk Derece Mahkemesince davanın kabulüne karar verilmiştir.

Kararın fer'î müdahil Sosyal Güvenlik Kurumu vekili tarafından istinaf edilmesi üzerine Bölge Adliye Mahkemesince istinaf başvurusunun esastan reddine karar verilmiştir.

Bölge Adliye Mahkemesi kararı fer'î müdahil Sosyal Güvenlik Kurumu vekili tarafından temyiz edilmesi üzerine Yargıtay 10. Hukuk Dairesince yapılan inceleme sonunda bozulmuş, İlk Derece Mahkemesi tarafından Özel Daire bozma kararına karşı direnilmiştir.

Direnme kararı fer'î müdahil Sosyal Güvenlik Kurumu vekilince temyiz edilmekle; kesinlik, süre, temyiz şartı ve diğer usul eksiklikleri yönünden yapılan inceleme sonucunda, temyiz dilekçesinin kabulüne karar verildikten sonra Tetkik Hâkimi tarafından hazırlanan gündem ve dosyadaki belgeler incelenip gereği düşünüldü:

I. Dava

Davacı vekili; müvekkilinin 1028631 işyeri sicil numaralı davalıya ait avukatlık bürosu işyerinde 01.04.1999 tarihinde çalışmaya başlamasına karşın çalışmalarının 23.04.2000 tarihine kadar olan kısmının Kuruma bildirilmediğini ancak 01.04.1999 tarihinde başlayan çalışmalarının işe girişinin yapıldığı 24.04.2000 tarihine kadar ve sonrasında aralıksız devam ettiğini, dava konusu edilen dönem

¹ www.legalbank.net.

yönünden hak düşürücü sürenin geçmediğini ve fiili çalışmanın tanık anlatımlarıyla ispat edileceğini ileri sürerek müvekkilinin davalıya ait işyerinde 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında çalıştığının tespitine karar verilmesini talep etmiştir.

II. Cevap

1. Davalı asıl; davacının ilk sigorta girişinin yapıldığı 24.04.2000 tarihinden önce dava dilekçesinde belirtilmiş olan 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında tarafına ait işyerinde kesintisiz çalıştığını ve herhangi bir itirazının olmadığını beyan etmiştir.

2. Fer'î müdahil Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK/Kurum) vekili; davanın hak düşürücü süre içerisinde açılmadığını, davacının çalıştığını iddia ettiği dönemde bordrolarda isminin bulunmadığını, fiili çalışma olgusunun kuşkuyla yer verilmeyecek şekilde ispat edilmesi gerektiğini belirterek davanın reddini savunmuştur.

III. İlk Derece Mahkemesi Kararı

İlk Derece Mahkemesinin 13.07.2021 tarihli ve 2020/916 Esas, 2021/145 Karar sayılı kararı ile Kuruma bildirim yapıldığı tarihten önceki çalışmaların bildirgenin verildiği tarihi de kapsar şekilde kesintisiz devam etmesi ve blok çalışma iddiası karşısında hak düşürücü süreden söz edilemeyeceği, davacının uyuşmazlık konusu dönemde herhangi bir işyerinden çalışmasının veya sigortalılığının bulunmadığı, davalıya ait avukatlık bürosu mahiyetli işyerinin 01.12.1995 tarihinde kanun kapsamına alındığı ve hâlen kanun kapsamında olduğu, davacının 18.12.1996-24.12.1997 tarihleri arasında avukatlık stajını yaptığı, 06.04.2000 tarihinde baro levhasına kaydının yapıldığı, davalının 1999-2000 yılları arasındaki dönemde vekillik yaptığı icra dosyaları istenilmiş ise de dosyaların esas defterinden numaralarının tespit edilebildiği ancak asıllarının imha edildiğinin bildirildiği, dinlenen tek bordro tanığının davacının davalı işyerinde 1999 yılının Mart-Nisan ayları gibi çalışmaya başladığını, 2000 yılının Nisan-Mayıs ayları gibi de çalışmaya devam ettiğini, daha sonra ne zamana kadar çalıştığını hatırlamadığını, kendisinin çalıştığı süre içerisinde kesintisiz olarak çalıştığını beyan ettiği, davacı tarafça bildirilen ve resen tespit edilen komşu işyeri tanıklarının da kesintisiz çalışma iddiasını doğruladıkları, beyanlarının birbirleriyle tutarlı ve bordro tanığının beyanları ile de uyumlu olduğu, tüm dosya kapsamındaki deliller ve tanık beyanları birlikte değerlendirildiğinde davacının davalıya ait işyerinde hizmet akdi ile çalıştığı kanaatine varıldığı gerekçesiyle davanın kabulüne, davacının davalıya ait 1028631 sicil numaralı iş yerinde 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında çalıştığının tespitine karar verilmiştir.

IV. İstinaf

A. İstinaf Yoluna Başvuranlar

İlk Derece Mahkemesinin yukarıda belirtilen kararına karşı süresi içinde fer'î müdahil Kurum vekili istinaf başvurusunda bulunmuştur.

B. Gerekçe ve Sonuç

Bölge Adliye Mahkemesinin 18.11.2021 tarihli ve 2021/1178 Esas, 2021/1432 Karar sayılı kararı ile Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun 15.06.2021 tarih ve 2017/(21)10-2230 Esas, 2021/755 Karar sayılı kararında da belirtildiği üzere 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında davacı adına hizmet bildirimlerinde bulunulması ve dava konusu 01.04.1999-03.05.2000 tarihleri arasındaki dönem ile birleşen blok çalışmalarının varlığı nedeniyle hak düşürücü sürenin geçmediği, davacının Kuruma bildirilen dönem ile birleşen dava konusu dönemde davalıya ait işyerinde fiili ve kesintisiz çalıştığı iddiasının dinlenen tanık beyanları ve toplanan diğer deliller ile doğrulandığı gerekçesiyle fer'î müdahil Kurum vekilinin istinaf başvurusunun esastan reddine karar verilmiştir.

V. Bozma ve Bozmadan Sonraki Yargılama Süreci

A. Bozma Kararı

1. Bölge Adliye Mahkemesinin yukarıda belirtilen kararına karşı süresi içinde fer'î müdahil Kurum vekili temyiz isteminde bulunmuştur.

2. Yargıtay 10. Hukuk Dairesinin yukarıda tarih ve sayısı belirtilen kararı ile;

"...Dava, hizmet tespiti istemine ilişkindir.

Uyuşmazlığın çözümünde davanın yasal dayanağı (mülga) 506 sayılı Kanunun 79/10. maddesi olup, anılan hükme göre; Kuruma bildirilmeyen hizmetlerin sigortalı hizmet olarak değerlendirilmesine ilişkin davanın, tespiti istenen hizmetin geçtiği yılın sonundan başlayarak 5 yıl içinde açılması gerekir. Bu yönde, anılan madde hükmünde yer alan hak düşürücü süre; yönetmelikle tespit edilen belgeleri işveren tarafından verilmeyen veya çalışmalarını Kurumca tespit edilemeyen sigortalılar için geçerlidir. Bir başka anlatımla; sigortalıya ilişkin olarak işe giriş bildirgesi, dönem bordrosu gibi yönetmelikte belirtilen belgelerin Kuruma verilmesi ya da çalışmaların Kurumca tespit edilmesi halinde; Kurumca öğrenilen ve sonrasında kesintisiz biçimde devam eden çalışmalar bakımından hak düşürücü sürenin geçtiğinden söz edilemez. Ne var ki; sigortalının Kuruma bildiriminden önce işe giriş tarihinden sonra yapılması, bir başka ifade ile sigortalının hizmet süresinin başlangıçtaki bir bölümünün Kuruma bildirilmeyerek sonrasında bildirilmesi ve Kuruma bildirim yapıldığı tarihten önceki çalışmaların, bildirelilerin verildiği tarihide kapsar biçimde kesintisiz devam etmiş olması halinde, Kuruma bildirilmeyen çalışma süresi yönünden hak düşürücü sürenin hesaplanmasında; bildirim dışı tutulan sürenin sonu değil, kesintisiz olarak geçen çalışmaların sona erdiği yılın sonu başlangıç alınmalıdır.

Eldeki davada, davacı 01.04.1999 tarihinde davalıya ait işyerinde çalışmaya başladığını, çalışmalarının 23.04.2000 tarihine kadar olan sürelerinin kuruma bildirilmediğini, işe giriş bildirgesinin kuruma bildirildiği 23.04.2000 tarihinden önce de kesintisiz çalıştığını beyanla, bildirim öncesi 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında kesintisiz olarak davalı işyerinde çalıştığının tespitini talep etmiş olup, dosyanın incelenmesinde, davacının davalı işyerinden, davalı kuruma 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında hizmet bildirimlerinin bulunduğu ve davanın 05.11.2020 tarihinde açıldığı anlaşılınca, davacının davalı işyerinden kuruma bildirimlerinin 03.05.2000 tarihinde sona ermesi karşısında, davacının talebinin hak düşürücü süreye uğradığı gözetilerek karar verilmesi gerekirken yazılı şekilde hüküm tesisi usul ve yasaya aykırı olup, bozma nedenidir.

O hâlde, fer-i müdahil Kurum vekilinin bu yönleri amaçlayan temyiz itirazları kabul edilmeli ve Bursa Bölge Adliye Mahkemesi 11. Hukuk Dairesinin istinaf başvurusunun esaslan reddine ilişkin kararının kaldırılarak, İlk Derece Mahkemesince verilen hüküm bozulmalıdır..." gerekçesiyle karar oy çokluğuyla bozulmuştur.

B. İlk Derece Mahkemesince Verilen Direnme Kararı

İlk Derece Mahkemesinin yukarıda tarih ve sayısı belirtilen kararı ile; sigortalının Kuruma bildiriminden önce işe giriş tarihinden sonra yapılması bir başka ifade ile sigortalının hizmet süresinin başlangıçtaki bir bölümünün Kuruma bildirilmeyerek sonrasında bildirilmesi ve Kuruma bildirim yapıldığı tarihten önceki çalışmaların bildirelilerin verildiği tarihi de kapsar biçimde kesintisiz devam etmiş olması hâlinde blok bir çalışma dönemi bulunduğu takdirde bu dönem içerisinde bir döneme ilişkin bildirimlerin yapılmış olması, bordroların Kuruma verilmesi durumunda hak düşürücü süreden söz edilmeyeceği, zira ilgili bordrolar verilerek bildirim yapılmakla sigortalının çalışmasından Kurum haberdar olduğundan artık gerekli denetimleri yaparak sigortalının hizmetlerinin eksiksiz bildirilmesini sağlamanın Kurumun sorumluluğunda olduğu, Hukuk Genel Kurulunun 28.04.2022 tarihli ve 2019/(21)10-767 Esas, 2022/631 Karar ve 20.01.2022 tarihli ve 2019/(21)10-766 Esas, 2022/31 Karar sayılı kararları doğrultusunda hak düşürücü süreden söz edilemeyeceği belirtilerek ve önceki gerekçe de tekrar edilmek suretiyle önceki kararda direnilmiştir.

VI. Temyiz

A. Temyiz Yoluna Başvuranlar

Direnme kararına karşı süresi içinde fer'i müdahil Kurum vekilince temyiz isteminde bulunulmuştur.

B. Temyiz Sebepleri

Fer'i müdahil Kurum vekili, hak düşürücü sürenin geçtiğini, dava açmadan önce Kuruma başvuru şartının yerine getirilmediğini, kayıt dışı sürelerin yazılı belge sunulmadan tanıkla ispatının mümkün olmadığını, uyuşmazlık konusu dönemde çalışması bulunmayan bordro tanığının beyanının esas alınmaması gerektiğini, dinlenen diğer tanıkların çalışmaya dair net beyanda bulunmadıklarını ve fiili çalışmanın hiçbir kuşku ve şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ispatlanamadığını, davacının 1996-1997 yılları arasında davalının işyerinde stajını yapıp 1999 yılında da aynı büroda çalışmaya başladığının iddia edildiği ancak davacının baro kaydının 2000 yılında yapıldığı ve resmî olarak

avukatlığa da bu tarihte başladığı, bu süre zarfında davacının ne sıfatla çalıştığı ve ne işle meşgul olduğunun izahı gerektiğini, avukatların ruhsatları olmadan çalışmalarının usul ve yasaya aykırı olduğunu ileri sürerek ve resen gözetilecek nedenlerle de kararın bozulmasını talep etmiştir.

C. Uyuşmazlık

Direnme yoluyla Hukuk Genel Kurulu önüne gelen uyuşmazlık; somut olayda davacının 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki hizmetlerinin tespiti bakımından 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında Kuruma yapılan bildirimlerinin hak düşürücü sürenin oluşmasına engel olup olmadığı; buradan varılacak sonuca göre davacının talebi yönünden hak düşürücü sürenin gerçekleşip gerçekleşmediği noktasında toplanmaktadır.

D. Gerekeçe

1. İlgili Hukuk

1.5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun (5510 sayılı Kanun/ Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu) geçici 7 nci maddesinin birinci fıkrası, Mülga 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nun (506 sayılı Kanun/Sosyal Sigortalar Kanunu) 79 uncu maddesinin onuncu fıkrası.

2. Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun geçici 7 nci maddesinin birinci fıkrası şöyledir:

"Bu Kanunun yürürlük tarihine kadar 17/7/1964 tarihli ve 506 sayılı, 2/9/1971 tarihli ve 1479 sayılı, 17/10/1983 tarihli ve 2925 sayılı, bu Kanunla mülga 17/10/1983 tarihli ve 2926 sayılı, 8/6/1949 tarihli ve 5434 sayılı kanunlar ile 17/7/1964 tarihli ve 506 sayılı Kanunun geçici 20 nci maddesine göre sandıklara tabi sigortalılık başlangıçları ile hizmet süreleri, fiili hizmet süresi zammı, itibari hizmet süreleri, borçlandırılan ve ihya edilen süreler ve sigortalılık süreleri tabi oldukları kanun hükümlerine göre değerlendirilir."

3. Mülga Sosyal Sigortalar Kanunu'nun 79 uncu maddesinin onuncu fıkrası şöyledir:

"Yönetmelikle tespit edilen belgeleri işveren tarafından verilmeyen veya çalıştıkları Kurumca tespit edilemeyen sigortalılar çalıştıklarını, hizmetlerinin geçtiği yılın sonundan başlayarak 5 yıl içerisinde mahkemeye başvurarak alacakları ilam ile ispatlayabilirlerse, bunların mahkeme kararında belirtilen aylık kazanç toplamları ile prim ödeme gün sayıları nazara alınır."

3. Değerlendirme

1. Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun geçici 7 nci maddesinin birinci fıkrasında yer alan düzenleme gözetildiğinde 01.10.2008 tarihinden önceki döneme ilişkin hizmet tespiti uyuşmazlıklarında mülga 506 sayılı Kanun; bu tarihten sonraki dönem bakımından ise 5510 sayılı Kanun hükümlerinin uygulanması gerekmekte olup uyuşmazlık konusu dönem dikkate alındığında davanın yasal dayanağı 506 sayılı Kanun hükümleridir.

2. Öncelikle ifade etmek gerekir ki, mülga 506 sayılı Kanun ve hâlen yürürlükte olan 5510 sayılı Kanun'un 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi kapsamında sigortalı niteliğini kazanmanın koşulları başlıca üç başlık altında toplanmaktadır.

3. Bunlar: a) Çalışma ilişkisinin kural olarak hizmet sözleşmesine dayanması, b) işin işverene ait işyerinde ya da işyerinden sayılan yerlerde iş organizasyonu içerisinde yapılması, c) çalışanın 506 sayılı Kanun'un 3 üncü maddesinde (5510 sayılı Kanun'un 6 nci maddesi) belirtilen istisnalardan olmaması şeklinde sıralanabilir. Sigortalı olabilmek için bu koşulların bir arada bulunması zorunludur.

4. Dolayısıyla sigortalı olarak çalışabilmenin temel koşulu, hizmet sözleşmesine dayalı çalışmanın bulunmasıdır. Bu anlamda bir sözleşme, hizmet sözleşmesi olarak kabul edilmediğinde sigortalılıktan söz edilmesi de mümkün olmayacaktır.

5. Sigortalılık niteliğinin kazanılması açısından işveren ile çalıştırılan kişi arasında hizmet sözleşmesinin yapılması tek başına yeterli değildir. Ayrıca işin işverene ait işyerinde ya da işyerinden sayılan yerlerde yapılması gerekmektedir. Mülga 506 sayılı Kanun'un 5 inci maddesine göre (5510 sayılı Kanun'un md. 11) işyeri, bir hizmet sözleşmesine dayanarak bir veya birkaç işveren tarafından çalıştırılanların işlerini yaptıkları yerdir. İşin niteliği ve yürütümü bakımından işyerine bağlı bulunan

yerlerle dinlenme, çocuk emzirme, yemek, uyku, yıkanma, muayene ve bakım, beden veya meslek eğitimi yerleri, avlu ve büro gibi diğer eklentiler ve araçlar da işyerinden sayılır.

6. Ayrıca 5510 sayılı Kanun'un geçici 7 nci maddesi uyarınca uygulama yeri bulan 506 sayılı Kanun'un 2 ve 6 ncı maddelerinde öngörülen koşulların oluşmasıyla birlikte çalıştırılanlar, kendiliğinden sigortalı sayılırlar. Ancak bu kimselerin ayrıca aynı Kanun'un 3 üncü maddesinde sayılan istisnalara girmemesi gerekir. Çalıştırılanların başka hiçbir işleme gerek kalmaksızın sigortalı niteliğini kazanmaları 506 sayılı Kanun'un 6 ncı maddesinin birinci fıkrasında yer alan açık hüküm gereğidir (5510 sayılı Kanun md. 4 ve 92).

7. Ne var ki, sigortalıların bazı haklardan yararlanmaları öncelikle Kuruma bildirimleri, belirli süre prim ödemiş olmaları ve Kanunun gerektirdiği bilgilerin açık bir şekilde bilinmesi koşullarına bağlıdır. Anılan bilgi ve belgelerin Kuruma ulaştırılmaması veya eksik ulaştırılması hâlinde ise bildirimsiz (kaçak) çalıştırma olgusu ortaya çıkacaktır. Bu durum, prim ve gelir vergisi ödememek için işverenlerce sıklıkla başvurulan bir yol olup işte bu noktada işçinin birtakım yasal haklardan yararlanabilmesi için sigortalı hizmetinin tespitini istemesi gereği ortaya çıkmaktadır.

8. Bilindiği üzere sigortalı hizmetin tespiti davaları kamu düzenini ilgilendirmekte olup bu niteliği gereği özel bir duyarlılık ve özenle yürütülmesi gerekmektedir. Bu davaların yasal dayanaklarından olan 506 sayılı Kanun'un 79 uncu maddesinin onuncu fıkrasında; Yönetmelikle tespit edilen belgeleri işveren tarafından verilmeyen veya çalıştıkları kurumca tespit edilmeyen sigortalıların hizmetlerinin geçtiği yılın sonundan başlayarak 5 yıl içerisinde mahkemeye başvurarak hizmet tespiti isteyebilecekleri hüküm altına alınmıştır.

9. Sigortasız çalışmaların tespiti yönünden dava açma ve hak arama özgürlüğüne getirilen süre sınırlaması başka bir deyişle dava açma süresinin 5 yıl ile sınırlandırılması doğrudan doğruya hakkın mevcudiyetini etkilediğinden hak düşürücü niteliktedir ve bu sürenin geçmesi ile hak bir daha canlanmamak üzere ortadan kalkmaktadır. 506 sayılı Kanun'un kabul edilip yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla 5 yıl olarak öngörülen süre, 09.07.1987 tarihinde yürürlüğe giren 3395 sayılı Kanun'un 5 inci maddesiyle 10 yıla çıkarılmış, daha sonra 07.06.1994 tarihinde yürürlüğe giren 3995 sayılı Kanun'un 3 üncü maddesiyle yeniden 5 yıl olarak düzenlenmiş olup 5510 sayılı Kanun'un 86 ncı maddesinin dokuzuncu fıkrasında da bu süre 5 yıl olarak geçerliliğini korumaktadır.

10. Bu kapsamda işe giriş bildirgesi düzenlenmemiş veya düzenlenmesine karşın hak düşürücü süre içerisinde Kuruma verilmemiş, süresi içerisinde Kuruma verilen dönem bordroları ile bildirim yapılmamış, çalışmanın varlığı yönünde sigorta müfettişince herhangi bir tespit yapılmamış ise hizmetlerin tespitini talep eden kişilerin hak düşürücü süre geçmeden dava açması zorunludur.

11. İşverenin, çalıştırmış olduğu sigortalılara ait hangi belgeleri Kuruma vermesi gerektiği 506 sayılı Kanun'un 79 uncu maddesinin birinci fıkrasında açıkça ifade edildiği üzere yönetmeliğe bırakılmıştır. Atf yapılan Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliğinde işverence verilecek belgeler düzenlenmiştir. Bunlar, aylık sigorta primleri bildirgesi, dört aylık sigorta primleri bordrosu, vs.dir. Yönetmelikte sayılan bu belgelerden birisinin dahi verilmiş olması hâlinde artık Kanun'un 79 uncu maddesinin onuncu fıkrasında düzenlenen hak düşürücü süreden söz edilemez.

12. Yargıtayın yerleşmiş uygulamalarına göre eğer sayılan belgelerden birisi işveren tarafından verilmişse burada Kurumun sigortalının çalışmasından haberdar olduğu ve artık hizmet tespiti davası için hak düşürücü sürenin varlığından söz edilemeyeceği kabul edilmektedir.

13. Diğer taraftan Kurum tarafından yapılan bir tespitın olması hâlinde de aynı sonuca ulaşılmaktadır. Bu kabulün temelinde yatan neden hiç bildirim yapılmayan sigortalılarla kısmî bildirim yapılan sigortalıların aynı hukuksal statüye tâbi tutulmalarının hukuka ve hakkaniyete aykırı olacağına düşünülmesidir.

14. Sigortalının Kuruma bildirimini işe giriş tarihinden sonra yapılması başka bir ifade ile sigortalının hizmet süresinin başlangıçtaki bir bölümünün Kuruma bildirilmeyerek sonrasının bildirilmesi ve bildirim yapılmasından önceki çalışmaların bildirim yapılan çalışma dönemini de kapsar biçimde kesintisiz devam etmiş olması hâlinde Kuruma bildirilmeyen çalışma süresi yönünden hak düşürücü sürenin hesaplanmasında bildirim dışı tutulan sürenin sonu değil, kesintisiz olarak geçen çalışmaların sona erdiği yılın sonu hak düşürücü sürede başlangıç alınmalıdır.

15. Sigortalı işe giriş bildirgesi veya Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliğinde belirtilen diğer belgelerin Kuruma verilmesi ya da sigorta müfettişi tarafından tespit yapılması hâlinde hak düşürücü sürenin işlememe gerekçesi Kurumun sigortalı çalıştırıldığından haberdar olmasıdır. Halbuki blok çalışmalarının bildirim öncesi kısmı için bu gerekçe geçerli değildir. Bu nedenle blok çalışmalarının bildirim öncesi çalışma dönemi yönünden hak düşürücü sürenin işlemeyeceğini kabul etmek Kanun'daki açık düzenlemeye uygun olmayacağı gibi hak düşürücü sürenin işlevsiz hâle gelmesi sonucunu doğuracaktır. Kanun'un açık hükmü karşısında sigortalı lehine yorum ilkesinin uygulanması da mümkün olmayıp bu hâlde bildirim öncesi çalışma süresi bakımından sigortalının sigortalı hizmetlerinin sona ermesinden sonra hak düşürücü süre içinde dava açma hakkı devam etmektedir.

16. Somut olayda davacı tarafından davalı işveren nezdinde 01.04.1999 tarihinde başlayan çalışmalarının 24.04.2000 tarihi ve sonrasında kesintisiz devam ettiği iddiası ile eldeki davanın açıldığı, davalı işveren tarafından davacı adına 24.04.2000 tarihli işe giriş bildirgesi verilerek 03.05.2000 tarihine kadar hizmet bildirim yapıldığı, davacının tespitini talep ettiği 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki çalışma döneminin bildirim öncesi döneme ilişkin olduğu anlaşılmıştır.

17. Şu hâlde yukarıda yapılan açıklamalara göre; davalı işveren tarafından 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında davacı adına hizmet bildirim yapıldığı, davacının tespitini talep ettiği ve uyuşmazlık konusunu oluşturan 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki çalışma dönemine ilişkin davalı işverence bildirim yapılmadığı, bildirim öncesi çalışma süresi bakımından 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasındaki çalışma döneminin geçtiği yılın sonundan itibaren 5 yıl içinde dava açılması gerektiği ancak eldeki davanın 05.11.2020 tarihinde açıldığı gözetildiğinde uyuşmazlık konusu 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki bildirim öncesi çalışma dönemi yönünden hak düşürücü sürenin geçtiği sonucuna ulaşılmıştır.

18. Hukuk Genel Kurulundaki görüşmeler sırasında; davacının 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında Kuruma bildirilen hizmetleri nedeniyle dava konusu dönem ile birlikte birleşen blok çalışmalarının bulunması hâlinde davanın yasal dayanağını oluşturan ve 5510 sayılı Kanun'un 86 ncı maddesi ile koştü düzenleme içeren 506 sayılı Kanun'un 79 uncu maddesinde düzenlenen hak düşürücü sürenin dolduğundan söz etmenin mümkün olmadığı, bu itibarla direnme kararı usul ve yasaya uygun olduğundan bozma nedenine göre incelenmeyen davanın esasına ilişkin temyiz itirazlarının incelemesi için dosyanın Özel Daireye gönderilmesi gerektiği ileri sürülmüş ise de bu görüş Kurul çoğunluğu tarafından benimsenmemiştir.

19. Hâl böyle olunca Hukuk Genel Kurulunca da benimsenen Özel Daire bozma kararına uyulması gerekirken önceki hükümde direnilmesi doğru olmamıştır.

20. O hâlde direnme kararı bozulmalıdır.

VII. Karar

Açıklanan sebeplerle;

Fer'î müdahil Sosyal Güvenlik Kurumu vekilinin temyiz itirazlarının kabulü ile direnme kararının Özel Daire bozma kararında gösterilen nedenlerden dolayı 6100 sayılı Kanun'un 371 inci maddesi gereğince bozulmasına,

Dosyanın 6100 sayılı Kanun'un 373'üncü maddesinin birinci fıkrası uyarınca İlk Derece Mahkemesine, karardan bir örneğin Bölge Adliye Mahkemesine gönderilmesine,

29.03.2023 tarihinde yapılan ikinci görüşmede oy çokluğuyla kesin olarak karar verildi.

"Karşı Oy"

1. İlk Derece Mahkemesi ve Özel Daire arasındaki uyuşmazlık; 05.11.2020 tarihinde açılan eldeki davada davalı işveren tarafından davacının 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında çalıştığı Kuruma bildirildiği gözetildiğinde 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki çalışma dönemi yönünden hak düşürücü sürenin geçip geçmediği noktasında toplanmaktadır.

2. Çoğunluk görüşüne aşağıda açıklanan nedenlerle katılmamıştır.

3. 1 Ekim 2008 tarihinde yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (5510 sayılı Kanun)'nun geçici 7 nci maddesinin birinci fıkrasında; "Bu Kanunun yürürlük

tarihine kadar 17/07/1964 tarihli ve 506 sayılı, 02/09/1971 tarihli ve 1479 sayılı, 17/10/1983 tarihli ve 2925 sayılı, bu Kanunla mülga 17/10/1983 tarihli ve 2926 sayılı, 08/06/1949 tarihli ve 5434 sayılı Kanunlar ile 17/07/1964 tarihli ve 506 sayılı Kanun'un Geçici 20'inci maddesine göre sandıklara tabi sigortalılık başlangıçları ile hizmet süreleri, fiili hizmet süresi zammı, itibari hizmet süreleri, borçlandırılan ve ihya edilen süreler ve sigortalılık süreleri tabi oldukları Kanun hükümlerine göre değerlendirilirler" yönünde düzenleme bulunmaktadır.

4. Bu durumda 01.10.2008 tarihinden önceki döneme ilişkin hizmet tespiti uyuşmazlıklarında 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu (506 sayılı Kanun); bu tarihten sonraki dönem bakımından ise 5510 sayılı Kanun hükümlerinin uygulanması gerekmekte olup uyuşmazlık konusu dönem dikkate alındığında davanın yasal dayanağı 506 sayılı Kanun hükümleridir.

5. Öncelikle ifade etmek gerekir ki, mülga 506 sayılı Kanun ve 5510 sayılı Kanun'un 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi kapsamında sigortalı niteliğini kazanmanın koşulları başlıca üç başlık altında toplanmaktadır.

6. Bunlar: a) Çalışma ilişkisinin kural olarak hizmet sözleşmesine dayanması, b) işin işverene ait işyerinde ya da işyerinden sayılan yerlerde iş organizasyonu içerisinde yapılması, c) çalışanın 506 sayılı Kanun'un 3'üncü maddesinde (5510 sayılı Kanun'un 6 ncı maddesi) belirtilen istisnalardan olmaması şeklinde sıralanabilir. Sigortalı olabilmek için bu koşulların bir arada bulunması zorunludur.

7. Dolayısıyla sigortalı olarak çalışabilmenin temel koşulu, hizmet sözleşmesine dayalı çalışmanın bulunmasıdır. Bu anlamda bir sözleşme, hizmet sözleşmesi olarak kabul edilmediğinde sigortalılıktan söz edilmesi de mümkün olmayacaktır.

8. Sigortalılık niteliğinin kazanılması açısından işveren ile çalıştırılan kişi arasında hizmet sözleşmesinin yapılması tek başına yeterli değildir. Ayrıca işin işverene ait işyerinde ya da işyerinden sayılan yerlerde yapılması gerekmektedir. Mülga 506 sayılı Kanun'un 5 inci maddesine göre (5510 sayılı Kanun'un md. 11) işyeri, bir hizmet sözleşmesine dayanarak bir veya birkaç işveren tarafından çalıştırılanların işlerini yaptıkları yerdir. İşin niteliği ve yürütümü bakımından işyerine bağlı bulunan yerlerle dinlenme, çocuk emzirme, yemek, uyku, yıkanma, muayene ve bakım, beden veya meslek eğitimi yerleri, avlu ve büro gibi diğer eklentiler ve araçlar da işyerinden sayılır.

9. Ayrıca 5510 sayılı Kanun'un geçici 7'nci maddesi uyarınca, uygulama yeri bulan 506 sayılı Kanun'un 2'nci ve 6 ncı maddelerinde öngörülen koşulların oluşmasıyla birlikte çalıştırılanlar, kendiliğinden sigortalı sayılırlar. Ancak, bu kimselerin ayrıca aynı Kanun'un 3'üncü maddesinde sayılan istisnalara girmemesi gerekir. Çalıştırılanların, başka hiçbir işleme gerek kalmaksızın sigortalı niteliğini kazanmaları 506 sayılı Kanun'un 6'ncı maddesinin birinci fıkrasında yer alan açık hüküm gereğidir (5510 sayılı Kanun 4 ve 92'nci maddeleri).

10. Ne var ki, sigortalıların bazı haklardan yararlanmaları öncelikle Kuruma bildirimeleri, belirli süre prim ödemiş olmaları ve Kanunun gerektirdiği bilgilerin açık bir şekilde bilinmesi koşullarına bağlıdır. Anılan bilgi ve belgelerin Kuruma ulaştırılmaması veya eksik ulaştırılması hâlinde ise bildirimsiz (kaçak) çalıştırma olgusu ortaya çıkacaktır. Bu durum, prim ve gelir vergisi ödememek için işverenlerce sıklıkla başvurulan bir yol olup ülkenin gerçeklerinden biridir. İşte bu noktada, işçinin birtakım yasal haklardan yararlanabilmesi için sigortalı hizmetinin tespitini istemesi gereği ortaya çıkmaktadır.

11. Bilindiği üzere, sigortalı hizmetin tespiti davaları kamu düzenini ilgilendirmekte olup, bu niteliği gereği özel bir duyarlılık ve özenle yürütülmesi gerekmektedir. Bu davaların yasal dayanaklarından olan 506 sayılı Kanun'un 79 uncu maddesinin onuncu fıkrasında; "Yönetmelikle tespit edilen belgeleri işveren tarafından verilmeyen veya çalıştıkları kurumca tespit edilmeyen sigortalıların hizmetlerinin geçtiği yılın sonundan başlayarak 5 yıl içerisinde mahkemeye başvurarak hizmet tespiti isteyebilecekleri" düzenlenmiştir.

12. Sigortasız çalışmaların tespiti yönünden dava açma ve hak arama özgürlüğüne getirilen süre sınırlaması başka bir deyişle dava açma süresinin beş yıl ile sınırlandırılması doğrudan doğruya hakkın mevcudiyetini etkilediğinden hak düşürücü niteliktedir ve bu sürenin geçmesi ile hak bir daha canlanmamak üzere ortadan kalkmaktadır. 506 sayılı Kanun'un kabul edilip yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla beş yıl olarak öngörülen süre, 09.07.1987 tarihinde yürürlüğe giren 3395 sayılı Kanun'un 5 inci maddesiyle on yıla çıkarılmış, daha sonra 07.06.1994 tarihinde yürürlüğe giren 3995

sayılı Kanun'un 3 üncü maddesiyle yeniden beş yıl olarak düzenlenmiş olup 5510 sayılı Kanun'un 86 ncı maddesinin dokuzuncu fıkrasında da bu süre beş yıl olarak geçerliliğini korumaktadır.

13. Bu kapsamda işe giriş bildirgesi düzenlenmemiş veya düzenlenmesine karşın hak düşürücü süre içerisinde Kuruma verilmemiş, süresi içerisinde Kuruma verilen dönem bordroları ile bildirim yapılmamış, çalışmanın varlığı yönünde sigorta müfettişince herhangi bir tespit yapılmamış ise, hizmetlerin tespitini talep eden kişilerin hak düşürücü süre geçmeden dava açması zorunludur.

14. İşverenin, çalıştırmış olduğu sigortalılara ait hangi belgeleri Kuruma vermesi gerektiği 506 sayılı Kanun'un 79 uncu maddesinin birinci fıkrasında açıkça ifade edildiği üzere yönetmeliğe bırakılmıştır. Atf yapılan Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliğinde işverence verilecek belgeler düzenlenmiştir. Bunlar, aylık sigorta primleri bildirgesi, dört aylık sigorta primleri bordrosu, vs.dir. Yönetmelikte sayılan bu belgelerden birisinin dahi verilmiş olması hâlinde artık Kanun'un 79 uncu maddesinin onuncu fıkrasında düzenlenen hak düşürücü süreden söz edilemez.

15. Yargıtayın yerleşmiş uygulamalarına göre; eğer sayılan belgelerden birisi işveren tarafından verilmişse burada Kurumun sigortalının çalışmasından haberdar olduğu ve artık hizmet tespiti davası için hak düşürücü sürenin varlığından söz edilemeyeceği kabul edilmektedir.

16. Diğer taraftan, Kurum tarafından yapılan bir tespitın olması hâlinde de aynı sonuca ulaşılmaktadır. Bu kabulün temelinde yatan neden; hiç bildirim yapılmayan sigortalılarla, kısmî bildirim yapılan sigortalıların aynı hukuksal statüye tâbi tutulmalarının hukuka ve hakkaniyete aykırı olacağıın düşünülmesidir.

17. Somut olayda 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında davalı işverene ait işyerinden davacı adına hizmet bildirim yapıldığı ancak ihtilafli dönem olan 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında Kuruma yapılmış bildirim bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda davacının 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında Kuruma bildirilen hizmetleri nedeniyle dava konusu dönem ile birlikte birleşen blok çalışmalarının bulunması hâlinde davanın yasal dayanağını oluşturan ve 5510 sayılı Kanun'un 86'ncı maddesi ile koşut düzenleme içeren 506 sayılı Kanun'un 79 uncu maddesinde düzenlenen hak düşürücü sürenin dolduğundan söz etmek mümkün değildir.

18. Nitekim Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun 20.01.2022 tarihli ve 2019/(21)10-766 Esas, 2022/31 Karar, 15.06.2021 tarihli ve 2017/10(21)-2230 Esas, 2021/755 Karar, 09.07.2020 tarihli ve 2016/10-2343 Esas, 2020/560 Karar ile 18.04.2019 tarihli ve 2015/10-3515 Esas, 2019/481 Karar sayılı kararları da aynı doğrultudadır.

19. Bu itibarla direnme kararı usul ve yasaya uygun olup bozma nedenine göre incelenmeyen davanın esasına ilişkin temyiz itirazlarının incelemesi dosyanın Özel Daireye gönderilmesi gerektiği görüşünde olduğumuzdan sayın çoğunluğun bozma düşüncesine katılamıyoruz.

1. Uyuşmazlık Konusu Olay

İnceleme konusu yapılan karara konu olayda; davacı işçi, davalıya ait avukatlık bürosunda 01.04.1999 tarihinde çalışmaya başlamasına karşın; çalışmalarının 23.04.2000 tarihine kadar olan kısmının Sosyal Güvenlik Kurumu'na (Kurum) bildirilmediğini, 01.04.1999 tarihinde başlayan çalışmasının işe girişinin yapıldığı 24.04.2000 tarihine kadar ve sonrasında aralıksız devam ettiğini ve dava konusu edilen dönem yönünden hak düşürücü sürenin geçmediğini ileri sürerek 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında çalıştığının tespitine karar verilmesi amacıyla hizmet tespit davası açmıştır.

Davalı işveren ise davacının ilk sigorta girişinin yapıldığı 24.04.2000 tarihinden önce dava dilekçesinde belirtilmiş olan 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında kendisine ait işyerinde kesintisiz olarak çalıştığını ve buna herhangi bir itirazının olmadığını beyan etmiştir. Davada Fer'i müdahil Kurum vekili ise, davanın hak düşürücü süre içerisinde açılmadığını, davacının çalıştığını iddia ettiği dönemde bordrolarda isminin bulunmadığını ve fiilî çalışma olgusunun kuşkuyla yer verilmeyecek şekilde ispat edilmesi gerektiğini belirterek davanın reddini savunmuştur.

2. Yargı Organlarının Kararları

2.1. Yerel Mahkeme Kararı

İş mahkemesinde yapılan yargılama sonucunda; Kuruma bildirim yapıldığı tarihten önceki çalışmaların bildirgenin verildiği tarihi de kapsar şekilde kesintisiz devam etmesi (blok

çalışma) sebebiyle hak düşürücü süreden söz edilemeyeceği, davacının uyuşmazlık konusu dönemde herhangi bir işyerinden çalışmasının veya sigortalılığının bulunmadığının tanık beyanlarıyla da doğrulandığı gerekçesiyle davanın kabulüne ve davacının davalıya ait iş yerinde 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında çalıştığının tespitine karar verilmiştir. Yerel mahkemenin kararına karşı fer'î müdahil Kurum vekili istinaf başvurusunda bulunmuştur.

2.2. Bursa Bölge Adliye Mahkemesi Kararı

Bursa Bölge Adliye Mahkemesi, yerel mahkeme gibi düşünerek aynı gerekçelerle hak düşürücü sürenin geçmediği sonucuna vararak, istinaf başvurusunun esastan reddine karar vermiştir. Bölge Adliye Mahkemesinin kararı fer'î müdahil Kurum tarafından temyiz edilmiştir.

2.3. Yargıtay 10. Hukuk Dairesi Kararı

Özel daire, Hizmet tespit davasının tespiti istenen hizmetin geçtiği yılın sonundan başlayarak 5 yıl içinde açılması gerektiğini, Kuruma bildirim yapıldığı tarihten önceki çalışmaların, bildirgelerin verildiği tarihi de kapsar biçimde kesintisiz devam etmiş olması hâlinde, Kuruma bildirilmeyen çalışma süresi bakımından hak düşürücü sürenin, kesintisiz olarak geçen çalışmaların sona erdiği yılın sonundan itibaren başlatılması gerektiğini, davacının davalı işyerinden Kuruma bildirimlerinin 03.05.2000 tarihinde sona erdiğini, davanın ise 05.11.2020 tarihinde açıldığını belirterek davacının talebinin 5 yıllık hak düşürücü süreye uğradığını belirterek, Bursa Bölge Adliye Mahkemesinin istinaf başvurusunun esastan reddine ilişkin kararının kaldırılarak, İlk Derece Mahkemesince verilen hüküm bozulmasına oy çokluğu ile karar vermiştir.

2.4. Yerel Mahkemenin Direnme Kararı

Uyuşmazlığın yeniden yerel mahkemeye gelmesi üzerine iş mahkemesi, sigortalının hizmet süresinin başlangıçtaki bir bölümünün Kuruma bildirilmeyerek sonrasının bildirilmesi ve Kuruma bildirim yapıldığı tarihten önceki çalışmaların bildirgelerin verildiği tarihi de kapsar şekilde kesintisiz devam etmiş olması hâlinde hak düşürücü süreden söz edilemeyeceği, zira bildirim yapılarak Kurumun haberdar edilmesi hâlinde gerekli denetimleri yaparak sigortalının hizmetlerinin eksiksiz bildirilmesini sağlamanın Kurumun sorumluluğunda olduğu gerekçesiyle direnme kararı vermiştir.

2.5. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu Kararı

Yerel mahkemenin direnme kararı vermesi üzerine dosya önüne gelen Yargıtay Hukuk Genel Kurulu; hizmet tespit davalarında getirilen 5 yıllık sürenin hak düşürücü süre olduğunu, aylık sigorta primleri bildirgesi, dört aylık sigorta primleri bordrosu Kuruma verilmişse veya çalışmanın varlığı yönünde sigorta müfettişince herhangi bir tespit yapılmışsa artık hak düşürücü süreden söz edilemeyeceğini, sigortalının hizmet süresinin başlangıçtaki bir bölümünün Kuruma bildirilmeyerek sonrasının bildirilmesi ve bildirilmeyen dönem ile bildirilen dönemi de kapsar şekilde çalışmaların kesintisiz devam etmesi hâlinde, Kuruma bildirilmeyen çalışma süresi yönünden hak düşürücü sürenin hesaplanmasında, bildirim dışı tutulan sürenin sonu değil, kesintisiz olarak geçen çalışmaların sona erdiği yılın sonunun hak düşürücü sürenin başlangıcı olduğunu, blok çalışma olsa bile bildirim öncesi çalışma dönemi yönünden hak düşürücü sürenin işlemeyeceğini kabul etmenin Kanun'daki açık düzenlemeye uygun olmayacağı gibi hak düşürücü süreyi de işlevsiz kılacağını, somut uyuşmazlıkta çalışmanın geçtiği dönemin sonundan itibaren 5 yıllık hak düşürücü sürede davanın açılmaması sebebiyle hak düşürücü sürenin geçtiğini belirterek, direnme kararının oy çokluğu ile bozulması yönünde kesin karar vermiştir.

3. Çözülmesi Gerekli Hukukî Sorun

İnceleme konusu yaptığımız karara konu olayda çözülmesi gereken hukukî sorun; davacının 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında gerçekleşen ve Kuruma bildirilmeyen hizmetlerin tespiti bakımından 24.04.2000-03.05.2000 tarihleri arasında Kuruma yapılan bildirimlerinin hak düşürücü sürenin oluşmasına engel olup olmadığı; eğer engel olmayacağı sonucuna ulaşırsa bu ihtimalde davacının talebi yönünden hak düşürücü sürenin geçip geçmediği noktasında toplanmaktadır.

4. Sigortalılık Niteliğinin Kazanılması, Kuruma Bildirim ve Hizmet Tespit Davası

4.1. Genel Olarak

Bilindiği üzere kayıt dışı istihdamın sonucu olarak; işverenler çalıştırdıkları işçileri Kuruma bildirmemekte veya eksik bildirim yoluna gidebilmektedirler. İşte sigortalılığı bildirilmeyen veya eksik bildirilen prim ödeme gün sayılarının ya da eksik bildirilen prime esas kazanç tutarlarının tespitine ilişkin uyuşmazlıklar (hizmet tespit davaları) yargıya taşınmaktadır.

İnceleme konusu yaptığımız somut uyuşmazlığa uygulanacak kanunun tespiti gerekir. 5510 sayılı Kanunun geçici 7. maddesine göre, “Bu Kanunun yürürlük tarihine kadar 17/7/1964 tarihli ve 506 sayılı, 2/9/1971 tarihli ve 1479 sayılı, 17/10/1983 tarihli ve 2925 sayılı, bu Kanunla mülga 17/10/1983 tarihli ve 2926 sayılı, 8/6/1949 tarihli ve 5434 sayılı kanunlar ile 17/7/1964 tarihli ve 506 sayılı Kanunun geçici 20 nci maddesine göre sandıklara tabi sigortalılık başlangıçları ile hizmet süreleri, fiilî hizmet süresi zammı, itibarî hizmet süreleri, borçlandırılan ve ihya edilen süreler ve sigortalılık süreleri tabi oldukları kanun hükümlerine göre değerlendirilir”. Anılan hüküm dikkate alındığında, somut uyuşmazlıkta hizmet tespiti istenilen dönem (01.04.1999-23.04.2000) 5510 sayılı Kanunun yürürlük tarihi olan 01.10.2008 tarihi öncesine denk geldiğinden, aşağıda yapacağımız açıklamalarda mülga 506 sayılı Kanun esas alınacaktır. Bununla birlikte yeri geldikçe 5510 sayılı Kanun hükümlerine de değinilecektir.

4.2. Sigortalılık Niteliğinin Kazanılması

Sigortalılık niteliğinin kazanılabilmesi için; çalışma ilişkisinin kural olarak iş sözleşmesine² dayanması, işin işverene ait işyerinde yapılması ve çalışanın 506 sayılı Kanun’un 3’ncü maddesinde (5510 sayılı Kanunun 6. maddesi) belirtilenler arasında olmaması gerekir. Anılan Kanuna göre, “Bir hizmet akdine dayanarak bir veya birkaç işveren tarafından çalıştırılanlar bu kanuna göre sigortalı sayılırlar” (506 sK m. 2/1). Benzer düzenleme 5510 sayılı Kanunda da yer almıştır. Buna göre; “Bu Kanunun kısa ve uzun vadeli sigorta kolları uygulaması bakımından; a) Hizmet akdi ile bir veya birden fazla işveren tarafından çalıştırılanlar... sigortalı sayılırlar” (m. 4/1). Sigortalılık niteliğinin kazanılmasında bu koşulların tümünün aynı anda gerçekleşmesi zorunludur³. Koşullardan birinin eksik olması hâlinde sigortalılık niteliği kazanılamaz. Bununla birlikte yasal düzenlemelerle istisnalar getirilebilmektedir (Güzel ve diğerleri, 2021: 79).

Sigortalılık niteliğinin kazanılmasında eylemli çalışma olgusu esas alınır. Bu sebeple iş sözleşmesinin yapıldığı tarih değil, fiilen işe başlanılan tarih sigortalılığın başlangıcı sayılır. Bunun sonucu olarak çalışma ilişkisi kurulmadan sigortalı işe giriş bildirgesinin verilmesi sigortalılık niteliğinin kazanılmasını sağlamaz (Sözer, 2023: 59; Şakar, 2011: 122; Alper, 126 ve Uşan, 2009: 119). Ülkemizde sigortasız (kayıt dışı) işçi çalıştırma uygulaması yanında, “hayali sigortalılık” veya “sahte sigortalılık” olgusu da yaygınlık kazanmıştır. Belirtilen uygulamayla fiilen işyerinde çalışılmamasına karşın, bazı kişiler için Kuruma sigortalı işe giriş bildirgesi verilerek sigortalı olarak çalışıyormuş gibi gösterilebilmektedir. Kurum tarafından sahte sigortalılığın tespiti hâlinde sigorta tescil kaydı iptal edilmektedir (Güzel ve diğerleri, 2021: 87).

4.3. Koşulların Varlığı Hâlinde Sigortalılığın Kendiliğinden Oluşması ve Zorunlu Olması

İnceleme konusu yapılan uyuşmazlığa uygulanacak olan 506 sayılı Kanuna göre, “Çalıştırılanlar, işe alınmalarıyla kendiliğinden "sigortalı" olurlar. Sigortalılar ile bunların işverenleri hakkında sigorta hak ve yükümleri sigortalının işe alındığı tarihten başlar. Bu suretle sigortalı olmak hak ve yükümlünden kaçınılamaz ve vazgeçilemez. Sözleşmelere, sosyal sigorta yardım ve yükümlerini azaltmak veya başkasına devretmek yolunda hükümler konulamaz” (m. 6)⁴. Sosyal sigortaların kamusal özelliğinin bir sonucu olarak, sigortalılık ilişkisi kanunda öngörülen koşulların oluşması ile kendiliğinden kurulan bir

² Ancak hemen belirtelim ki, 4857 sayılı İş Kanunu anlamında işçi sayılanlar ile sigortalı kavramı mutlak anlamda özdeş değildir. Bir başka ifadeyle İş Kanunu’na göre işçi sayılan bir kişinin bu kapsamda sigortalı sayılmaması veya işçi sayılmayan bir kişinin sigortalı sayılması mümkündür. Güzel, Okur ve Caniklioğlu, 2021: 78.

³ Yarg. HGK, 26.04.2023, E. 2022/213, K. 2023/356; Yarg. HGK, 24.03.2022, E. 2020/734, K. 2022/383, www.legalbank.net.

⁴ Benzer düzenleme 5510 sayılı Kanunun 92. maddesinde yer almıştır. Anılan hükme göre, “Kısa ve uzun vadeli sigorta kapsamındaki kişilerin sigortalı ve genel sağlık sigortalısı olması, genel sağlık sigortası kapsamındaki kişilerin ise genel sağlık sigortalısı olması zorunludur. Bu Kanunda yer alan sigorta hak ve yükümlülüklerini ortadan kaldırmak, azaltmak, vazgeçmek veya başkasına devretmek için sözleşmelere konulan hükümler geçersizdir” (m. 92/1).

hukukî ilişki olup zorunluluk esasına dayanır, sigorta ilişkisinden kaçınılamaz ve vazgeçilemez⁵ (Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 155; Arıcı, 2022: 544; Yürekli, 1997: 861; Özkaraca ve Akkaya, 2022: 51; Atalı, 2014: 634). Sigortalılık ilişkisi sadece bir hak değil aynı zamanda bir yükümlülüktür (Ermumcu, 2021: 902)⁶. İşçiler bakımından sosyal sigorta ilişkisi iş sözleşmesi ile işe alındıklarında ve çalışmaya başladıkları anda kanun gereği kendiliğinden kurulur (Arıcı, 2022: 285; Özkaraca ve Akkaya, 2022: 51). Zorunluluk ilkesinin bir sonucu olarak, çalışan işçinin muvafakati ile de olsa, kişinin sigortasız çalıştırılması mümkün değildir.

4.4. Sigortalının Kuruma Bildirimi

Koşulların varlığı hâlinde sigortalılık niteliğinin kendiliğinden oluşmasının ve zorunlu olmasının bir sonucu olarak, işçinin sigortalılığının başlaması için herhangi bir işlem yapılması gerekmez. Kişinin Kuruma bildirimini yeni bir hukukî statü oluşturmaz, sadece mevcut olgunun tescilini sağlar (Sözer, 2023: 59; Yürekli, 1997: 853; Yılmaz, 2016: 22). Bir başka ifadeyle Kuruma yapılan bildirim kurucu değil, bildirici bir nitelik taşır (Kılınç, 2022: 142). Bununla birlikte uzun vadeli sigorta kollarından sağlanan yardımlar ile primler arasında sıkı bir bağlantı vardır. Bazı sigortalılık haklarının doğumu için belli bir prim gün sayısı arandığı gibi, sigortalıya bağlanacak gelir veya aylığın tespiti bakımından, prim gün sayısı ve prime esas kazanç miktarının bilinmesi gerekir. Bu sebeple kayıt dışı çalıştırmalar sigortalının ve bazen hak sahiplerinin hak kaybına uğramalarına neden olmaktadır (Güzel ve diğerleri, 2021: 293; Sözer, 2023: 59; Yürekli, 1997: 853). Şu hâlde sigortalı veya hak sahiplerinin bazı sosyal sigorta yardımlarından yararlanabilmeleri ve yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri için sigortalının Kuruma bildirilmesi ve belli süre prim ödenmiş olması gerekir (Yıldız, 2021: 36)⁷. Böylece Kurumun durumdan haberdar olması, çalışanın kayıt altına alınması sonucunda kişilerin ileride hak kayıplarına ve Kurumun da prim kaybına uğraması önlenmiş olur (Güzel ve diğerleri, 2021: 293). Aksi takdirde çok önemli bir sorun olan kayıt dışı istihdam olgusu gündeme gelir.

4.5. Kayıt Dışı Çalıştırma Hâlinde Sigortalılığın Tespiti

Sigortalı olarak bildirilmesi gereken kişilerin kayıt dışı istihdamı ülkemiz ekonomisi ve sosyal güvenlik sistemimizin en önemli sorunlarından biridir (Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 273). Bazı işverenler vergi ve sigorta primi ödememek için çalıştırdıkları işçileri Kuruma bildirmemekte ve kayıt dışı istihdam yolunu seçmektedirler⁸. Fiilen çalıştığı hâlde Kuruma bildirilmeyen işçinin hizmetlerinin sosyal güvenlik bakımından değerlendirilebilmesi için durumun Kurumca tespiti veya işçinin mahkemeden alacağı karar ile sigortalı hizmetin hükmen tespiti gerekir.

4.5.1. Sigortalı Çalışmanın Kurumca Tespiti

Kurum tarafından işyerinde yapılan denetimlerde sigortasız çalıştığı görülen kişiler tutanak altına alınırlar (fiilen tespit). Buna karşılık fiilen çalıştığı tespit edilemeyen kişilerin işyeri kayıt ve belgeleri üzerinde yapılacak inceleme sonunda, çalıştığı belirlenmesi hâlinde kayden tespiti yoluna gidilir (Güzel ve diğerleri, 2021: 167-168; Şakar, 2011: 139; Sözer, 2023: 174). 506 sayılı Kanuna göre, “Fiilen veya iş yeri kayıtlarından tespit edilecek her türlü bilgiden ya da kamu kuruluşları tarafından düzenlenen belge veya alınan bilgilerden çalıştığı tespit edilen sigortalılara ait olup, bu Kanun uyarınca

⁵ “Sigortalı olmak, kamu düzenine ilişkin, kişiye bağlı, vazgeçilemez ve kaçınılamaz hak ve yükümlülük doğuran bir hukuksal statü meydana getirmektedir. Kişilerin ve sosyal güvenlik kuruluşlarının bu statünün oluşumundaki rolü, yenilik doğurucu ve iradi bir durum değil, kanun gereği kendiliğinden oluşan statüyü belirlemekten ibarettir. Dolayısıyla, sosyal güvenlik hakkından HMK. 307. (HUMK. 91.) maddesi kapsamında feragat olanaksızdır ve açılan sigortalılığın ve sigortalı hizmetlerin tespitine ilişkin davadan da vazgeçilemez”, Yarg. 10. HD, 12.04.2017, E. 2017/1714, K. 2017/3190, www.legalbank.net.

⁶ “Sigortalı olmak, kişi bakımından salt bir hak değil, aynı zamanda bir yükümlülüktür ve bu nedenle, kişinin isteğine, ediminin sosyal, toplumsal, etik niteliğine bırakılmamıştır. Bir başka anlatımla, kişi, yasanın sigortalı sayılmak için belirlediği duruma dahil olmakla kendiliğinden sigortalı olacaktır. Yapılmakta olan işin toplumsal boyutu, sosyal güvenlik ile ulaşılmaya çalışılan evrensel amacın gözardı edilmesine yol açacak gerekçelere dayanak yapılamaz”, Yarg. HGK, 02.02.2005, E. 2004/10-737, K. 2005/26, www.legalbank.net.

⁷ “Sigortalıların bazı haklardan yararlanmaları öncelikle Kuruma bildirimleri, belirli süre prim ödemiş olmaları ve Kanunun gerektirdiği bilgilerin açık bir şekilde bilinmesi koşullarına bağlıdır. Anılan bilgi ve belgelerin Kuruma ulaştırılmaması veya eksik ulaştırılması hâlinde ise bildirim (kaçak) çalıştırma olgusu ortaya çıkacaktır”, Yarg. HGK, 28.04.2022, E. 2019/767, K. 2022/631, www.legalbank.net.

⁸ “Bu durum, prim ve gelir vergisi ödememek için işverenlerce sıklıkla başvurulan bir yol olup, ülkenin gerçeklerinden biridir. İşte bu noktada işçinin birtakım kanuni haklarından yararlanabilmesi için sigortalı hizmetinin tespitini istemesi gereği ortaya çıkmaktadır”, Yarg. HGK, 30.05.2018, E. 2015/1307, K. 2018/1154; Yarg. HGK, 25.09.2013, E. 2013/21-182, K. 2013/1401, www.legalbank.net.

Kuruma verilmesi gereken belgelerin yapılan tebligata rağmen bir ay içinde verilmemesi veya noksan verilmesi hâlinde, bu belgeler Kurumca re'sen düzenlenir ve muhteviyatı sigorta primleri Kurumca tespit edilerek işverene tebliğ edilir” (79/7)⁹.

Kayıt dışı çalışmanın bu şekilde Kurumca tespiti hâlinde, sigortalıların geriye yönelik hizmetlerinin veya prime esas kazançlarının, en fazla tespit yapıldığı tarihten geriye doğru bir yıllık süreye ilişkin kısmı dikkate alınır (5510 sK m. 86/8). Geriye doğru tespit sadece bir yıllık sürenin dikkate alınacağına Kanunda öngörülmesi öğretide haklı olarak eleştirilmektedir. Çünkü yapılan düzenlemenin amacı kayıt dışı çalışmayı önlemek olduğuna göre, sigortalılığı Kurumca tespit edilenlerin çalışmaya başladıkları tarihten, tespit yapıldığı tarihe kadar geçen tüm sürenin sigortalı hizmet olarak kabul edilmesi gerekir (Güzel ve diğerleri, 2021: 292; Sözer, 2023: 175; Aydın, 2016: 155; Özkaraca ve Akkaya, 2022: 52). Kurumun bu şekilde re'sen belge düzenleyebilmesi için fiilen çalışmış olan sigortalının ismen belirlenmiş olması gerekir (Güzel ve diğerleri, 2021: 292; Aydın, 2016: 155).

4.5.2. Sigortalı Çalışmanın Hükmen Tespiti (Hizmet Tespit Davası)

4.5.2.1. Genel Olarak

İşverenin çalıştırdığı sigortalıları Kuruma bildirmemesi veya eksik bildirmesi hâlinde sosyal güvenlik hak ve çıkarlarını korumak amacıyla yıllar sonra da olsa yargıya başvurmak suretiyle sigortalılık hizmetlerinin tespiti imkânı tanınmıştır. Buna “sigortalılığın hükmen tespiti” veya “sigortalılığın yargı kararıyla tespiti” denilmektedir (Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 274; Saraç, 2010: 453). Kuruma bildirilmeyen sigortalının işveren aleyhine açacağı bu dava olumlu tespit davası niteliğindedir (Yılmaz, 2012: 40; Özekes, 2004: 1389; Güzel ve diğerleri, 2021: 295; Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 274; Saraç, 2010: 454; Atalı, 2014: 633). 506 sayılı Kanuna göre, “Yönetmelikle tespit edilen belgeleri işveren tarafından verilmeyen veya çalıştıkları Kurumca tespit edilemeyen sigortalılar, çalıştıklarını hizmetlerinin geçtiği yılın sonundan başlayarak 5 yıl içerisinde mahkemeye başvurarak alacakları ilam ile ispatlayabilirlerse, bunların mahkeme kararında belirtilen aylık kazanç toplamları ile prim ödeme gün sayıları nazara alınır (m. 79/10)¹⁰.

Hizmet tespit davası işveren aleyhine açılır (Güzel ve diğerleri, 2021: 303; Yürekli, 1997: 861). Bununla birlikte Yargıtay öteden beri, tespit davasının kabulü hâlinde ilam doğrultusunda primlerin tahsili gerekeceğinden Kurumun da davalı olarak gösterilmesini aramaktaydı¹¹. Ancak her yıl açılan binlerce hizmet tespit davasının sigortalı lehine sonuçlanması ihtimalinde, Kurum büyük bir yargılama gideri ödemek zorunda kalmaktaydı (Güzel ve diğerleri, 2021: 304; Şakar, 2011: 142; Öztürk, 2010: 1028; Kılınç, 2022: 146). İş Mahkemeleri Kanununda yapılan değişikliklerle Kurum davalı olmaktan çıkarılmıştır. Anılan Kanuna göre, “Hizmet akdine tabi çalışmaları nedeniyle zorunlu sigortalılık sürelerinin tespiti talebi ile işveren aleyhine açılan davalarda, dava Kuruma resen ihbar edilir. İhbar üzerine davaya davalı yanında fer’i müdahil olarak katılan Kurum, yanında katıldığı taraf başvurmasa dahi kanun yoluna başvurabilir. Kurum, yargılama sonucu verilecek kararı kesinleştikten sonra uygulamakla yükümlüdür” (m. 4/2). İş Mahkemeleri Kanunundaki düzenlemeyle Kurumun hizmet tespit davalarına fer’i müdahil¹² olarak katılması ve verilen karara karşı kanun yoluna başvurusu mümkün hâle gelmiştir (Güzel ve diğerleri, 2021: 304; Arıcı, 2022: 546).

⁹ Benzer düzenleme 5510 sayılı Kanunun 86/7. maddesinde yer almıştır.

¹⁰ Sigortalı hizmetlerin hükmen tespitine ilişkin benzer hüküm 5510 sayılı Kanunun 86/9. maddesinde yer almıştır. Anılan hükme göre; “Aylık prim ve hizmet belgesi veya muhtasar ve prim hizmet beyannamesi işveren tarafından verilmeyen veya çalıştıkları Kurumca tespit edilemeyen sigortalılar, çalıştıklarını hizmetlerinin geçtiği yılın sonundan başlayarak beş yıl içerisinde iş mahkemesine başvurarak, alacakları ilâm ile ispatlayabilirlerse, bunların mahkeme kararında belirtilen aylık kazanç toplamları ile prim ödeme gün sayıları dikkate alınır.”

¹¹ “Davanın açılması ile Sosyal Güvenlik Kurumu (Devredilen Sigortalar Kurumu) bir çalışma ilişkisinden haberdar olacak, gerektiğinde müfettiş incelemesi yaparak prim tahakkuk ettirip, tahsil edecektir. Dolayısıyla, hizmet tespiti davaları kurumun hak alanını da doğrudan ilgilendirmektedir. Bu yüzden Kurumun sonucunda alınacak ilamı infaz edeceği ve hak alanını ilgilendiren bir davada taraf olması doğaldır”, Yarg. HGK, 24.06.2009, E. 2009/21-249, K. 2009/291, www.legalbank.net.

¹² Kurumun davaya fer’i müdahil olarak katılması ve bunun eleştirisi için bkz. (Aydın, 2016: 168-169). Öğretide ayrıca Atalı Kurumun davaya fer’i müdahil olarak katılmasını, “Kurum’un, hizmet tespit davasında, fer’i müdahil sıfatıyla davalı işveren yanında yer alması, ona, Kurum’un ve işçinin hukuki yararının korunmasına hizmet için elverişli bir konum sağlamadığı gibi, sosyal güvenlik hakkının niteliği ve bundaki kamu yararı gözetildiğinde, Kurum’un usul işlemlerini yapabilmek bakımından,

4.5.2.2. Dava Açma Koşulları

Hizmet tespit davasının ilk şartı, tespiti istenen sürelerde davacının işçi statüsünde çalışmış olmasıdır. Anılan sürelerin fiilen çalışılarak geçirilmiş olması veya çalışılmış sayılması da şarttır. Ayrıca tespiti istenen sürelerin başka bir işyerinde geçen sigortalılık süreleriyle de çakışmaması gereklidir. Şüphesiz işçi farklı işveren yanında kısmi süreli çalışmışsa bu durumda sürelerin çakışması bir engel oluşturmaz (Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 274-275; Yürekli, 1997: 862; Yılmaz, 2016: 11).

Davanın açılmasının ikinci şartı; kanun gereği Kuruma verilmesi gereken belgelerin (sigortalı işe giriş bildirgesi ve aylık prim ve hizmet belgesi) verilmemiş olması veya kayıt dışı çalışma olgusunun Kurumca tespit edilmemiş olmasıdır (Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 276; Yürekli, 1997: 855; Duran, 2007: 175)¹³. Şu hâlde işveren sigortalı işe giriş bildirgesi vermiş ise Kurumun işçinin çalışmasından haberdar olduğu ve hizmet tespit davası için hak düşürücü sürenin varlığından söz edilemeyeceği açıktır (Sözer, 2023: 492; Şakar, 2011: 141).

4.5.2.3. Dava Açma Süresi

Hizmet tespit davasında, dava açma süresi 5 yıl olarak belirlenmiştir (506 sK m. 79/10; 5510 sK m. 86/9). Belirtelim ki, sigortalı çalışırken de hizmetlerin tespiti amacıyla dava açmasına hukuken bir engel bulunmamaktadır (Aydın, 2016: 161; Yılmaz, 2016: 13). Bununla birlikte dava açma sürenin başlangıcının hizmetlerin geçtiği yılın sonundan itibaren başlatılmış olması isabetlidir. Zira çalışma ilişkisi devam ederken işçinin işten atılma korkusu ve başka endişelerle dava yoluna gidebilmesi güçtür (Arıcı, 2022: 544; Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 278; Erbaş, 2004:1). Beş yıllık süre öğretide bizim de katıldığımız çoğunluk görüşü ve Yargıtayın son yıllarda istikrar kazanmış içtihatlarına göre¹⁴ hak düşürücü süre niteliğindedir (Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 278; Şakar, 2011: 141; Korkusuz ve Uğur 2022: 364; Uşan, 2009: 163; Aydın, 2016: 170; Saraç, 2010: 466; Özkaraca ve Akkaya, 2022: 58; Yılmaz, 2016: 14; Kılınc, 2022: 152)¹⁵. Hak düşürücü sürenin durması veya kesilmesi söz konusu olmaz (Şakar, 2011: 141; Uşan, 2009: 163; Yılmaz, 2016: 14; Öztürk, 2010: 80). Ayrıca hak düşürücü sürenin itiraz olması sebebiyle sürenin geçip geçmediği hâkim tarafından re'sen dikkate alınır (Yılmaz, 2016: 12; Duran, 2007: 176; Öztürk, 2010: 80). Önemle belirtelim ki 5 yıllık süre davanın açılacağı süredir. Yoksa hizmetlerin geçtiği yılın sonundan önceki geriye doğru 5 yıllık süre değildir (Güzel ve diğerleri, 2021: 298). Bir başka ifadeyle, davanın süresinde açılması kaydıyla, hizmetlerin sona erdiği tarihten önceki tüm çalışılan süreler (beş yıl sınırı olmaksızın) mahkeme kararı ile sigortalı hizmetten sayılabilecektir.

Öğretide bir görüşe göre, sigortalının ölümü hâlinde, geride kalanlar açısından hak düşürücü sürenin başlangıcı, sigortalının hayatta iken dava açma süresini kaçırmaması kaydıyla ölüm tarihidir (Güzel ve diğerleri, 2021: 298; Sözer, 2023: 494; Korkusuz ve Uğur 2022: 366). Bizim de katıldığımız bir başka görüşe göre ise, hak düşürücü süre olan dava açma süresi, sigortalının ölümü ile kesilmez. Bu sebeple hak sahiplerinin, ölen sigortalının sahip olduğu kalan dava açma süresi içinde dava açmaları gerekir (Özkaraca ve Akkaya, 2022: 69).

4.5.2.4. Mahkeme İlamının Sonuçları

Hizmet tespit davasının sigortalı lehine sonuçlanması hâlinde, mahkeme kararında belirtilen aylık kazanç toplamları ile prim ödeme gün sayıları dikkate alınır (506 sK m. 79/10; 5510 sK m. 89/6). Bunun sonucunda Kurum, mahkeme ilamı doğrultusunda işverenden tespit edilen döneme ilişkin primleri işveren ve sigorta payı dahil olmak üzere gecikme zammı ve faiziyle birlikte tahsil eder ve işveren

davadaki menfaati bununla tamamen zıt olan işverene tâbi kılınması tam bir tezat oluşturmaktadır" (Atalı, 2014: 647) sözleriyle eleştirmektedir.

¹³ "Yönetmelikte sayılan bu belgelerden birisinin dahi verilmiş olması halinde artık Kanun'un 79/10 (eski 8) maddesinde yer alan hak düşürücü süreden söz edilemez. Yargıtay uygulamasında anılan maddenin yorumu geniş tutulmakta; eğer sayılan belgelerden birisi işveren tarafından verilmişse burada Kurumun işçinin çalışmasından haberdar olduğu ve artık hizmet tespiti davası için hak düşürücü sürenin varlığından söz edilemeyeceği kabul edilmektedir", Yarg. HGK, 15.06.2021, E. 2017/2230, K. 2021/755, www.legalbank.net.

¹⁴ Yarg. HGK, 24.03.2022, E. 2020/734, K. 2022/383; Yarg. HGK, 02.07.2019, E. 2016/917, K. 2019/833, www.legalbank.net.

¹⁵ Öğretide Kuruma bildirilmemiş sigortalıların korunması amacından hareketle beş yıllık sürenin zamanaşımı süresi olduğu yönünde, (Güzel ve diğerleri, 2021: 297; Yürekli, 1997: 857; Öztürk, 1998: 6). Öte yandan Sözer'e göre "Mülkiyet benzeri bir nitelik taşıyan sosyal güvenlik hakkının, yasada açık hüküm olmamasına karşı, hak düşümü süresine tabi tutulması çalışanların yeterli korumadan mahrum bırakılması sonucunu doğurmaktadır". Sözer, 2023: 491.

hakkında idari para cezası uygular. İşverenin sigortalı prim payı oranında sigortalıya rücu hakkı vardır (Güzel ve diğerleri, 2021: 314; Sözer, 2023: 494; Arıcı, 2022: 546; Saraç, 2010: 484-486)¹⁶.

Hizmet tespit davasının sonuçlarının uygulanabilmesi için kararda belirtilen döneme ilişkin primlerin tahsil edilmiş olması şart değildir. Zira ödenmeyen primlerin takip ve tahsilinden Kurum sorumludur. Bunun olumsuz sonuçları sigortalıya yüklenemez (Sözer, 2023: 494; Şakar, 2011: 143; Caniklioğlu, 2014: 442). Yargıtay içtihatları da bu yöndedir¹⁷.

5. Kararın İncelenmesi

Davacı işçi, davalıya ait işyerinde 01.04.1999 tarihinde çalışmaya başladığını, çalışmalarının 23.04.2000 tarihine kadar olan kısmının Kuruma bildirilmediğini, 01.04.1999 tarihinde başlayan çalışmalarının işe girişinin yapıldığı ve 24.04.2000 tarihine kadar ve sonrasında aralıksız devam ettiğini ileri sürerek 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında çalıştığının tespitine karar verilmesini talep etmiştir.

Davanın açılması üzerine davalı taraf, davacının 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında kendisine ait işyerinde kesintisiz çalıştığını ve herhangi bir itirazının olmadığını beyan etmiştir. Hemen belirtelim ki, hizmet tespit davaları kamu düzenine ilişkin olup davaya son veren taraf işlemleri (feragat, sulh ve kabul) bu davada geçerli değildir. Diğer bir ifadeyle, davalı tarafın davayı kabul etmesi mahkemeyi bağlayıcı değildir (Arap, 2011: 2490, 2505). Zira, sigortalılık ilişkisi kamu düzenini ilgilendirdiği için re'sen araştırma ilkesi geçerlidir. Mahkemenin bu hususu hassasiyetle ele alması ve tarafların delilleriyle bağlı kalmaksızın gerçek durumu tespit etmesi gerekir (Korkusuz ve Uğur 2022: 364; Uşan, 2009: 164). Nitekim Yargıtay, davanın niteliği kamu düzenini ilgilendirdiği ve bu sebeple özel bir duyarlılık ve özenle yürütülmesi gerektiğini belirterek, “Çalışma olgusu her türlü delille ispat kazanabilirse de çalışmanın konusu niteliği başlangıç ve bitiş tarihleri hususlarında tanık sözleri değerlendirilmeli, dinlenen tanıkların davacıyla aynı dönemlerde işyerinde çalışmış ve işverenin resmi kayıtlara geçmiş bordro tanıkları yada komşu işverenlerin aynı nitelikte işi yapan ve bordrolarına resmi kayıtlarına geçmiş çalışanlardan seçilmesine özen gösterilmelidir”¹⁸ sonucuna ulaşmıştır.

Yerel mahkeme açılan davayı “...Kuruma bildirim yapıldığı tarihten önceki çalışmaların bildirgenin verildiği tarihi de kapsar şekilde kesintisiz devam etmesi ve blok çalışma iddiası karşısında hak düşürücü süreden söz edilemeyeceği, davacının uyuşmazlık konusu dönemde herhangi bir işyerinden çalışmasının veya sigortalılığının bulunmadığı...” gerekçesiyle kabul etmiştir. Kural olarak uyuşmazlık konusu dönemde işçinin başka bir işyerinde çalışmasının veya sigortalılığının bulunmamasının aranması doğrudur. Buna karşılık, Kuruma bildirilmeyen dönem ve sonrasında bildirgenin verildiği dönemde bir bütün olarak kesintisiz çalışmanın devam ettiği gerekçesiyle hak düşürücü süreden söz edilemeyeceği yönündeki yerel mahkeme görüşü isabetli değildir. Zira, yukarıda da açıklandığı üzere, Yargıtayın yerleşik içtihatlarına göre¹⁹ hak düşürücü süreden söz edilememesi için sigortalının çalışmasından Kurumun haberdar olması gerekir. Bunun içinde kayıt dışı çalışmanın Kurumca tespit edilmiş olması veya sigortalının Kuruma bildirilmiş olması gerekir. Somut olayda uyuşmazlık konusu döneme (01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasındaki dönem) ilişkin bir tespit yoktur.

Yerel mahkeme Kuruma bildirim yapılması üzerine bildirim öncesi dönem bakımından da Kurumun bundan haberdar olması gerektiği varsayımına dayanmaktadır. Bildirim yapıldığı dönem öncesinin araştırılması Kurumdan beklenemez. Çünkü bu yaklaşım tüm bildirimlerde, bildirim öncesi dönemde de sigortalının çalışmasının olup olmadığını Kurumun araştırması gerektiği gibi sorumluluğu Kuruma yüklemektedir. Bunun isabetsiz olduğu açıktır.

İstinaf başvurusu üzerine Bursa Bölge Adliye Mahkemesi de yerel mahkemenin görüşünü benimseyerek kayıt dışı çalıştırılan dönem ile bildirim yapılan dönemde kesintisiz çalışmanın tanık beyanlarıyla anlaşıldığı ve hak düşürücü sürenin geçmediği gerekçesiyle istinaf başvurusunu esastan

¹⁶ Aksı yönde. Aydın, 2016: 171.

¹⁷ “...mahkeme kararıyla tespit edilen günlere ilişkin primleri ödeme yükümünün işverene, tahsil yükümünün kuruma ait olması nedeniyle, tespite konu hizmetlere ilişkin prim borcunun ödenip ödenmediğine bakılmaksızın hizmet tespiti kararıyla kazanılan gün sayısının; hizmet tespitine ilişkin hükmün kesinleşmesinden sonra kurum yönünden bağlayıcılık” kazanır, Yarg. 10. HD, 20.03.2006, E. 2005/12426, K. 2006/2934; Yarg. 10. HD, 01.06.2010, E. 2009/456, K. 2010/7885; Yarg. 10. HD, 26.05.2011, E. 2011/3643, K. 2011/7739, www.legalbank.net.

¹⁸ Yarg. 21. HD, 11.06.2013, E. 2012/4434, K. 2013/12317, www.legalbank.net.

¹⁹ Yarg. HGK, 02.07.2019, E. 2016/1238, K. 2019/834; Yarg. HGK, 20.01.2022, E. 2019/766, K. 2022/31, www.legalbank.net.

reddetmiştir. İş mahkemesi kararına ilişkin değerlendirmemiz istinaf mahkemesi bakımından da geçerlidir.

Temyiz incelemesi yapan Yargıtay 10. Hukuk Dairesi, uyuşmazlık konusu dönem bakımından 5 yıllık hak düşürücü sürenin blok çalışma sonundan itibaren işleyeceği ve bu sebeple dava açma hakkının hak düşürücü süreye uğradığını belirtmiştir. Yerel mahkemenin direnme kararı vermesi üzerine uyuşmazlık Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun önüne gelmiştir.

Hukuk Genel Kurulu sigortalının kayıt dışı çalıştırılması hâlinde, Kurumca çalışmanın varlığı yönünde bir tespit yapılmamışsa veya Kurum bundan haberdar olmamışsa, çalışmanın geçtiği yılın sonundan itibaren 5 yıllık hak düşürücü sürede hizmet tespit davasının açılması gerektiğini belirtmiştir. Hukuk Genel Kuruluna göre, “Sigortalının Kuruma bildiriminden işe giriş tarihinden sonra yapılması başka bir ifade ile sigortalının hizmet süresinin başlangıçtaki bir bölümünün Kuruma bildirilmeyerek sonrasının bildirilmesi ve bildirim yapılmasından önceki çalışmaların bildirim yapılan çalışma dönemini de kapsar biçimde kesintisiz devam etmiş olması hâlinde Kuruma bildirilmeyen çalışma süresi yönünden hak düşürücü sürenin hesaplanmasında bildirim dışı tutulan sürenin sonu değil, kesintisiz olarak geçen çalışmaların sona erdiği yılın sonu hak düşürücü sürede başlangıç alınmalıdır.” Böylece kayıt dışı çalıştırılan sigortalının mağdur olmaması için hak düşürücü süre, isabetli olarak bildirilmeyen dönem sonundan değil, kesintisiz çalışma süresinin (blok çalışmanın) sona erdiği yılın sonundan itibaren başlatılmıştır. Bununla birlikte Hukuk Genel Kurulu, Kuruma bildirim yapılması veya Kurumca sigortalılığın tespiti hâlinde hak düşürücü süreden söz edilemeyeceği gerekçesinin, bildirim yapılmayan dönem bakımından kabul edilemeyeceği görüşündedir. Hukuk Genel Kuruluna göre, “Sigortalı işe giriş bildirgesi veya Sosyal Sigorta İşlemleri Yönetmeliğinde belirtilen diğer belgelerin Kuruma verilmesi ya da sigorta müfettişi tarafından tespit yapılması hâlinde hak düşürücü sürenin işlememe gerekçesi Kurumun sigortalı çalıştırıldığından haberdar olmasıdır. Halbuki blok çalışmanın bildirim öncesi kısmı için bu gerekçe geçerli değildir. Bu nedenle blok çalışmada bildirim öncesi çalışma dönemi yönünden hak düşürücü sürenin işlemeyeceğini kabul etmek Kanun'daki açık düzenlemeye uygun olmayacağı gibi hak düşürücü sürenin işlevsiz hâle gelmesi sonucunu doğuracaktır. Kanun'un açık hükmü karşısında sigortalı lehine yorum ilkesinin uygulanması da mümkün olmayıp bu hâlde bildirim öncesi çalışma süresi bakımından sigortalının sigortalı hizmetlerinin sona ermesinden sonra hak düşürücü süre içinde dava açma hakkı devam etmektedir.”

Konunun daha iyi anlaşılması bakımından tarih vererek belirtmek gerekirse, somut olayda, işçi 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında (bildirilmeyen dönem) çalışmasına karşın Kuruma bildirilmemiştir. Kuruma bildirim 24.04.2000 tarihinde yapılmıştır. 01.04.1999-23.04.2000 tarihleri arasında bildirim yapılmadığına göre, bu tarihler arasında işçinin çalıştığından Kurum haberdar değildir. Bu sebeple hak düşürücü sürenin işletilmesi isabetlidir. Ancak ortada blok çalışma olduğundan dolayı, bildirilmeyen dönemi de kapsar şekilde sigortalının, işyerinde çalışmaya başladığı tarih olan 01.04.1999 tarihinden, sigortalı işten ayrılış bildirgesinin verildiği 03.05.2000 tarihine kadar çalıştığı dikkate alındığında, hak düşürücü sürenin 01.01.2001 tarihinden itibaren başlatılması gerekir. Belirtilen sebeplerle, Hukuk Genel Kurulunun vardığı sonuç bize göre isabetlidir. Şu hâlde bildirilmeyen dönem yönünden blok çalışmanın sona erdiği yılın sonundan itibaren 5 yıllık sürede dava açılmalıdır. Somut uyuşmazlıkta bildirilmeyen döneme ilişkin hizmet tespit davası, kesintisiz çalışmanın sona erdiği yılın sonundan itibaren 5 yıllık hak düşürücü süre geçtikten sonra (05.11.2020 tarihinde) açıldığından talep hak düşürücü süreye uğramıştır.

Sonuç

Sosyal güvenlik hakkı Anayasa'da teminat altına alınan, vazgeçilmesi (Atalı, 2014: 637), feragat edilmesi veya bir başkasına devri mümkün olmayan temel bir insan hakkıdır. Sosyal güvenliğin kamusal niteliği gereği, sosyal sigortalar zorunluluk esasına dayanır ve sigortalılık ilişkisi, işçinin fiilen çalışmaya başlaması ve koşulların oluşması ile kendiliğinden kurulur. İşverenin sigortalı çalışmanı Kuruma bildirmemiş olması bu ilişkinin doğumunu engellemez. Bildirimin yapılması Kurumun bundan haberdar olması ve işverenin birtakım yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini takip noktasında önem taşır. Özellikle uzun vadeli sigorta kollarından yapılacak sigorta yardımlarına hak kazanmada belli bir prim gün sayısı gerektiği gibi, bağlanacak gelir veya aylığın hesaplanması bakımından da prime esas kazanç miktarının bilinmesi icap eder.

Sigortalı olarak çalışanlar, kural olarak, çalışmaya başlatılmadan önce Kuruma bildirilmesi gerekir. İşverenin bildirim yükümlülüğünü yerine getirmemesi veya sigortalı çalışmaların Kurum tarafından tespit edilememesi hâlinde, çalışılan sürelerin sigortalılık açısından değerlendirilebilmesi için hizmet tespit davası açılabilir. Böylece hizmet tespit davası ile çalıştıkları Kuruma bildirilmeyen veya çalıştıkları Kurumca tespit edilemeyen sigortalılara sigortalı hizmetlerini tespit ettirme imkânı sağlanmıştır (Şen, 2012: 223).

Hizmet tespit davasının, hizmetlerin geçtiği yılın sonundan itibaren beş yıllık hak düşürücü sürede açılması gerekir. Şüphesiz sigortalı çalışma devam ederken bu davayı açmasına da hukuken bir engel yoktur. Ancak çalışma devam ederken işçinin işini kaybetme korkusu veya işverenle birtakım sorunlar yaşamaktan kaçınması sebebiyle bu yola gitmesi fiilen zordur.

İşçi belli bir süre kayıt dışı çalıştırdıktan sonra, Kuruma sigortalı işe giriş bildirgesi verilmesi hâlinde, çalışma kesintisiz devam ediyorsa (blok çalışma), bildirim yapılmayan dönem ve bildirilen dönem şeklinde iki ayrı çalışma dönemi söz konusu olacaktır. Yargıtayın yerleşik içtihatları gereği Kuruma bildirim yapılmışsa veya Kurumca sigortalının çalıştığı tespit edilmişse hak düşürücü süre işlemez. Bununla birlikte, Kuruma yapılan bildirim sonuçlarını (hak düşürücü sürenin işlememesini) bildirilmeyen döneme teşmil etme imkânı yoktur. Aksi halde, tüm bildirimlerde, Kurumun bildirim öncesinde sigortalının kayıt dışı çalıştırılıp çalıştırılmadığını araştırması gerektiğini kabul zorunluluğu doğar. Bu sebeple Hukuk Genel Kurulu'nun blok çalışma olsa bile bildirim öncesi çalışma dönemi bakımından hak düşürücü sürenin işlemeye devam edeceğini, bununla birlikte hak düşürücü sürenin bildirim dışı tutulan sürenin sonundan değil, kesintisiz olarak geçen çalışmaların sona erdiği yılın sonunun itibaren başlayacağı yönündeki görüşünü yerinde ve isabetli bulmaktayız.

Kaynakça

- Alper, Y. (2020). Sosyal sigortalar hukuku, 11. Baskı. Bursa: Dora Yayınları.
- Arap, E. (2011). Hüküm verilmeksizin davanın sona ermesi halleri ve söz konusu hallerin hizmet tespiti davaları bakımından değerlendirilmesi. (Prof. Dr. Sarper Süzek'e Armağan, C. 3). İstanbul.
- Arıcı, K. (2022). Türk sosyal güvenlik hukuku. 2. Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Atalı, M. (2014). Hizmet tespit davasının sosyal güvenlik kurumuna ihbarı. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, (Prof. Dr. Hakan Pekcanitez'e Armağan), C. 16, 631-652.
- Aydın, U. (2016). Sosyal güvenlik hukukunda hizmet tespiti davaları. emeğin hukuku kurultayı-2. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Caniklioğlu, N. (2014). Sosyal sigortaların genel hükümleri ve türleri açısından yargıtayın 2012 yılı kararlarının değerlendirilmesi. Ankara.
- Duran, A. (2007). 506 sayılı sosyal sigortalar kanunu'nun 79/10 maddesi gereğince açılan hizmet tespiti davalarının yasa hükümleri ve yargı uygulamaları yönünden incelenmesi. Sicil İHD, 2(6), 171-184.
- Erbaş, C. (2004). Hizmet aktiyle çalışanların sosyal sigortalar kurumuna bildirilmeyen sürelerine ilişkin tespit davaları ve yargılama süreci. Kamu-İş, 7(3), 1-16.
- Ermumcu, S. (2021). Sosyal güvenlik hukuku açısından hizmet tespitinde prime esas kazançların ispatı. Çalışma ve Toplum, 2(69), 899-928.
- Güzel, A., Okur, A. R. ve Caniklioğlu, N. (2021). Sosyal güvenlik hukuku. Yenilenmiş 19. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Kılınç, B. (2022). Sigortalılık başlangıç tarihinin tespiti davası. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, 13(49), 141-164.
- Korkusuz, M. R. ve Uğur, S. (2022). Sosyal güvenlik hukuku, 8. Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özekes, M. (2004). Medeni Usul hukuku bakımından hizmet tespit ve işçilik haklarına ilişkin davaların birlikte açılması. Legal İSGHD, 1(4), 1384-1396.
- Özkaraca, E. ve Akkaya, M. (2022). Hak sahiplerinin hizmet tespit davası açma süresi. Sicil İHD, 48, 50-73.
- Öztürk, M. (2010). Hizmet tespiti davalarında kurumun dava ehliyeti üzerine düşünceler. Legal İSGHD, 7(27), 1025-1032.
- Öztürk, Ö. (1998). Sigortalı hizmetin tespiti. Çimento İşveren, 1(12), 1-9.
- Öztürk, M.N. (2010). Hizmet tespiti davalarında kesintili çalışma olgusu ve hak düşürücü süre. İzmir Barosu Dergisi, 75(3), 79-84.
- Saraç, C. (2010). Sigortalı hizmetlerin hükmen tespiti. (Osman Güven Çankaya'ya Armağan). Ankara.
- Sözer, A.N. (2023). Türk sosyal sigortalar hukuku, Güncellenmiş 6. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Şakar, M. (2011). Sosyal sigortalar uygulaması, Yenilenmiş 10. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Şen, M. (2012). Hizmet tespiti davalarında asıl işverenin taraf sıfatı. Sicil İHD, 7(27), 213-231.
- Tuncay, C. ve Ekmekçi, Ö. (2019). Sosyal güvenlik hukuku dersleri, 20. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Uşan, F. (2009). Türk sosyal güvenlik hukukunun esasları, Güncellenmiş 2. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M.E. (2021). İş hukukunda bildirim. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık.
- Yılmaz, E. (2012). Tespit davası (yargıtay 9. hd'nin 30.01.2012 tarihli ve 1772/2205 sayılı kararı münasebetiyle). Sicil İHD, 7(26), 38-49.

Yılmaz, H. (2016). Yargıtay kararları ışığında sigortalı hizmetlerin tespiti davalarında süre. Çimento İşveren, 30(2), 8-23.

Yürekli, S. (1997). Sosyal sigortalarda hizmet tespit davası. İstanbul Barosu Dergisi, 71(10-12), 853-863.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Recep Makas). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir; veri toplama/işleme; analiz, yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Recep Makas tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.